

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSITETİ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 16

2020

№ 3

Sumqayıt – 2020

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor (baş redaktor müavini)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof. (məsul katib)</i>

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	Nizami Cəfərov , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Natalia Qaqarina , <i>prof. (Almaniya)</i> , Astan Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Buludxan Xəlilov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Sayalı Sadıqova , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Böyükxanım Eminli , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> .
Ədəbiyyatşünaslıq	Şeril Lester , <i>prof. (ABŞ)</i> , Şükrü Haluk Akalın , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Avtandil Məmmədov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fikrət Rzayev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rafiq Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Məhərrəm Qasımlı , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Filip Barnard , <i>dos. (ABŞ)</i> , Sevinc Həməzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Tarix Sosiologiya	Daniyal Kədiniyazov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Selma Kadir qızı Yel , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Kozma Tamas , <i>prof. (Macarıstan)</i> , Adil Baxşəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Əziz Məmmədov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Həsən Sadıqov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şirxan Səlimov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Matias Dornfeld , <i>dos. (Almaniya)</i> .
İqtisad elmləri	Ziyad Səmədzadə , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Mixail Osipov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Vasiliy Bespyatix , <i>prof. (Rusiya)</i> , Nazim İmanov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Arif Şəkarəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Hacığa Rüstəmbəyov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şəfa Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Qalib Hüseynov , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Aynurə Yəhyayeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Pedaqogika Psixologiya Metodika	Aleksandr Korostelyov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Fərrux Rüstəmov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Ramiz Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rüfət Hüseynzadə , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Erde Gabor , <i>dos. (Macarıstan)</i> , Lada Çepeleva , <i>dos. (Rusiya)</i> , Aytəkin Məmmədova , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fuad Məmmədov , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Sevər Mirzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ	<i>проф., ректор (главный редактор)</i>
РАМАЗАН МАМЕДОВ	<i>проф., проректор по науке и инновациям (зам. главного редактора)</i>
НИГАР ИСКЕНДЕРОВА	<i>проф. (ответственный редактор)</i>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание	Низами Джафаров <i>акад. (Азербайджан)</i> , Наталья Гагарина , <i>проф. (Германия)</i> , Астан Байрамов , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Булудхан Халилов , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Саялы Садыгова , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Беюкханым Эминли , <i>доц. (отв. ред., Азербайджан)</i> .
Литературоведение	Шерил Лестер , <i>проф. (США)</i> , Шюкрю Халук Акалын , <i>проф. (Турция)</i> , Автандил Мамедов , <i>проф. (отв. ред. Азербайджан)</i> , Фикрат Рзаев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Рафик Алиев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Магеррам Гасымлы , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Филип Барнард , <i>доц. (США)</i> , Севиндж Хамзаева , <i>доц. (Азербайджан)</i> .

История Социология	Даниял Кидирниязов, проф. (Россия), Селма Кадир гызы Йел, проф. (Турция), Козьма Тамас, проф. (Венгрия), Адиль Бахшалиев, проф. (Азербайджан), Азиз Мамедов, проф. (Азербайджан), Гасан Садыхов, проф. (Азербайджан), Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов, проф. (отв. ред., Азербайджан), Матнас Дорнфельд, доц. (Германия).
Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспярых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Шафа Алиев, проф. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Айнура Яхьяева, доц. (Азербайджан).
Педагогика Психология Методика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан), Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан), Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Черелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (отв. ред., Азербайджан), Фуад Мамедов, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан).

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV	prof., rector (chief editor)
RAMAZAN MAMMADOV	prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)
NIGAR ISGANDAROVA	prof., (executive secretary)

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina, prof. (Germany), Astan Bayramov, prof. (Azerbaijan), Buludkhan Khalilov, prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova, prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan).
Literary criticism	Sheril Lester, prof. (USA), Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), Avtandil Mammadov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fikrat Rzayev, prof. (Azerbaijan), Rafiq Aliyev, prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli, prof. (Azerbaijan), Philip Barnard assoc.prof. (USA), Sevinj Hamzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
History Sociology	Daniyal Kedirniyazov, prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel, prof. (Turkey), Kozma Tamas, prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev, prof. (Azerbaijan), Aziz Mammadov, prof. (Azerbaijan), Hasan Sadigov, prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov, prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld, assoc.prof. (Germany).
Economic sciences	Ziyad Samadzada, acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov, prof. (Russia), Vasiliy Bespyatikh, prof. (Russia), Nazim Imanov, prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev, prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov, prof. (Azerbaijan), Shafa Aliyev, prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Aynura Yahyayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
Pedagogy Psychology Methodology	Alexander Korostelyov, prof. (Russia), Farrukh Rustamov, prof. (Azerbaijan), Ramiz Aliyev, prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada, prof. (Azerbaijan), Erde Gabor assoc.prof. (Hungary), Lada Chepeleva assoc.prof. (Russia), Aytakin Mammadova, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fuad Mammadov, assoc.prof. (Azerbaijan), Sevar Mirzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Studies is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ SAİTLƏRİNİN ARTİKULYATOR TƏSNİFİNİN FONOLOJİ ƏSASLARI

MƏMMƏDOV RAMAZAN SALAM oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

ramedov44@gmail.com

Açar sözlər: artikulyator/fonetik/fizioloji təsnifat, fonetik təsvirin fonoloji yönümlüüyü, saitlərin fonetik təsviri variantları, fonem, allofon (invariant/variant/variatsiya/modifikasiya), fonetik meyar, fonoloji meyar, monoftonq/diftonq.

1. Dil səslərinin fonetik təsnifinin fonoloji yönümlüüyü

“*Saitlərin artikulyator (= fizioloji / fonetik) təsnifinin fonoloji əsasları*” adlı ayrıca bir məsələnin qoyuluşu tamamilə lüzumsuz, hətta əsassız görünə bilər. Doğrudan da, ilk baxışdan, elə bil ki, burada heç bir problem yoxdur: saitlərin artikulyator təsnifini vermək o deməkdir ki, dildə olan bütün sait səslərin obyektiv olaraq artikulyator əlamətlərinə əsaslanan xarakteristikasını tərtib etmək lazımdır. Lakin elə birinci sual: Neçə saitin xarakteristikası verilməlidir? – sualı tədqiqatçıyı çətin vəziyyətə salır. Axı praktik olaraq “*heç bir kəs öz həyatında, bircə dəfə də olsun, hər hansı bir səsi tam eyni parametrlərlə təkrar tələffüz etməmişdir. Bir səsi iki dəfə tam üst-üstə düşən ölçülərlə tələffüz etmək obyektiv olaraq qeyri-mümkündür və bu, anlaşılandır. Tam eyni əlamətlərə malik akustik ölçüdə olduğunu təxmin etdiyimiz halda (yəni subyektiv yanaşmada. – R.M.) iki səs bütün detalları, xırdaqları ilə (yəni obyektiv olaraq – R.M.) araşdırıldıqda onların müxtəlif olduğu, biri-birindən fərqləndiyi aşkar oluna bilər. “Bəli!” cavabı bir şəxsin ömrü ərzində min dəfələrlə təkrar-təkrar tələffüz edilə bilər və bu sözdəki [ə] saiti hər dəfə elə bu sözün tərkibində növbəti dəfə tələffüz olunmuş [ə] saitindən fərqli olacaqdır... (eləcə də bu sözün tərkibindəki hər bir digər səs! – R.M.). Doğrudur, bu fərq əksər hallarda çox cüzdür, lakin fərq həmişə vardır, bəzən isə fərq daha çox ola bilər.*” (1, s.8.) (Burada və sonra bütün tərcümələr və nümunə üçün Azərbaycan dilindən misallar bizimkidir, – R.M.). Deməli, **əgər biz dilin bütün saitlərinin obyektiv xarakteristikasını, təsvirini** vermək istəyiriksə, analizə cəlb olunmalı sait səslərin sayı, əslində, prinsip etibarilə, təyin edilə bilməz.

Şübhəsiz ki, “*patriarxal fonetik təsəvvürlərə* (bu təsəvvürlər kifayət qədər geniş yayılmış olsa da belə, – R.M.) *baxmayaraq, səslərin təsnifatı onların sistemli analizində prinsip etibarilə qeyri-dəqiq və müəyyən dərəcədə əsassızdır*” (1, s.34) fikri həqiqəti əks etdirir və ədalətlidir. Lakin eyni zamanda, çox güman ki, bu qeyri-dəqiqliyin və əsassızlığın özünün də az-çox obyektiv sərhədləri olmamış deyildir. Bu ehtimal ondan irəli gəlir ki, istənilən fonetik təsnifat hələ lap başlanğıcda fonoloji yönümlülüyə malikdir, çünki hər bir fonetik təsnifatda onu tərtib edən tədqiqatçının fonoloji baxışlarının “gizlicə” yer alması da qaçılmazdır, mütləqdir. Bu qaçılmazlıq özünü o cümlədən onda göstərir ki, bu və ya digər bir dilin səs tərkibinin tədqiqatlarında, ələlxusus da, dilin tədqiq olunmasının başlanğıc mərhələlərində, bir qayda olaraq, bu dil üçün məhz fonoloji cəhətdən vacib olan səslərin fizioloji xarakteristikası verilir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu hal tədqiqatçının özü tərəfindən fonetik təsvirin fonoloji yönümlü olmasının vacibliyini dərk edib-etməməsindən (və hətta bir çox hallarda onun istəyindən belə!) asılı deyildir.

Fonetik təsvirlərdəki fərqli yanaşmalar, bir qayda olaraq, tədqiqatçıların müəyyən fərqli fonoloji baxışlarına dəlalət edir. Bu baxımdan, müasir Azərbaycan ədəbi dili saitlərinin artikulyator təsnifatı vəziyyətinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oxucunun diqqətinə təqdim olunan bu məqalədə Müasir Azərbaycan dili saitlərinin təsnifatına həsr olunmuş elmi-nəzəri və elmi-pedaqoji ədəbiyyatın yığcam, ümumiləşdirilmiş icmalı verilmişdir. Mövzuya həsr olunmuş

ədəbiyyatı araşdırarkən, hər şeydən əvvəl, iki cəhət diqqəti cəlb edir: 1) müxtəlif müəlliflərin əsərlərində xarakterizə olunan saitlərin sayında nəzərə çarpan fərqlilik və 2) müxtəlif müəlliflərin əsərlərində eyni saitlərin artikulyator xarakteristikasında nəzərə çarpan fərqlilik. Bu cəhətləri bir qədər ətraflı nəzərdən keçirək.

2. Müasir Azərbaycan ədəbi dili saitlərinin fonetik təsvirlərində fərqli yanaşmalar

2.1. Müxtəlif müəlliflərin əsərlərində xarakterizə olunan saitlərin sayında nəzərə çarpan fərqlilik. Xarakterizə olunan saitlərin sayında fərqlilik müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən iki əlamətin: saitlərin **uzun-qısa** və **monofonq-diftonq** əlamətlərinin fonoloji dəyərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan üç fərqli yanaşma müşahidə olunur:

1) Azərbaycan dilinin saitlər sistemində bu əlamətləri fonemyaradan əlamət hesab etməyən tədqiqatçılar çoxluq təşkil edir və onlar 9 saitin artikulyator təsnifatını verməklə kifayətlənirlər:

$$[a - ɪ - o - u - ə - i - ö - ü - ɨ - e] = 9 \text{ sait} \quad (2)$$

2) Azərbaycan dilinin saitlər sistemində saitlərin **uzun-qısa** əlamətini fonemyaradan əlamət hesab edən, **monofonq-diftonq** əlamətini isə fonemyaradan əlamət hesab etməyən tədqiqatçılar 15 saitin artikulyator xarakteristikasını verirlər: yuxarıda göstərilmiş 9 adi sait və 6 uzun sait:

$$[a - ɪ - o - u - ə - i - ö - ü - ɨ - e] + [i: - e: - ə: - ö: - a: - u:] = 15 \text{ sait} \quad (3)$$

3) Və, bizə bəlli olduğuna görə, yalnız akad. A.A.Axundov saitlərin **uzun-qısa** və **monofonq-diftonq** əlamətlərinin hər ikisini Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin saitlər sistemində fonemyaradan əlamət hesab etmiş və yuxarıda göstərdiyimiz 15 saitə daha iki saiti – [ou] və [öü] diftonqlarını əlavə edərək, artikulyator xarakterizə olunan saitlərin sayını 17-yə çatdırmışdır:

$$[a - ɪ - o - u - ə - i - ö - ü - ɨ - e] + [i: - e: - ə: - ö: - a: - u:] + [ou - öü] = 17 \text{ sait} \quad (4)$$

Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilmiş bütün hallarda saitlərin sayının sırf artikulyator əlamətlərə görə xarakterizə olunması üçün seçimi hər bir tədqiqatçının fonoloji mövqeyi ilə birbaşa bağlıdır. Görünür ki, bu halda göstərilən uyğunluq fonetik təsvirin fonoloji yönümlü olmasının vacibliyinin tədqiqatçılar tərəfindən dərk olunduğunu əks etdirir. (5)

Bu baxımdan, Ə.M.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya” (Bakı, 1960) əsəri xüsusilə fərqlənir. Müəllif, bir yandan sait fonemlərin sayının 9 olduğunu göstərir, uzun saitləri və diftonqları ayrıca fonem hesab etmir və onları qısa, daha dəqiq desək, normal uzunluqda tələffüz olunan müvafiq sait fonemlərin variantları kimi dəyərləndirmiş, digər tərəfdən isə “Azərbaycan ədəbi dili saitlərinin təsnifi cədvəlində” (səhifə 48-də) sərbəst fonem saydığı adi saitlərlə ([i - ɪ - ü - u - e - ə - ö - o - a]) yanaşı uzun saitləri ([i: - e: - ə: - ö: - a: - u:]) və diftonqları ([ou - öü]) da, hətta 3 qısa [ɪ - i - ü] saiti də yerləşdirmişdir. Beləliklə, Ə. M. Dəmirçizadə artikulyator xarakteristikası verilən saitlərin sayını 20-yə çatdırır. (6)

Saitlərin artikulyator təsnifatı cədvəlinə diftonqların və qısa saitlərin cəlb edilməsi Azərbaycan dilçilik elmində yenilikdir və fonetika nəzəriyyəsinin elə bir yeni mərhələyə qədəm qoyduğuna dəlilətdir ki, burada artıq tədqiqat obyekti kimi fonemin təkcə invariantı deyil, onun nitq axınında rast gəlinən çoxlu sayda variantları (modifikasiyaları, allofonları) da çıxış edir.

Lakin Azərbaycan dilçiliyi üçün yenilik olan bu fonoloji-fonetik fakt əslində elmi cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmadan artikulyator tədqiqata cəlb olunmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, saitlərin artikulyator təsnifatı cədvəlinə həm fonemlərin (daha dəqiq desək, invariantların, əsas variantların), həm də fonemi nitq axınında müxtəlif fonetik mövqələrdə təqdim (realizə) edən allofonların (modifikasiyaların, yəni fonem variantlarının və variasiyalarının) daxil edilməsinin müəyyən çatışmazlıqları da vardır. Əvvəla, bu halda saitlərin artikulyator təsnifatının fonoloji yönümlülüüyü müəyyən qədər itir. Görünür ki, bunu Ə. M. Dəmirçizadə özü də hiss etmiş və yaranan qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmağa çalışmışdır. Düşünmək olar ki, məhz bu məqsədlə cədvəl xüsusi bir qeyd verilmişdir. Müəllif həmin qeyddə yazır: “Cədvəldə mötərizə arasında qeyd olunmuş müəyyən işarəli hərflər mötərizə xaricində verilmiş hərflərlə ifadə olunan fonemlərin uzun [:], qısa [.] və diftonq [ː] variantlarını bildirir.” (6, s.48) İkincisi, saitlərin artikulyator təsnifatını əks etdirən cədvəl diftonqların daxil edilməsi sırf fonetik (artikulyator-akustik) baxımdan da

düzgün deyildir: monofonqlardan fərqli olaraq, diftonqlar hər hansı bir stabil (sabit) *açıq-qapalı, arxa sıra-ön sıra, dodaqlanan-dodaqlanmayan* və s. əlamətlərə malik deyildir. Məhz bu səbəbdən, heç də təsadüfi deyildir ki, hətta ([ou] – [öü]) diftonqlarını müstəqil fonem hesab edən yeganə tədqiqatçı olan A.A.Axundov belə bu qiftonqları cədvələ daxil etməmiş, onları mətn daxilində xarakterizə etməklə kifayətlənmişdir. (4, s. 63-73; 92-94; 137-139)

Çox maraqlıdır ki, Ə.M.Dəmirçizadə öz kitabının 192-207-ci səhifələrində 13 diftonq və onların tələffüz edildiyi fonetik mövqələr barədə müfəssəl məlumat vermiş, lakin saıtların artikulyator təsnifatı cədvəlinə onlardan yalnız ikisini daxil etmişdir. Müəllif öz cədvəlinə uzun [ı:] və [ü:] saıtlarını (bu saıtların Azərbaycan dilində tələffüzü barədə məlumat kitabın 195-ci və 202-ci səhifələrində verilmişdir) və həmçinin qısa [ə.] [e.] [u.] [a.]saıtlarını da (bu saıtların Azərbaycan dilində tələffüzü barədə məlumat kitabın 52,53,59,194,197 və 198-ci səhifələrində verilmişdir) daxil etməmişdir. Bu məhdudiyyətlər o zaman əsaslı sayılardı ki, cədvələ yalnız fonem sərbəstliyi mübahisə doğuran saıt səslər daxil edilmiş olardı. Halbuki cədvələ bütün tədqiqatçılar tərəfindən <o – i – ü - ı> fonemlərinin müvafiq variantları kimi dəyərləndirilən [o: - i. - ü. - ı.] saıtları da daxil edilmişdir.

2.2.Müxtəlif müəlliflərin əsərlərində xarakterizə olunan eyni saıtların artikulyator əlamətlərində nəzərə çarpan fərqlilik. Azərbaycan dilinin saıtlar sistemini təsvir edən müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən eyni saıtların artikulyator xarakteristikalarında nəzərə çarpan fərqlilik daha vacib göstərici hesab oluna bilər. Əslində, saıtların eksperimental əlamətlərə (rentgenoqramlara) əsaslanan artikulyator xarakteristikası hər hansı bir fərqliliyin mümkünlüyünü istisna etməlidir. Lakin məhz bu məsələdə nəzərə çarpan fərqlilik istənilən fonetik təsvirin fonoloji yönümlü olmasının vacibliyinin ən yaxşı göstəricisidir. Bu fərqlilik, eyni zamanda, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən öz fonetik təsvirlərinin fonoloji yönümlü olmasına cəhd etdiklərini də göstərir.

Belə fərqliliklərdən birini nəzərdən keçirək və onun səbəblərini açıqlamaya cəhd edək: **“[ö] saıti dodaqlanan [e]-dir, yoxsa dodaqlanan [ə]?”**

Ə.M.Dəmirçizadə [ö] saıtlarını dodaqlanan [e] saıti kimi xarakterizə edir (6, s.55). A.A.Axundov [ö] ilə [e] saıtlarının rentgen şəkillərinin (o cümlədən, Ə.M.Dəmirçizadənin də əsərində verilmiş) göstəricilərinə və Ə.M.Dəmirçizadənin özünün göstərdiyi digər artikulyator əlamətlərinə əsaslanaraq müəllifin qeyri-ardıcıl olduğunu və onun gəldiyi nəticənin səhv olduğunu göstərir.

A.A.Axundov saıtların Ə.M.Dəmirçizadənin əsərində verilmiş fizioloji təsvirlərini, xarakteristikalarını tutuşduraraq [e] və [ö] saıtlarının Dəmirçizadənin öz təsvirində də bir yox, üç əlamətə görə (1) *dilin üfüqi vəziyyətinə görə: [e] dilortası, [ö] isə dilönü saıtidir*; 2) *dilin şaquli vəziyyətinə görə: [e] yarımqapalı, [ö] isə açıq saıtdır*; 3) *dodaqların vəziyyətinə görə: [e] dodaqlanmayan, [ö] isə dodaqlanan saıtdır*) fərqləndiklərini təyin edir və bu araşdırmasını məntiqdən irəli gələn belə bir sualla yekunlaşdırır: *“Beləliklə, üç mühüm fərqləndirici əlamətə (əmələgəlmə yerinə, dodaqların iştirakına, dilin şaquli vəziyyətinə) görə bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənən saıtlar haqqında “ö” dodaqlanan yarım açıq “e”-dir (6, s. 50) yazmaq nə qədər doğru olar?”* (4, s. 81).

A.Axundovun qənaətinə görə, [ö] saıtlarının qarşılığı ondan yalnız bir əlaməti ilə fərqlənən [ə] saıtidir və buna görə də [ö] saıti dodaqlanan [ə] saıti kimi xarakterizə edilə bilər. (4, s. 81)

Beləliklə, iki fərqli fikir vardır: 1) “[ö] dodaqlanan [e]-dir” və 2) “[ö] – dodaqlanan [ə]-dir.” Bu iki fikirdən hansı biri həqiqəti əks etdirir? A.Axundovun haqlı olaraq göstərdiyi kimi, Ə. Dəmirçizadənin gəldiyi nəticə bu saıtların onun özünün təsvirindən irəli gəlir. Düşünmək olardı ki, Ə.Dəmirçizadənin gəldiyi qərar sadəcə diqqətsizliyin nəticəsidir və buna görə də ikinci fikir doğrudur: “[ö] – dodaqlanan [ə]-dir.” Lakin Ə.Dəmirçizadənin diqqətsizlik etdiyini güman etmək üçün bizdə tam əsas yoxdur, çünki bu fikrin müəllifi [ö], [e] və [ə] saıtlarının fizioloji təsvirlərini əvvəlki tərzdə tam olaraq təkrar edərək, 12 ildən sonra – 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi əsərində yenə də “[ö] dodaqlanan [e]-dir” fikrinin üstündə dayanmışdır. Çox güman ki, bütün bunlar heç də təsadüfi deyildir. Bəs onda əsl səbəb nədədir? Ə.Dəmirçizadənin belə açıqdan-açığa qeyri-ardıcıl mövqeyini və faktlara uyğun olmayan qərar qəbul etməyini necə izah etmək olar?

Bizcə, göstərilən uyğunsuzluq bu saıtlərin təsviri zamanı iki müxtəlif – fonetik və fonoloji – meyarın gah birindən, gah da digərindən istifadə etməyin nəticəsidir. “[e] *saiti dilortası, yarımqapalı (yarımaçıq) saıtdır, [ö] saıti isə dilönü, açıq saıt*” qərarı **fonetik meyara** əsaslanır, “[ö] *saiti dodaqlanan [e]-dir*” qərarının əsasında isə (*implisite, qeyri-açıq, müəyyən mənada – kor-təbii olaraq*) **fonoloji meyar** durur.

Bu fikrimizin doğruluğunu biz ayrıca bir məqaləmizdə göstərməyə çalışacağıq. Hələlik isə burada onu qeyd edək ki, A.Axundovun bu məsələdə ardıcılığı ondan irəli gəlir ki, [ö], [e] və [ə] saıtlərinin təsvirində yalnız bir meyardan – fonetik yanaşma meyarından istifadə edilir: [ö] saıti *dilin şaquli vəziyyətinə görə [e] və [ə] saıtləri ilə müqayisədə aralıq mövqe tutsa da, daha çox [ə] saıtınə yaxındır*. Həmçinin *dilin üfüqi vəziyyətinə görə* [ö] saıti [e] və [ə] saıtləri ilə müqayisədə aralıq mövqe tutsa da, daha çox [ə] saıtınə yaxındır. Odur ki, “[ö] dodaqlanan [ə]-dir” qərarına gəlmək üçün bütün əsaslar vardır.

İlk baxışdan, belə qərarın qəbul edilməsində elə bil ki heç bir uyğunsuzluq və ya səhv yoxdur. Lakin, əvvəla, “yaxındır” və ya “uzaqdır” nə deməkdir? Bu meyar ölçü vahidi kimi kifayət qədər aydın olmayan, qeyri-müəyyən bir meyardır və onun obyektivliyinə söykənmək, etibarlılığına arxayın olmaq qətiyyən mümkün deyildir. Məlum olduğu kimi, “... hər kəs öz tələffüzünün düzgün olub-olmadığını hər dəfə alınan akustik nəticə ilə (səslə) ölçür; o da məlumdur ki, eyni akustik vahidlər nitq aparatı üzvlərinin müxtəlif düzümü ilə tələffüz olunsun. Və əksinə, bəzən ağız boşluğunda nitq aparatı üzvlərinin eyni düzümü ilə müxtəlif akustik nəticə əldə oluna bilər, yəni fərqli səslər tələffüz edilə bilər.” (1, s. 46. Bu suala aid ədəbiyyat barədə məlumat elə orada, 45-47-ci səhifələrdəki istinadlarda verilmişdir). Belə ki, dilin və ağız boşluğunun eyni vəziyyətində, yalnız dodaqların iştirakını dəyişməklə, yəni dodaqları gah irəli uzadaraq ağız rezonatorunu novvari şəkə salmaqla, gah da geriye və yana çəkərək ağız rezonatorunu novvari şəkildən çıxarmaqla istər [ə] və [ö] saıtlərinə, istərsə də [e] və [ö] saıtlərinə tələffüz etmək mümkündür. Odur ki, sırf fizioloji, artikulyator, yəni fonetik baxımdan “[ö] dodaqlanan [ə]-dir” deyiminin “[ö] dodaqlanan [e]-dir” deyimindən mahiyyət etibarilə heç bir mühüm üstünlüyü yoxdur. Bu deyimlərin hər hansı birinin və məhz hansı üstünlüyə malik olub-olmadığını isə yalnız fonoloji baxımdan, funksional mövqedən yanaşmaqla təyin etmək mümkündür. Bu isə ayrıca bir məqalənin mövzusu ola bilər. Hələlik isə N.S.Trubetskoyun “*dil səslərini yalnız fonemə münasibəti ilə təyin etmək mümkündür*” fikrini yada salaraq bu məqaləmizi burada yekunlaşdırırıq. (7, s. 47)

ƏDƏBİYYAT

1. Панов М.В. Русская фонетика. М.: Просвещение, 1967, 438 с.
2. Бак: Хəlilov В. Ə. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya Bakı: Çap Evi, 2013, 310 s.; Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: I cild. Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.; Seyidov Y. Azərbaycan dili. Ali məktəblərin rus bölmələri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1978, 288 s.; Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, morfologiya). Bakı: Maarif, 1963; Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin səs quruluşu. Bakı: Maarif, 1982; Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı: Azərnəşr, 1970; Алекперов А.К. Фонетическая система современного азербайджанского языка. Баку: Элм, 1971; Баскаков А.Н. Типологические особенности азербайджанского и русского языков // Развитие национального русского двуязычия. Отв.ред. Ю.Д.Дешериев, М.: Наука, 1976, s.105-128; Гаджиева Н.З. Азербайджанский язык. // Языки народов СССР, т.2, Тюркские языки. М.: Наука, 1966; Исхаков Ф.Г. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков. // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. I, Фонетика. М.: Изд-во АН СССР, 1955, s. 60-114; Мельников Г.П. Несколько «почему» из области Азербайджанского вокализма. // Вопросы тюркологии. К 60-летию академика АН Азерб. ССР М.Ш. Ширалиева. Баку: Элм, 1971, s.196-208; Сухотин А.М., Юдохин К.К. О сокращении некоторых букв в ряде тюркских алфавитов. // Реформатский А.А. Из истории

- отечественной фонологии: Очерк; Хрестоматия. М.: Наука, 1970, s.157-162; Тенишев Э.Р. и др. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука, 1984, 488 s.; Щербак Л.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука, 1970; Языки мира: Тюркские языки. М.: Индрик, 1997, 544 s.
3. Вах: Əfəndizadə Ə. Azərbaycan ədəbi tələffüzü haqqında. // Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: Elm, 1969, s.35-89; Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya-orfoepiya...(kompleks luğət). Bakı: Azərnəşr, 1989, 239 s.; Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı: Çar Evi, 2013, 310 s.; Кязимов Ф.И. Гласные азербайджанского языка (методика экспериментально-фонетического исследования). // Учен.зап. 1-го Московского гос. ин-та иностр. языков, т.8, 1954, s. 57-81 və b.
 4. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji tədqiqat təcrübəsi). Bakı: Maarif, 1973, 303 s.; Bakı: Maarif, 1984, 391 s.
 5. Мамедов Р.С. Диалектика материального и функционального в языке (звуковой ярус) // Проблемы современной лингвистики. Международная научная конференция (18-19 мая 2005 г.). Тезисы докладов. Баку: БСУ, 2005, s.67-68
 6. Dəmirçizadə Ə. Müasir azərbaycan dili (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı: Maarif, 1972, 308 s.
 7. Вах: Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М.: ИЛ, 1960, 372 s. Müqayisə edin: Səslər obyektiv fiziki fakt kimi *“yalnız o vaxtdək lingvistik sistemin elementi sayıla bilər, nə qədər ki, onlar mənaferqləndirici funksiya yerinə yetirir. Belə fonoloji elementlərin maddi əlamətləri onların sistem daxili qarşılıqlı əlaqələrindən daha az əhəmiyyət kəsb edir.”* (Тезисы Пражского лингвистического кружка. // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч.II. М.: Учпедгиз, 1960, s.67-85). Yenə müq. edin: *“Nitq səslərini yalnız onların dildə yerinə yetirdikləri funksiyaları baxımından dərk etmək, fərqləndirmək, qruplaşdırmaq və izah etmək mümkündür. Səs materiyasının artikulyator və akustik təsviri, eləcə də səslərin eşitmə yolu ilə qavranılması baxımından qruplaşdırılması və təsviri onların struktur təhlilində xidmət etməli, struktur təhlilindən asılı olmalıdır.”* (Якобсон Р.О. Избранные работы. М.: Прогресс, 1985, s. 87). Yenə də müq. edin: *“Nitq axınında səsi nitq zəncirindən ... yalnız dil vahidi kimi, fonemin ifadə vasitəsi kimi ayırmaq mümkündür.”* (Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Наука, 1979, s. 251).

РЕЗЮМЕ

ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АРТИКУЛЯТОРНОЙ КЛАССИФИКАЦИИ ГЛАСНЫХ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Мамедов Р.С.

Ключевые слова: артикуляционная / физиологическая / фонетическая классификация, фонологическая направленность фонетического описания, варианты фонетической классификации гласных, фонема, аллофон (инвариант, вариант, вариация, модификация), фонетический / фонологический критерий, монофтонг, дифтонг.

В статье дан краткий критический обзор фонетико-фонологической литературы, посвященной проблемам артикуляционной (= фонетической) классификации гласных азербайджанского языка. Анализируются расхождения в количестве привлекаемых различными исследователями к рассмотрению гласных, а также расхождения в оценке их артикуляционных признаков. Выдвигается мысль о том, что всякая фонетическая классификация является фонологически ориентированной, отражает фонологические воззрения исследователя – автора классификации. Делается попытка обоснования этой мысли на примере фонетических классификаций азербайджанских гласных.

SUMMARY
PHONOLOGICAL BASES OF ARTICULATORY CLASSIFICATION OF VOWELS
OF MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

Mammadov R. S.

Key words: *articulatory / physiological / phonetic classification, phonological orientation of phonetic description, variants of phonetic classification of vowels, phoneme, allophone (invariant, variant, variation, modification), phonetic / phonological criterion, monophthong, diphthong.*

The article gives a brief critical review of the phonetic-phonological literature devoted to the problems of articulatory (phonetic) classification of the vowels of the Azerbaijani language. Discrepancies in the number of vowels involved by various researchers in the consideration are analyzed, as well as discrepancies in the assessment of their articulation features. The idea is put forward that any phonetic classification is phonologically oriented, reflects the phonological views of the researcher - the author of the classification. An attempt is made to substantiate this idea by the example of phonetic classifications of Azerbaijani vowels.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.06.2020
	Son variant	14.09.2020

UOT 81`282.

AŞIQ QURBANİ POEZİYASINDA FRAZELOGİZMLƏRİN YERİ**İBAYEV NEMƏT ALIŞ oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, f.f.d, baş müəllim*nemetibayev@gmail.com*Açar sözlər: Azərbaycan dili, frazeologizm, Qurbani, aşiq poeziyası, feili frazeologizmlər*

Zəngin folklor yaradıcılıq ənənəsi olan xalqımız klassik ədəbiyyatın geniş bir sahəsi kimi müxtəlif dövrlərdə inkişaf etmiş aşiq poeziyasına da təsir etmiş, həmin janrı bugünkü dövrümüzə qədər yaşatmışdır. Odur ki, aşiq sənəti, aşiq yaradıcılığı dilimizin qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” qopuzundan başlamış, müasir saza qədər inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Fakt olaraq, XVI-XVII əsrlərdə yazıya alınmış və yaxud da üzü köçürülmüş “Dədə Qorqud” və “Şəhriyar” kimi dastanlarımız mövcuddur ki, onlar öz mövqelərini itirməyərək gözəl bir nümunədir.

Azərbaycan dilinin qədimdən üzübəri şifahi ədəbi dil ənənələri vardır. Xalq yaradıcılığı nümunələri: əfsanələr, müdrik kəlamlar, atalar sözləri və zərbi-məsəllər, nağıllar, dastanlar, bayatılar, laylalar, ağılar və s. janrlar Azərbaycan xalqının müdrikliyindən, istedadından xəbər verir. Folklorun göstərilən həmin sahələri haqqında istər ədəbiyyatşünaslıq tarixində, istərsə də dilçilik tarixində xeyli tədqiqat işləri aparılmış, araşdırmalarda müəyyən məqamlar üzə çıxarılmışdır.

Ümumi dilçilikdə, o cümlədən müasir Azərbaycan dilçiliyində keçən əsrin ortalarından tədqiqata cəlb edilən frazeologiya elmi haqqında da bir çox tədqiqat işləri aparılmışdır. Burada təkcə frazeologiya nəzəriyyəsi deyil, ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərində əksini tapmış frazeologizmlər haqqında araşdırmalar öz həllini tapmışdır.

Buna nümunə olaraq Q.S.Kazımovun “Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya dili (“Dağılan tifaq” pyesi əsasında)” [5], S.H.Mehdiyevanın “Yazılı dastanların dili (“Şəhriyar” dastanının materialları əsasında)” [7], S.N.Murtuzayevin, M.F.Axundovun dramaturgiyasının frazeoloji materialları əsasında yazdığı “M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri” [9], M.B.Məmmədovun “N.Nərimanovun nəsr əsərlərinin leksikası və frazeologiyası” [8], N.F.Seyidəliyevin Azərbaycan dastan və nağıl dilinin materialları əsasında “Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası” [10], T.Əsgərovanın Azərbaycan klassik şairi İmadəddin Nəsiminin anadilli poeziyası əsasında yazdığı “Nəsimi dilinin frazeologiyası” [2] və s. onlarca bu cür tədqiqat işlərinin adını çəkə bilərik.

Aparılmış hər bir elmi əsərdə frazeologizmlərin xalq dili əsasında yaranıb formalaşması məsələsinin düzgünlüyü vurğulanır.

Frazeologizmlərin, adətən, bir çox sahələrdə işlənməsi özünü təsdiq edir ki, bunu da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) danışiq dilində işlənən frazeologizmlər;
- b) poetik frazeologizmlər;
- c) komparativ frazeologizmlər;
- ç) evfemistik frazeologizmlər;
- d) dialekt frazeologizmləri və s.

Qeyd edək ki, poetik frazeologizmlərin tərkibinə həm klassik-poetik frazeologizmlər, həm də folklor frazeologizmləri daxildir.

Folklor frazeologizmləri özləri də iki növdə fərqləndirilir:

1. Aşiq poeziyasında frazeologizmlər;

2. Nağıl-dastan frazeologizmləri.

Nağıl-dastan frazeologizmlərinə əsasən bu janrlara məxsus olan və digər üslublarda da işlənən obrazlı frazeoloji birləşmələr aid olduğu halda, aşiq poeziyası frazeologizmlərinə bu sahəyə xas olan obrazlı ifadələr aiddir. O ifadələr ki, onlar həm klassik aşiq poeziyası, həm də çağdaş aşiq şeiriyyəti üçün xarakterikdir.

Araşdırmalar göstərir ki, aşiq poeziyasında ən çox işlənən sabit söz birləşmələrinin tərkibini *büllur buxaq, şirin sözlü, ala gözlü, qurban olduğum, alma yanaq, eşq odu, illər ayrısı, mina gərdən, qələm qaşlı, şux baxışlı, sevdaya düşmək, gül üzli, qaşı kaman, ay kimi parlaq, şirin zəban, başına döndüyüm, başına dolanım* və sair kimi obrazlı ifadələr təşkil edir.

Klassik aşiq poeziyası dedikdə, ilk növbədə, Aşiq Qurbani (Dirili Qurban), Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşiq, Xəstə Qaşım, Aşiq Valeh və bir sıra el şairləri yada düşür ki, onların da hər birinin öz poetik üslubu vardır.

Bu məqalədə yalnız klassik aşiq poeziyasının ilk nümayəndəsi, XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış ustad sənətkarımız Aşiq Qurbani poeziyasında (gəraylı, qoşma, tənris və s.) işlənmiş sabit söz birləşmələrindən müxtəsər olaraq söz açacağıq.

Əvvəla, onu vurğulayaq ki, Qurbani öz dövründə folklor ədəbi dilinin inkişafını müəyyən edərək onu istiqamətləndirdi. Sözügedən dövrdə görkəmli söz ustaları yetişdi ki, onların da ədəbi dilimizin inkişafında rolunu inkar etmək olmaz. Ş.İ.Xətai dilini ustad Aşiq Qurbaninin, Abbas Tufarqanlının qoşmaları, gəraylıları, tənisləri, deyişmələri, Sarı Aşığın bayatıları, XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin və başqa şairlərin realist poeziyasını zənginləşdirmişdir. Məsələn, Aşiq Qurbaninin şeiriyyatını araşdırıb təhlil etdikdə, görürük ki, onun dili xalq dilinin qrammatik quruluşu ilə, demək olar ki, eynidir, ərəb və fars mənşəli sözlərdən tamamilə uzaqdır. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək olur: *Düşdüm dilbilməz əlinə; aldı, ucuz satdı məni; şirin yuxusuna qurban; gözlərini aç, mehribanım, ay oğlan; Şair idim, şairliyim bilmədim; Ağlayırdın, göz yaşını silmədim* və s.

Xalis Azərbaycan dilini özündə əks etdirən həmin ifadələr ustad aşığın poeziyasında görün necə də gözəl səslənir. Aşiq Qurbaninin poeziyasında o vaxt dəbdə olan ərəb və fars sözləri belə onun dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Görkəmli dilçi Tofiq Hacıyev Qurbaninin dili haqqında yazır ki, Qurbaninin dili xalq dilinin bilavasitə özü olduğundan onun haqqındakı söz Azərbaycan xalq dilinin özü barəsindədir. Onun dilindəki söz-obrazlar, alınmalar, deməli, dövrün xalq dilində vətəndaşlıq hüququ alıbmiş. [3, s. 282]

Dilçi Qəzənfər Kazımov da yazır: "...Qurbani poeziyasının əsas axarını təşkil edən şeirlərin dilində işlənmiş alınma sözlər də poeziya dilində çox işlənmiş, ümumxalq dilində sabitləşmiş, ümummilli təfəkkürə xidmət edə bilən alınmalardır". [6, s.130] Q.Kazımov hətta digər şairlərimizin dilində də ümumişlək alınmaların əhəmiyyətini də vurğulayaraq qeyd edir ki, Füzuli və Xətai dilində də çox işlənən, aşiq-məşuq əlaqələrini, gözəlin gözəllik cizgilərini, bir sözlə, lirik qəhrəmanın daxili-mənəvi və zəhəri əlamətlərini əks etdirən bu cür sözlər əksəriyyət etibarilə bütün sonrakı dövr poeziya dilində alınma söz kütləsinin əsasını təşkil etmişdir. [6, s. 130]. Müəllif bu haqda bir neçə misal da göstərir: *mah, giriftar, busə, biçərə, təbib, sər, qəmzə, qəmə, şəms, hüsn, zülf* və s.

Araşdırmalar göstərir ki, Qurbaninin bədii poeziyasında dilimizin bir çox tərkib elementləri özünü büruzə verir: çoxmənalılıq, sinonimlik, antonimlik, variantlıq və s. Bunun müqabilində müəllifin şeir yaradıcılığı sərbəst söz birləşmələri ilə yanaşı, sabit söz birləşmələri, atalar sözləri və zərbi-məsəllər ilə zəngin olmaqla bədilik xüsusiyyətlərini şərtləndirən vasitələrdir. Şairin poetik üslubunda həm bədilik, həm xəlqilik ünsürləri frazeologiyada fikri qüvvətli, ekspressiv, obrazlı və intensivdir.

Qurbani öz poetik yaradıcılığında frazeoloji vahidləri çox ustalıqla işlətmişdir. Q. Kazımov haqlı olaraq yazır ki, Qurbaninin şeirləri frazeoloji tərkibi ilə də əslini mühafizə etməklə yanaşı, dilin demokratikləşməsi, xəlqiləşməsi, milliləşməsi istiqamətində inkişafa kömək etmişdir. Şair

ümumişlək frazeoloji vahidlərə elə poetik sözlər əlavə etmiş, ifadələri poetikləşdirmişdir ki, həzin bir şeiriyyət yaranmışdır. [6, s.149]

Aşağıdakı misallarda bunun şahidi oluruq:

*Durum **dolanım başına**,
Aşıqindən küsən dilbər!
Gözlərini dik gözümə
Nə mən dinim, nə sən, dilbər!* (“Dilbər”)

*Yar, sənə ədalət bildim,
Mən qapına dada gəldim.
Çox **cəfa çəkdim yolunda**,
Ömür verib bada gəldim!* (“Gəldim”)

*Heç gəlmirsən bulaq üstə,
Gündə üç yol gəlirəm mən.
Üzümə soyuq baxırsan,
Ürəyini bilmirəm mən.* (“Gəlirəm mən”)

***Başına döndüyüm**, ay qəşəng pəri,
Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni,
Ağ nazik əlində dər, dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənövşəni* (“Bənövşəni”)

Frazeoloji vahidlərin quruluşuna görə iki növü məlumdur: feili frazeoloji vahidlər, qeyri-feili frazeoloji vahidlər. Qurbaninin poeziyasını araşdırdıqda məlum olur ki, feili frazeoloji vahidlər üstünlük təşkil edir. Sözsüz ki, bu da feillərin mənə genişliyi, semantik zənginliyi ilə əlaqədardır: *bada vermək, ay kimi parlamaq, ağılnı itirmək, ah çəkmək, bağı şan-şan olmaq, bada yetmək, başına bəla gətirmək, çöllərə salmaq, canını ələ almaq, candan eləmək (eyləmək), göz dəymək, rəngi saralmaq, sözünü açmaq, söz atmaq, üz qoymaq, üzü gülmək, qan tökmək, gözünü düşmək, qan-yaş tökmək, qan eyləmək, qanına susamaq, qəm dəryasına batmaq, sevdaya düşmək, baş vermək* və s. onlarca bu cür ifadələrə rast gəlmək olur.

Aşağıda bir neçə misal göstərməklə fikrimizi bir daha sübut etmiş olarıq:

*Bilsə canan gəldiyimi, “can” eylər,
Canı ələ alıb ərməğan eylər,
Nəsihət qəməzənə ver ki, **qan eylər**,
Gözəllər şuxinin sitəmkarıdır.* (“Hamidarıdır”)

*Qaşların qaradı, **kipriyin oxdu**,
Gözlərin taladı, İrəni yıxdı,
Ay kimi parladı, **gün kimi çıxdı**,
Tifil Qurbaninin yarı gorunda.* (“Göründü”)

*Aləmi-röyada yarımı gördüm,
Göründü gözümə haralar mənim!
Qara bağrım şan-şan oldu, dəlindi,
Baş verdi sinəmdən yaralar mənim*

*Şeyda olub gülşənimdə ötmədi,
Canan gəlib göz önündən getmədi,*

*Ha aradım əlim yara yetmədi,
Günbəgün irəngim saralar mənim! (“Haralar mənim”)*

*Laməkan şəhərindən gəldim cana mən,
Canlar əhli bir canana yetişdim,
Əldən-ələ, qabdan-qaba süzüldüm,
Qətrə idim, bir ümmana yetişdim. (“Yetişdim”)*

Aşıq Qurbaninin poeziyasında somatik (insan orqanizmini bildirən) frazeologizmlər üstünlük təşkil edir ki, həmin ifadələr feilin iştirakı ilə ismin müxtəlif hallarda işlənməsi nəticəsində yaranmış feili frazeologizmlərdir. Məsələn, “qan” sözü ilə Qurbanidə aşağıdakı sabit söz birləşmələri işlədilmişdir:

Qan eylər – Nəsihət qəməzənə ver ki, qan eylər; qan ağlamaq – Yaqub kimi qan ağlaram Kənanda; qanına susamaq – Bilməzəm qanıma nə susayıbdır!; qanını tökmək – Güllüb neştər ilə tökdün qanı; Buyur cəlladlara töksün qanı; qan tökmək – Yolunda qoymuşam canı, Kirpikləri tökər qanı; qan qusmaq – Qan qusasan laxta-laxta, Səni görüm ölən vaxtda; ortalığa qan tökdün – Qiya baxdın, ortalığa qan tökdün; qan oynamaq – Qan oynar buxağında saqının və s.

“Baş” sözü ilə: *başına gəlmək – Söylə dərdin bilənlərə, Dərd başına gələnələrə; başına dolanmaq – Durum dolanım başına; başına döndüyüm – Başına döndüyüm, başa gəl, başa; baş götürüb getmək – Baş götürüb Gəncə deyib gedərəm; baş açmamaq – Baş açmadım seyragıbın sirrindən; başın üçün – Əziz başın üçün, oxu yazğumu; baş alıb getmək – Baş alıb gedirəm sizin mahaldan; baş əymək (əyməmək) – Özünə qərradı, şaha baş əyməz və s.*

Qeyd edək ki, Qurbaninin poeziyasında bir çox şeirləri ənənəvi olaraq *başına döndüyüm* ifadəsi ilə başlanır (aşiq poeziyasında klassik ədəbiyyatdan başlamış, hətta bu günə kimi bu cür başlanğıc ənənəvi olaraq dəb halını almışdır).

“Əl” sözü ilə: *əl atmaq – Əl atdım yarın dəstinə; canını ələ almaq – Canı ələ alıb ərməğan eylər; əl aparmaq – Əl aparmaq olmaz haqqın işinə; əli ətəkdən üzmək – Əlim ətəyindən üzmə sən bari; əl uzatmaq – Əl uzatdım, yarın yaxasın açam; əli yetmək (yetməmək) – Həsərət öldüm, əlim yara yetmədi; ələ düşməmək – Ələ düşməz bu dastanı tapılmaz; əldən-ələ gəzmək – Adətindi, əldən-ələ gəzərsən; əldən-ələ süzülmək – Əldən-ələ, qabdan-qaba süzüldüm və s.*

Qurbaninin poetikasında “ürək” sözünün sinonimi olan “könlü” məfhumundan daha çox istifadə olunmuşdur. Çünki bu, şairənə üslubda işlənərək bir ənənə şəklini almışdır. İstər klassik, istərsə də çağdaş ədəbiyyatda həmin sözdən geniş istifadə edilmişdir.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə həmin sözün iki mənası göstərilmiş və bədii ədəbiyyatdan illüstrativ materiallar verilmişdir:

“Könlü is. şair.

1. Qəlb, ürək (mənevî mənada)... // *məc.* Obrazlı təşbehlərdə, tərkiblərdə işlənir...
2. İstək, arzu, həvəs, meyil...” [1, s.755-756]

Qurbani də məhz həmin sözün birinci mənasını ifadə edən əsas aşağıdakı həm feili, həm də ismi tərkiblərdə istifadə etmişdir:

Könlü evini yıxmaq – Yıxıbsan könlüm evini, Mürğü zər eyləmək olmaq! Könlü vermək – Könlü versə hamı, kimsə bab olmaz; könlü quşu – Könlü quşu dövr eyləyir bu bağda; könlü pərvaz etmək – Gözüm düşcək könlüm pərvaz eyləyir; könlü doymamaq – Könlü doymaz sən kimi canandan; könlü pəri – Heç dəymədi könlümüzün pərinə; könlünü təzələmək – Qəribəm, könlümü təzələ, gəlin! və s.

Bu cür misallar çox göstərmək olar. Lakin bunların hamısını bir məqaləyə sığışdırmaq mümkün deyildir. Nəticə olaraq, onu qeyd edə bilərik ki, Qurbaninin obrazlı dili xalq dilinə söykənərək daha da öz təsirini itirməmiş, onu qoruyub müasir dövrümüzdə kimi saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: c. II. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 376 s.
2. Əsgərova T. Nəsimi dilinin frazeologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 239 s.
3. Hacıyev T.İ. Seçilmiş əsərləri: c. I. (I hissə). Bakı: Elm, 2016, 250 s.
4. Qurbani (tərtibçi, ön söz və qeyd və izahların müəllifi prof. Q.Kazımov). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1990.
5. Kazımov Q.Ş. Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya dili ("Dağılan tifaq" pyesi əsasında). Seçilmiş əsərləri: c. I. Bakı: Nurlan, 2008, s. 40-200
6. Kazımov Q.Ş. Qurbani və poetikası. Bakı: ADPU, 1996, 198 s.
7. Mehdiyeva S.H. Yazılı dastanların dili ("Şəhriyar" dastanının materialları əsasında). Bakı: Elm, 1991, 132 s.
8. Məmmədov M.B. N.Nərimanovun nəsr əsərlərinin leksikası və frazeologiyası. (Namizədlik dissertasiyası). 1963.
9. Murtuzayev S.N. M.F.Axundovun Komediylarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1962.
10. Seyidəliyev N.F. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Bakı: Araz, 2006, 326 s.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ПОЭЗИИ АШУГА ГУРБАНИ

Ибаев Н.А.

Ключевые слова: азербайджанский язык, фразеологизм, Гурбани, ашугская поэзия, глагольные фразеологизмы

Статья посвящена мастеру классической ашугской литературы Ашугу Гурбани. Дается краткая информация о фразеологизмах, сформировавшихся в азербайджанском языкознании. Указывается вид и структура фразеологизмов: глагольные фразеологизмы и неглагольные фразеологизмы.

В статье впервые рассматривается использование фразеологизмов в поэзии Ашуга Гурбани. Исследования показывают, что поэтическое творчество Гурбани богато фразеологизмами. Эти образные выражения, основа которых взята из народного творчества, создают в его поэзии экспрессивность, эмоции. В статье приведены примеры, относящиеся к глагольным фразеологизмам, используемым в поэзии Гурбани.

SUMMARY

THE ROLE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE POETRY OF ASHUG GURBANI

Ibayev N.A.

Key words: the Azerbaijani language, the idiom, Gurbani, ashug poetry, verbal idioms

The article is dedicated to the master of classical ashug literature Ashug Gurbani. Brief information about phraseological units formed in Azerbaijani linguistics is given. The type and structure of phraseological units are specified: verbal phraseological units and non-verbal phraseological units.

The article for the first time considers the development of phraseological units in the poetry of Ashug Gurbani. Research shows that Gurbani's poetic work is rich in phraseological units. These figurative expressions, which are based on folk art, create expressiveness and emotions in his poetry. The article provides examples related to verbal phraseological units used in Gurbani poetry.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.06.2020
	Son variant	16.09.2020

KROSSMƏDƏNİYYƏT VƏ LİŇQVOKULTUROLOGİYA ANTROPOSENTRİK PARADİQMA BAXIMINDAN

BUNYATOVA AYTƏN BƏXTİYAR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

ayten.bunyatova@yahoo.com

Açar sözlər: krossmədəniyyət, linqvokulturologiya, antroposentrik paradigma, dil və mədəniyyət, mədəniyyətlərarası kommunikasiya.

Antroposentrik paradigma mövqeyindən insan özünü dərk etməklə dünyanı dərk edir. Bizim dünyanı insan prizmasında görməyimizin təsdiqini dildə bu kimi çoxsaylı metaforların olmasından görmək olar: «külək oynayır», «yarpaqlar pıçıldasır», «səs yatdı», «çiçək sırğaları», «illər gedir», «ana təbiət», «kölgələr uzanır» və s. Heç bir mücərrəd nəzəriyyə cavab verə bilməz ki, nə üçün hissləri alov kimi təsəvvür edib «eşq odu»ndan, ürəklərin hərarətindən, dostluğun istisindən və s. danışılır. Özünü hər şeyin ölçüsü kimi düşünməsi insana haqq verir ki, öz şüurundan antroposentrik nizam yaratsın. Bu halı məişət səviyyəsində yox, elmi səviyyədə araşdırmaq vacibdir. İnsanın beynində, şüurunda mövcud olan bu nizam onun mənəvi mahiyyətini, onun davranışının motivlərini, dəyərlər iyerarxiyasını təyin edir. İnsanın nitqini tədqiq etdikdə bunların hamısını aydın görmək olar. Formalaşma prosesində yeni elmi paradigma belə bir tezis irəli sürmüşdür: «Dünya əşyaların deyil, faktların cəmidir». Dil tədricən fakt, hadisə üzərinə istiqamətləndirilir, diqqət mərkəzində isə dil daşıyıcısının şəxsiyyəti dayanır. Yeni paradigma dilin tədqiqində yeni qaydalar və məqsədlər, yeni anlayışlar və metodikaların yaranmasına səbəb olur.

Hazırda linqvistikada antroposentrik paradigma aparıcı yer tutur. Onun formalaşması linqvistik problematikanı insana və onun mədəniyyətdə tutduğu yerə tərəf istiqamətləndirir, çünki mədəniyyətin və mədəni ənənələrin diqqət mərkəzində dil şəxsiyyəti bütün müxtəlifliyi ilə dayanmışdır. Antroposentrik paradigma insanı önə çəkir, dil isə onun zəruri tərkib hissəsi hesab edilir. İnsanın intellekti eyni ilə insanın özü kimi dildən və dil qabiliyyətindən kənarda düşünülə bilməz. Əgər dil bütün təfəkkür proseslərinə nüfuz etməsəydi və yeni mental məkanlar yaratmaq iqtidarında olmasaydı, insan birbaşa müşahidə etməkdən kənar çıxa bilməzdi. İnsanın yaratdığı mətn onun fikrinin gedişini, fikrin dinamikasını və onun dil vasitələri ilə təqdim olunma üsullarını əks etdirir. Müasir linqvistikada sözügedən paradigma çərçivəsində formalaşan əsas istiqamətlər koqnitiv linqvistika və linqvokulturologiyadır ki, onlar dildə mədəni amil və insanda dil amilinə yönümlü olmalıdır. Deməli, linqvokulturologiya linqvistikada son illər inkişaf edən antroposentrik paradigmanın məhsuludur.

Linqvokulturologiya dili mədəniyyət fenomeni kimi öyrənir. Bu, milli dil prizmasından dünyanı müəyyən şəkildə görmək deməkdir. Burada dil milli mentallığın ifadəçisi kimi çıxış edir. «Linqvokulturologiya linqvistika və kulturologiyanın sərhəddində yaranmış və xalqın mədəniyyətinin dildə əksini tapmış və təsbit olunmuş təzahürlərini öyrənən elmdir. Mütləq qeyd etmək lazımdır ki, bu yeni elmin iki elmin sərhəddində yaranması onun sadəcə onların imkanlarının cəmindən ibarət olması deyil, faktlara yeni bucaq altından baxmağa və onları qeyri-ənənəvi izah etməyə imkan verən yeni istiqamətdir». [1, s.6]

Linqvokulturologiya linqvistikanın linqvistika və kulturologiya həddlərində yaranan bir sahəsidir və xalqın dildə əks olunan, möhkənlənən mədəniyyətinin göstəricilərini tədqiq edir. Dil mədəniyyətlə sıx bağlıdır: o, mədəniyyətin dərinliklərinə daxil olur, orada inkişaf edir, onu ifadə edir.

Əgər kulturologiya insanın özünü təbiətə, cəmiyyətə, tarix, incəsənət və digər sosial, mədəniyyət sahələrinə qarşı münasibətdə dərk etməsini öyrənsə, dilşünaslıq isə dünya dillərinin mental modelləri şəklində dildə möhkəmlənən və əks olunan dünyagörüşünü tədqiq edərsə, onda linqvokulturologiyanın predmeti bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və dialoq təşkil edən dil və mədəniyyətdir.

Dilçiliyin müasir mərhələsində antropoloji sistemdəki məsələlərin təhlili zamanı krossmədəni yanaşma daha çox aktualdır. Bu yanaşmada bütün etnik mentalitetlərin və onların dil sistemlərinin tolerantlığı əks etdirilir. Məhz bu səbəbdən dil paradigmasının tolerantlığı dünyanın antropoloji elmi xəritəsində daha aktual səciyyə daşıyır. Dil dünyası və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan krossmədəni yanaşma dilin öyrənilməsində ən düzgün istiqamət hesab olunur. “Krosskulturologiya” termini XIX əsrdə yaranmışdır və ingilis dilindən tərcümədə “mədəniyyətlərin kəsişməsi” deməkdir. Müəyyən dövr ərzində bu termin Amerika fəlsəfəsi və sonra isə psixologiyasının müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Fəlsəfənin inkişafında krossmədəni tendensiya hər hansı bir müəyyən edilmiş mədəniyyətin konkretləşməsinə nəzərdə tutmur. Belə ki, metodoloji nöqteyi-nəzərdən krossmədəni yanaşma hər hansı bir sistemdə məfhumun oynadığı rolu təhlil etmir. Bu qənaətə P.Rikerin mədəniyyətin etnik-mifik əsasları ilə bağlı ideyalarını nəzərdən keçirərəkən gəlmək olar. [4]

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibətinin mürəkkəb və çoxaspektli olması, onların insanlar arasında ünsiyyət prosesində qarşılıqlı əlaqəsi, münasibəti və təsiri yeni, birbaşa mədəniyyətin tədqiqi ilə bağlı olan kompleks şəkili elmi sahənin - linqvokulturologiyanın yaranmasına gətirir. Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan dil və mədəniyyətin tədqiqi zamanı bir sıra metodlar ortaya çıxır. Belə ki, çoxaspektli sahənin təbiətini, funksiyalarını bir metodla araşdırmaq qeyri-mümkündür. Linqvokulturologiyada linqvistik, kulturoloji, sosioloji və dil daşıyıcısı ilə açıq müsahibə metodlarından istifadə olunur. Bizə maraqlı olan odur ki, Avropa elmi dairələrində mədəniyyətlərarası kommunikasiya problemlərinə ilk müraciət pedaqoq-praktiklər tərəfindən olunub. Onlar öz işlərində mədəniyyətlərin müxtəlif ölkəşünaslıq inkişafı aspektlərindən istifadə etmişlər. Xarici dil müəllimlərinin eyni təşəbbüsü ölkəmizin elm və təhsil sistemində mədəniyyətlərarası kommunikasiyaların öyrənilməsinə gündəmə gətirdi. Məlum oldu ki, digər mədəniyyət nümayəndələri ilə uğurlu ünsiyyət qurmaq üçün mütləq həmin mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini bilmək və krossmədəni əlaqələri praktikada tətbiq etməyi bacarmaq lazımdır. Qeyd edək ki, mədəniyyətlərarası kommunikasiyalar nəzəriyyəsi çərçivəsində işləyən bir çox müasir tədqiqatçılar öz növbəsində qeyd edirlər ki, hələ mədəniyyətlərarası kommunikasiyaya aid bir çox məsələlər və problemlər indiyə qədər, demək olar ki, elmin maraq predmetinə çevrilmişdir. Fikrimizcə, bu hal linqvodidaktika üçün tam xarakterikdir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, antroposentrik paradigmanın linqvistikada təzahürü yeni istiqamətin - linqvokulturologiyanın yaranmasıdır. Bu yeni sahənin predmeti dil və mədəniyyətin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədqiq edilməsidir. Belə ki, o, müəyyən şəkildə seçilmiş və təşkil olunmuş mədəni dəyərlər toplusunu öyrənir, nitqin yaranması və qavranmasının canlı kommunikativ proseslərini, dil şəxsiyyətinin təcrübəsini və milli mentaliteti tədqiq edir, sistemli şəkildə dilin dünyaya yayılmasının təsvirini verir və təhsilin maarifləndirici, tərbiyəvi və intellektual məqsədlərinin yerinə yetirilməsini təmin edir. Beləliklə, linqvokulturologiya geniş mənada xalqın mədəniyyətinin dildə əks olunması və möhkəmlənməsidir.

Linqvokulturologiya müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və bir-birinə inteqrasiyası məsələləri ilə də məşğul olur. Eyni zamanda etnopsixologiya diskursların milli xüsusiyyətlərini öyrəndikdə bizim üçün səciyyəvi olan krossmədəniyyətlilik anlayışına müraciət edərək linqvokulturoloji tədqiqat üsullarından istifadə edir. V.V.Krasnıx qeyd edir ki, «dünya quruluşu və diskursun strategiyası koqnitiv dünya mənzərəsinin təsvirinə də əsaslandığından mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı problemlər yalnız formal «üst-üstə düşmə», yəni verbal vahidlərin ekvivalentliyi kvaziekvivalentliyə çevrildikdə yarana bilər». [3]

Müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin ünsiyyət və bir-birini anlama problemlərinin daha diqqətli araşdırılmasının zəruriliyi digər bir yeni elmi bilik sahəsinin – mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Onun ilkin adı (cross-cultural communication) onun krossmədəniyyətlik anlayışı ilə sıx bağlı olmasının göstəricisidir. Bu istiqamətə uyğun olaraq bizi mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsinin tədqiqat obyektinin linqvokulturologiya ilə nə dərəcədə oxşar olub-olmaması maraqlandırır. Çünki tədqiqatımızın mərkəzində məhz dil və nitq ünsiyyətinin krossmədəni xüsusiyyətləri dayanır. Qeyd edək ki, «ünsiyyət» və «kommunikasiya» anlayışlarını biz sinonim hesab edirik. Bununla belə, bu anlayışları fərqləndirən nəzər nöqtəsi də mövcuddur. Bu baxımdan mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsinin banisi kimi E.Hollun adını çəkmək olar. O «Kommunikasiya-mədəniyyətdir, mədəniyyət kommunikasiyadır» [5] ifadəsi ilə mədəniyyət və kommunikasiya arasında əlaqənin olmasını inamla sübut etmiş və dillərin qrammatik kateqoriyalar vasitəsilə öyrənilməsi prosesini göstərmişdir. Məhz Hollun ideyalarının elmi ictimaiyyət tərəfindən müzakirə və qəbul edilməsi nəticəsində məna fərqi olmayan və elmi tədqiqatlarda eyni, bərabər istifadə olunan «mədəniyyətlərarası», «intermədəni», «krossmədəni» və «multimədəni» anlayışları meydana gəlir. Lakin «mədəniyyətlərarası» termini daha geniş yayılmışdır və buna görə də yaranan yeni elmi istiqamət məhz mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsi adlandırılmışdır. E.Hollun və onun davamçılarının əsas ideyası digər xalqlarla ünsiyyət qurmağı öyrənmək zəruriyyətinin qəbul edilməsidir. Əgər mədəniyyəti tədqiq etmək olarsa, onda, deməli, əldə olunan bilikləri tədris etmək də mümkündür, yəni mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın təkə elmi tədqiqatlar predmeti yox, həm də müstəqil tədris kursu kimi istifadə olunması təklif edilir. E.Hollun fikrincə, əsasən mədəniyyətlərarası kommunikasiya problemlərinin başlıca məqsədi müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin bir-biri ilə uğurlu ünsiyyət qurmaq üçün praktiki ehtiyaclarının öyrənilməsidir. Sonralar bu, «mədəni modellərin qarşılıqlı əlaqəsi» nəzəriyyəsinin inkişaf etdirməyə imkan vermişdir (cultural patterns of interaction). [5] Həm linqvokulturologiya, həm də mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən sual belə səslənir: «Nə üçün mədəniyyəti dil vasitəsilə öyrənmək lazımdır?». Bu sualın cavabı, fikrimizcə, bir mədəniyyətin digər mədəniyyəti öyrənmək zərurəti, bir-birinə bağlanma ehtiyacıdır. Əsas məqsəd isə digər tərəfi kənar mədəniyyət məkanında formalaşan, öz dünyasından fərqli olan bir dünyanı anlamaqdır. Buna görə də belə ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, krossmədəni əlaqələr müasir cəmiyyətin həyatının bütün sahələrini əhatə edir.

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya – çoxmədəniyyətli dünya şəraitində müxtəlif mədəniyyətlər və etnosların qarşılıqlı əlaqələri proseslərini öyrənən elmdir. Lakin bu elm onların bir-birinə təsir etməsi və bir-birinə keçməsi məsələlərinə baxmır. Deməli, krossmədəniyyət iki elmin - linqvokulturologiya və mədəniyyətlərarası kommunikasiya elmlərinin sintezindən yaranır. Digər tərəfdən isə linqvokulturologiya və mədəniyyətlərarası nəzəriyyə müasir inkişaf dövründə krossmədəniyyətin ideyalarının həyata keçirilməsinə xidmət edir. «Krossmədəniyyət» anlayışı «lingvokulturologiya» və «mədəniyyətlərarası kommunikasiya» anlayışından daha genişdir. O nəinki doğma dilin mədəniyyətini öyrənməyə və anlamağa çağırır, həm də digər dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurmağa köməklik edir. Bundan əlavə, dildə bütöv etnik rəngarəngliyi ilə dünyanı əks etdirməklə dil daşıyıcısının dil mədəniyyətini zənginləşdirir.

Krossmədəniyyətlik anlayışı müasir dövrdə dünyanı dərk etmək üçün müəyyənləşdirici elementlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. Krossmədəniyyətlik həm linqvistik, həm də linqvodidaktik aspektlərdən nəzərdən keçirilir. Təbiidir ki, krossmədəni linqvistika müasir dilçilikdə ən aktual istiqamətlərdən biridir. O, çoxetnikli dil və mədəniyyət məkanı şəraitində krossmədəniyyətlik prinsiplərinin tətbiqi ilə krossmədəni linqvodidaktika nöqtəyi-nəzərindən dilin öyrənilməsidir. Qeyd edək ki, tədqiqatçıların fikrinə əsasən krossmədəni əlaqələr haqqında yalnız o zaman danışmaq olar ki, bu qarşılıqlı əlaqənin hər bir iştirakçısı öz adət ənənələrini, təqdimat və davranış qaydalarını nümayiş etdirməklə yanaşı, yad qayda və normalar ilə də yaxından tanış olur.

Krossmədəniyyət linqvistik və linqvodidaktik aspektlərdə dil haqqında elmi biliklərin kompleks sahəsi olub, çoxmədəniyyətli sferada dilin və mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri və əlaqəsi şəraitində şəxsin dil paradigmasının formalaşmasıdır. Xarici dildə ünsiyyət qurmaq mədəniyyətinə yiyələnən «ikinci» dil şəxsiyyətinin formalaşması konsepsiyası antropoloji linqvistika ideyalarına əsaslanır. Yeni elm və təhsil istiqamətinin bu cür inkişafı çox vacib hesab olunur. Krossmədəniyyət həm linqvistik, həm də linqvodidaktik aspektlərdə nəzərdən keçirilir. Beləliklə, krossmədəniyyətin müasir dünyanı dərk etmə prosesinin əsas elementi kimi təzahürü araşdırıldıqdan sonra belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, krossmədəniyyət bir növ linqvofəlsəfi paradigmadır. Krossmədəniyyətin metodoloji zəminlərindən biri kimi linqvokulturologiyanı götürmək olar. Linqvokulturologiya dil və mədəniyyətin özlərinin ümumbəşər humanist dəyərlər sisteminə yönəlmiş fəaliyyətlərində qarşılıqlı əlaqələrinin kompleks birləşdirici yanaşması kimi çıxış edir.

Krossmədəniyyətin digər metodoloji zəmini kimi, fikrimizcə, mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsi çıxış edir. Beləliklə, mədəniyyət həm bütövlükdə cəmiyyətin, həm də müəyyən mədəniyyət daşıyıcısı kimi fərdi şəxsin dəyərlər sisteminin istiqamətini müəyyənləşdirən çox mürəkkəb fenomendir. Q.V.Yelizarovanın qeyd etdiyi kimi, «mədəniyyətlərin müqayisəli tədqiqi yalnız o zaman mümkün olur ki, hər mədəniyyət onun daşıyıcısı olan dildə öz təkrarlanmaz əksini tapır». [2] Məhz buna görə krossmədəni aspekt metodoloji tədqiqatın aktual obyektini kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Niftəliyeva A. Linqvokulturologiyaya giriş. Bakı: Mütərcim, 2017, 127 s.
2. Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. СПб.: КАРО, 2005, 352 с.
3. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? М: Гнозис, 2003, 375 с.
4. Рикер П. Время и рассказ. Конфигурация в вымышленном рассказе. т. 2. М.: Эдиториал УРСС, 2000, 224 с.
5. Hall E. T., Hall E. How cultures collide // Weaver G. R. (ed.) Culture, communication, and conflict: readings in intercultural relations. Needham Heights, MA: Simon and Schuster Publishing, 1998, pp. 9-16

РЕЗЮМЕ

КРОССКУЛЬТУРА И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ С ПОЗИЦИИ АНТРОПОЦЕНТРИЧНОЙ ПАРАДИГМЫ

Буньятова А.Б.

Ключевые слова: *кросскультура, лингвокультурология, антропоцентрическая парадигма, язык и культура, межкультурная коммуникация.*

С конца XX века в лингвистике стала преобладать антропоцентрическая парадигма. Это вызвало в жизнь такие новые дисциплины, как когнитивная лингвистика и лингвокультурология. В них язык рассматривается как составная часть человека. Лингвокультурология изучает язык как феномен культуры и позволяет рассматривать языковые факты под нетрадиционным углом зрения. В многокультурном мире культуры пересекаются друг с другом. На их пересечении происходит межкультурная коммуникация. На основе лингвокультурологии и межкультурной коммуникации появляется кросскультура.

SUMMARY
CROSS-CULTURE AND LINGUOCULTUROLOGY FROM THE POINT
OF VIEW OF AN ANTHROPOCENTRIC PARADIGM
Bunyatova A.B.

Key words: *cross-culture, linguoculturology, anthropocentric paradigm, language and culture, intercultural communication.*

From the end of the 20th century, anthropocentric paradigm began to prevail in linguistics. This brought to life such new disciplines as cognitive linguistics and linguoculturology. Language is regarded as an integral part of human with them. Linguoculturology studies language as a cultural phenomenon and allows us to consider linguistic facts from an unconventional angle. In a multicultural world, cultures intersect with each other. At their intersection, intercultural communication takes place. On the basis of linguoculturology and intercultural communication cross-culture appears.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.06.2020
	Son variant	14.09.2020

**DİALOJİ MƏTNLƏRDƏ KOMPRESSİYA–SIXILMA
HADİSƏSİNİN TƏZAHÜRÜ
(Azərbaycan dili mətnləri əsasında)**

QULİYEVA DİLARƏ RÜSTƏM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

dilarerustam@gmail.com

Açar sözlər: dialoq, mətn, sıxılma hadisəsi, kompressiya, qənaət prinsipi.

Son 50 ildə Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun tədqiqi sahəsində xeyli iş görülmüş, müxtəlif sintaktik vahidlərin araşdırılması ilə bağlı bir sıra dəyərli monoqrafiyalar, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yaranmışdır. Buna baxmayaraq? müasir Azərbaycan dili sintaksisinin elə problemləri də vardır ki, həmin problemlər ya heç tədqiq edilməmiş yaxud da həmin problemlər haqqında dərslər, məqalə və monoqrafiyalarda öləri məlumat verilmişdir.

Deməli, müasir Azərbaycan dili sintaksisinin bir sıra problemləri ətraflı işlənmiş olsa da, bu vaxta qədər mətnlərin sıxılması hadisəsi monoqrafik tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu sintaktik hadisə dilimizin sintaktik quruluşunda mühüm yerlərdən birini tutur.

Özünün sistemli monoqrafik tədqiqını gözləyən belə mühüm sintaktik hadisələrdən biri də sıxılma hadisəsidir. Müasir Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində sözügedən hadisənin mətn şəraitində xüsusi yeri vardır. Bu hadisə fikir ifadəsinin yığcam, sıxılmış bir vasitəsi kimi özünü göstərməkdədir. Dilimizdə bu hadisə digər sintaktik hadisələr kimi, başlıca olaraq, cümlənin, söyləmin “yeni”ni ifadə edən, hadisələrin (dialoqda təsvir olunan hadisələrin) inkişafını şərtləndirən cəhətlərinin xüsusi nəzərə çatdırılması əsasında meydana çıxır.

Bizə elə gəlir ki, bu hadisənin mənbəyi şifahi ədəbi dildir və yazılı ədəbiyyata da oradan daxil olmuşdur. Həmin hadisənin canlı danışq dilindəki rəngarəng xüsusiyyətləri yazıda da, dialoji və monoloji nitqdə də öz əksini tapır. Sıxılma hadisəsinin tarixi qədim olsa da (“Kitabi-Dədə Qorqud”da müşahidə olunur), tədqiqi ilə Azərbaycan dilçiliyində nisbətən az məşğul olmuşlar.

Danışq dili sintaksisinin mühüm fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri nitqin əvvəldən planlaşdırılmaması (yəni mətn, nitq sıxıla da bilər, sıxılmaya da bilər), təbiiliyi, xətti inkişafı və spontanlığı, «şərtlənməmiş» dəyişkənliyi, mühafizə etməsi, saxlamasıdır.

Nitqin, mətnin sıxılması dialoq şəraitində danışan şəxsin nitq və düşüncə tərzinin, psixoloji durumunun, ekstralingvistik amillərin, ətraf mühitin və s. mühüm rolu vardır. Elə buna görə də mətnə sıxılmanın yaranma səbəbləri, bir sintaktik vahid kimi dialoq və monoloqlardakı əlamətləri və onların meydana çıxması müxtəlif şəkildə izah edilmişdir.

“Dialoq” (*dia - vasitəsilə, logos- söz, sözün vasitəli təsiri*) - iki və daha çox şəxs arasında danışq deməkdir. İnsanlar arasında olan münasibətin biri də dialoji münasibətdir; bu, iki və daha artıq şəxs arasında yaranır. Dialoq vasitəsilə münasibətlər formalaşır və iştirak edən subyektlər bir-birinə təsir göstərir.

“Dialoq-nitqin bir formasıdır, hansı ki, hər bir söyləmə həmsöhbətə doğru yönəlir. Dialoq nisbi qısalığı, lakonikliyi ilə xarakterizə olunur və mətnin sintaktik quruluşunu, replikalrı təmin edir” [1, s. 132]

Dialoq-danışan və dinləyən arasındakı mükəllimədir. Bu zaman hər bir söyləmə adresata birbaşa ünvanlanır və bilavasitə nitqin məzmunu ilə lokallaşdırılır. Dialoq ifadənin qısalığı, yığcamlığı, sintaktik quruluşun sadəliyi və çevik intonasiya (xüsusilə sual-cavab reaksiyaları) keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Dialoji mətnləri daha çox yarımçıq cümlələr yaradır. Belə mətnlər dialoq

şəraitində sıxılır. Müəllifə qısa müddət içərisində bir çox fakt və hadisələr barəsində yığcam informasiya verməyə şərait yaradır. Nitq prosesində iştirak edən insanların müxtəlif hadisələrə münasibətinin intensiv dəyişdiyini yığcamlaşdırılmış dialoqla vermək mümkündür.

Dialoq iki şəxs arasında nitq aktının mübadiləsidir. Bu nitq formasının başlıca əlaməti adresantla adresatın yerlərini dəyişməsi durumudur. Dialoq adresantla adresatın vəzifəsini dəyişmə miqdarına əsasən təkaktlı və çoxaktlı şəkllə salır. Ən qısa, sıxışdırılmış dialoq adresantın və adresatın bir nitq aktını əhatə edən mətdir.

Dialoq nəzəriyyəsi lingvistik sıxılma hadisəsi ilə də bağlıdır. Kommunikasiya iştirakçıların miqdarından asılı olaraq dialoq şəklində də reallaşır.

Dialoji nitqin başlıca imkanlarından biri informasiyanı sıxışdırılmış şəkildə təqdim etməkdir. Bununla yanaşı, informasiyanın tez, konkret və lakonik şəkildə, adresatın aydın qavraya biləcəyi sadə biçimdə verilməsidir. İnformasiyanın məlum biçimdə verilməsi dialoq nitqinin leksik-semantik tərəflərinə öz təsirini göstərir. Dialoq şəraitində sıxılmış şəkildə istifadə edilən dil vahidləri və onların mənaları həm adresant, həm də adresatdan ötrü dərk edilən olur.

Dialoq nitqin bir növüdür. İki həmsöhbət arasında replikalar dialoq vasitəsilə qurulur. Məs.:

- *Haraya gedib?*
- *Kürün qırağına.*
- *Hansı tərəfə getmək fikrindəsən?*
- *O taya (İ.Şıxlı).*

Kommunikasiyanın çoxplanlılığını formalaşdıran faktorlar adresant və adresatın ünsiyyət-əlaqə strategiyaları, niyyət və məqsədlərinin müxtəlifliyi, yaxınlığı, eyniliyi, mövzunun inkişaf edərək dəyişkənliyi, nitq aktının bir-biri ilə münasibət səviyyəsinin fərqliliyi kimi koqnitiv, pragmatik və s. istiqamətlərin həm ayrılıqda, həmçinin də münasibətli nəzərdə tutulması ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin işlənilib-şəxslənməsinə, buraxılıb-buraxılmamasına görə sadə cümlənin 2 növü vardır: bütöv və yarımçıq cümlələr.

Fikrin ifadəsi üçün ehtiyac duyulan, bütün üzvləri bilavasitə yerində olan cümlələr – bütöv cümlələrdə sıxılma əlaməti özünü göstərmir. Bu cümlələr yarımçıq cümləyə çevrildikdə sıxılma əlaməti ortaya çıxır. Yəni sıxılma, daha doğrusu, sintaktik sıxılma yarımçıq cümlələrlə təzahür olunur. Yarımçıq cümlə deyərkən bir və ya bir neçə üzvü buraxılan, lakin asanlıqla təsəvvürlə bərpa edilə bilən cümlə tipi nəzərdə tutulur. Yarımçıq cümlə dedikdə fikir, məna yarımçılığı dərk edilmir. Hər bir cümlə mətdə istifadə olunur və mətn içərisində digər söz və ifadələrlə, başqa cümlələrlə əlaqədə, münasibətdə, eləcə də müqayisədə yarımçıq cümlə sayılır. Forma, quruluş yarımçılığı, yəni qrammatik cəhətdən yarımçılıq aparıcı əlamət olaraq “möhlənlir”.

Yarımçıq cümlə dialoq nitqinə xas olan formadır. Fikir belə cümlələr vasitəsi ilə aktuallaşır. Nitq söyləyən lüzumsuz təkrara yol verməmək, mənanı sadə, aydın, səlis etmək üçün bir sıra üzvləri nitq gedişində ixtisara salır, bununla belə? yeni rəsonal fikir ifadə edən üzvləri yerində saxlayır və beləliklə də, dildə və nitqdə yarımçıq cümlələr əmələ gəlir. Məs.:

Bir az bundan əvvəl onun sifətini bürüyən təbəssüm yox oldu:

- *Sən kimsən?*
- *Poçt işçisi.*
- *Ruscanı harda öyrənmişən?*
- *Peterburqda.*
- *Student olmusan?*
- *Bəli.*
- *Bəs sonra, sonra da qovublar, eləmi?*
- *Bəli.*
- *Nəyin üstündə?*
- *Bəzi kitablar oxuduğuma görə.*

- *Bəs buraya necə gəlmisən?*
- *Göndəriblər.*
- *Sən onlara tatarca yazmağı öyrədirsən?*
- *Yox, rusca.*
- *Qonaq gələnlərə hər şey tapılar?*
- *Elə isə bir samovar.*
- *Sən təksən, arvad-uşağın yoxdur?*
- *Yoxdur, cənab pristav. (İ.Şıxlı. Dəli Kür. Roma. Bakı: Yazıçı, 1983, 255-256; 435 s.)*

Təxminən bir səhifədən çox olan bu dialogi mətnin bir sıra linqvistik-psixoloji xüsusiyyətləri üzərində dayanmaq olar. Amma bizim araşdırma belə mətnlərdə dialog vahidləri vasitəsilə formanın, fikrin, mənanın sıxılaraq təqdim olunması məsələsidir.

1. Mübtədanın buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma:

- *A bala, molla evdədirmi?*
- *Evdədir.*
- *Sən kimsən?*
- *Allah qonağı (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”)*

2. Xəbərin buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma.

3. Təyinin buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma.

4. Tamamlığın buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma.

5. Zərflərin və onun növlərinin buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma.

6. Mübtədə və xəbərin buraxılması nəticəsində əmələ gələn sıxılma:

- *Bəs, harda düşmüşsən?*
- *Bu yaxında. Mehmanxanada (Mir Cəlal. Dirilən adam)*
- *Siz Məlikə adlı acar qızı tanıyırsınızmı?*
- *Bəli, tanıyıram. Babaxanın arvadı.*
- *Siz Məlikəni Batumiyə yola salmışınızmı?*
- *Salmı..*

Müstəntiq sözümlü kəsdi:

- *Bütün cavab ver!*
- *Mən Məlikəni Batumiyə yola salmışam.*
- *Vağzala gedəndə Məlikənin çamadanını siz aparmışdınızmı?*
- *Apar...Bağışlayın: vağzala gedəndə Məlikənin çamadanını mən aparmışam. (Mir Cəlal)*

Dialogda danışmaq müəyyən şərt daxilində kəsilir, sıxılma özünü göstərir. Məs.: *Atam Şamxalla barışmasa...*

Sonrakı mətnə buraxılan hissə bərpa olunur: *...mən də o evə ayaq basmayacayağam.*

Situasiya sıxılmaya yol açır:

Mirzə Qulam məni qəssaba göstərib dedi:

- *Məmmədhasən, bizim bu oğlana bir, üç-dörd kilo...*

Bunu deyib Mirzə Qulam mənə tərəf döndü:

- *Nə deyirsən, qardaş oğlu, dörd kilo... azlıq eləməz ki?*

Feili xəbərin buraxılması nəticəsində dialogda sıxılma:

Bu fikirlərlə məşğul idim. Mirzənin səsi gəldi:

- *Fayton, fayton! - bu cümlədə “bəri sür!” buraxılıb, mətn sıxılmışdır.*

Dialogun adi yarımçıq cümlələrində bilavasitə yeni tərkib hissə meydana çıxır, yeni bir sıxılmış cümlə yaranır və buraxılmış üzvləri yerinə qoyduqda da o müstəqil bir cümlə kimi çıxış edir. Sıxılmış adi yarımçıq cümlələrdə onların aid olduğu bütöv və ya yarımçıq cümlələr arasında gözlənilməzlik fasilə və intonasiyası müşahidə edilmir. Sıxılmış yarımçıq cümlə monoloji nitqdə təkrara yol verməmək üçün daha çox subyektin buraxılması biçimində formalaşır. Mətnə yarımçıq cümlə dialogun sərbəst inkişafıdır, davam etdirilməyə də bilər. Bu, dialogi mətnin inkişafının vacib

olub-olmaması ilə əlaqədardır. Dialoqun yarımçıq cümləsi, hətta əgər əsas üzvlərdən biri olmasa da, mətndən görünür. Sıxılmış yarımçıq cümlələrdə danışanın istəyindən asılı olaraq, haqqında söhbət gedən obyektin yeni xüsusiyyətləri, əlamətləri izah edilir. Yarımçıq cümlədə “verilməmiş” üzvləri bərpa etməyə ehtiyac yoxdur, çünki bu, cümlənin üslubi rənginin pozulmasına gətirə bilər.

Beləliklə, sıxılmış sintaktik vahid kimi yarımçıq cümlə dialoq şəklində də qurulur. Dialoq nitqində sıxılmış yarımçıq cümlələrin hər biri müstəqil bir replika kimi çıxış edir, təzə sətirdən yazılır. Belə sıxılmış şəkildə özünü göstərən yarımçıq cümlə əksərən başqasının replikasına cavab məqsədilə işlənir.:

- *Bəs onlar indi haradadırlar?*- *deyə soruşdu.*

- *Şuşada.* (İ.Şıxlı. Dəli Kür).

Sıxılaraq işlədilən yarımçıq cümlə mətn şəraitində qısalıq xatirinə işlənir. Artıq üzvlərin, məlum anlayışları ifadə edən üzvlərin sıxılaraq ixtisarı yolu ilə yaranır. Sıxılma aradan götürüldükdə, yəni əməliyyat apardıqda yarımçıq cümlə bütöv cümləyə çevrilir. Məs.:

Məhər Məmmədov, Alim Əliyevi dümsüklədi:

- *Alim, qoyun sürülərini görürsənmi?*

- *Hanı?*- *deyə o, tez dönüb Məhərrəmə baxdı.*

- *Odur, dağın döşündə.* (Cavad Həkimov, Vəli Seyidov. İntiqam.)

Mətndəki sıxılmanı bütöv cümlə şəklinə salanda quruluş sıxılması aradan qalxır:

- *Alim, qoyun sürülərini görürsənmi?*

- *Hanı, qoyun sürüləri?*

- *Odur, qoyun sürüləri dağın döşündədir.*

Göründüyü kimi, sıxılmış hər bir yarımçıq cümlə bir predikativ vahid, söyləmə əsasında qurulur.

Dialoq özünəməxsus vahidləri ilə seçilir. Dialoq vahidləri dilin mühüm struktur vahidlərindəndir. Dialoq vahidləri tematik və funksional cəhətdən sıx biçimdə bir-birilə bağlıdır. Dialoq bütöv mürəkkəb strukturu müəyyənləşdirir. Replikalar stimullaşır. Dialoq vahidləri 2 cür olur: 1) replika-stimul (məlumat, sual, adresata müraciət və s.); replika-reaksiya (dəqiqləşdirmə, əlavə, razılaşma, təsdiq, aydınlaşdırma və s.)

Canlı nitq aktı sıxılmış dialoqlarla qurulur. Bu zaman dilin quruluş sxemləri pozulur. Dialoq nitqin mühüm və əsas janrıdır. Dialoqun köməyiylə professional sual-cavab strukturu qurulur. Maksimal qısalılıq, obyektivlik, lakonizm, mətnin ikili standartları təmin olunur. Dilin kompetensiyası, intensional tərəfi sıxılmış dialoqlarla müəyyənləşir. Adekvat nitq reaksiyaları dialoqlar vasitəsilə təyin olunur. Məsələn, pasientlə həkim arasında olan dialoq xəstənin vəziyyətini dəqiqləşdirir, onun şikayətlərini üzə çıxarır. Xəstəliyin səbəbləri ortaya çıxır. Xəstəliyin simptom və sindromları aydınlaşır. Adekvat nitq reaksiyası lokallaşma, irridasiya, təkrar simptomları da meydana çıxarır.

“Yarımçıq cümlələr cümlənin bütöv cümlələrin funksiyasını yerinə yetirir, ünsiyyət prosesində böyük rol oynayır. Cümlənin yarımçıq cümlələr daha çox dialoqlarda reallaşır, dildə kommunikativ vahid kimi sıxılmış durumda informasiya ötürür”. [1, s.3]

Göründüyü kimi, dialoji nitqdə kompressiya (sıxılma) hadisəsi daha geniş yer tutur. Bu, həmin mətnlərdə bütöv cümlələrin məlum sıxılma mexanizmi ilə bağlıdır. Sıxılmış yarımçıq cümlələri iki aspektdə öyrənmək lazım gəlir: yarımçıq cümlə hansı üzvlərdən ibarətdir və yarımçıq cümlədə hansı üzvlər buraxılır. Bu istiqamətlərdə tədris və tədqiqat sıxılma hadisəsinə də aydınlıq gətirir.

Dialoqluq xüsusiyyəti - yazılı nitq üçün mühüm vasitədir və nitqin strukturu adresatın mövqeyi və “iki, üç şəxs”ə görə müəyyənləşir. Lakoniklik dialoqun başlıca əlamətlərindəndir. Lakonizm sıxılma hadisəsini təmin etmək üçün lazım olan strukturdur. O, mətndəki informasiyaları sıxlaşdırır və intensiv çatdırır. Lakonizm sıxılmış ifadənin enerjisini yüksəldir.

Dialoq ünsiyyət prosesini təmin edən başlıca nitq formalarından biridir. Təfəkkürdə formalaşan fikir, mübadilə dialoq vasitəsilə də aydın təzahür edir.

Dil öz xarakterinə görə kompakt və iqtisadi quruluşuna görə yığcamlıq ənənəsini, münasibətini qoruyub-saxlayır. Dilin və nitqin lakonik forması xüsusi forma sayılır. Qənaət hər hansı bir dilin inkişaf prosesinin qanunauyğunluqlarını determinləşdirir. Lakoniklik dilin minimal formasıdır. Bu, dərin fikirləri ifadə edir. Lakonizm və implisitlik linqvistik kateqoriyadır. Mətnin praqmatik mahiyyətini aydınlaşdırır. Praqmatika bədii mətnlərdə müəllif intensiyasının (niyyət və arzusunun) bütövlüyüdür, müxtəlif dil vasitəsi ilə gerçəkləşir. Praqmatik aspekt nitq fəaliyyətinin nəticəsidir. Praqmatika yazıçının dil vasitələri ilə seçimini təmin edir. Həmçinin praqmatika mətni düzgün başa düşməyi də təmin edir. Praqmatik quruluş mətnin sıxlaşdırılmış semantikasi ilə sıx bağlıdır.

Dialogi mətn həm struktur, həm də semantik cəhətdən sıxıla bilir. Struktur sıxılma ilə informasiya aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

- 1) mahiyyət-faktual informasiya: faktlara, hadisələrə və proseslərə əsaslanan informasiya;
- 2) mahiyyət-konseptual informasiya: hadisələrarası fərdi-müəllif münasibəti;
- 3) mahiyyət-mətnaltı informasiya: praqmatik kateqoriya üzrə reallaşır və örtülü informasiyalar verir.

Dialogi mətnə sıxılma prosesi iki əks ənənə ilə xarakterizə olunur. Bir tərəfdən nitq məlumatlarının sıxlaşdırılması, başqa bir tərəfdən eyni zamanda informativliyin sıxlaşdırılması. Struktur sıxılma, lakonik forma ifadənin dinamizmini təmin edir, informativliyi və ekspressivliyi yüksəldir.

Dialogda kompressiya (sıxılma) hadisəsi implisitlik anlayışı ilə sıx bağlıdır. Həqiqi faktların assimetrik dil vasitələri ilə insanın ünsiyyəti prosesində informasiyanın ötürülməsinin iki qarşılıqlı münasibəti mövcuddur: eksplisit ifadə tərzı və implisit ifadə tərzı ilə.

Praqmatik xarakter kommunikasiya situasiyasında, danışanın nitq strategiyasında, dialoqun replikalarında əhatə olunur.

İmplicitlik bədii əsərlərin dialoqlarında müəllifin bədii fikrinin, məqsədinin açılmasında mühüm önəm daşıyır. İmplicit informasiyalar bədii əsərlərdə xüsusi yük daşıyır, mətnin məna strukturunun daha dərinliyini sübut edir. Xüsusi estetik enerji, qüvvə ehtiyatı təşkil edir. Məs.:

- *Nə qədər alma var?*

- *10 ədəd.*

İmplicit forma mətnin kəmiyyətini üzə çıxarır, gərginliyi, ifadəliliyi təmin edir. Mətni məkan lokallaşır. Lokallaşma və lakonikləşmə isə bədii mətnin mühüm cəhətlərindən biridir.

Dialogda sıxılmış dil vahidlərinin spesifikasi müəyyən faktorlarla müəyyən olunur: 1) Ekstralingvistik faktorların bu prosesdə rolu meydana çıxır; 2) Dilin lakonik formalı vasitələrindən istifadə edilir; 3) Formal göstərici kimi sıxılmış lakonik dil vasitələri işlədilir; 4) Sıxışdırılmış mətnlərin struktur-semantik özəllikləri diqqəti cəlb edir; 5) Sıxlaşdırılma informasiya axınına da təsir göstərir

Sıxılma və “sıxlaşdırılmış informasiya” dialoq nitqində aktiv müşahidə olunur.

Dialog mətnində yarımçıq cümlələrlə yanaşı, ellipsis, parselyasiya hadisələri də özünü göstərir. Bu dil hadisələrində implisitlik formalaşır, bədii təkrarlılıq, ekspressivlik, mətni məkan maksimal olaraq sıxılır.

Sıxılma nitqə qənaət yaradır, bu zaman: 1) Feili formalar müxtəlif zaman formaları ilə ifadə olunur; 2) İxtisar formaların işlənməsinə meyil yaranır; 3) “Suppresiya”ya yol verilir, danışan söhbəti kəsir, daha danışmır (O.Espersen)

Bu hadisəni “normallaşma”, “substitusiya”, “kompressiya”, “ellipsis” və s. adlandırırlar. [4, s.5]

İnformativ sıxlaşmanın baş verdiyi dialoqda lakonik məzmun determinləşir. Fərdi-müəllif aspekti bu işləri həll edir. Dilin lakonik formaları mətnin kompressiya vasitələrini hərəkətə gətirir; dilin lakonik formaları ilə informasiya sıxılır. Ümumiyyətlə, yarımçıq cümlələr, ellipsis və parselyasiya mətnyaradıcı amil kimi çıxış edir. Bu, ayrıca tədqiq olunası bir mövzudur.

İzlərdən aydın olur ki, danışq dili özündə intellektual və emosional nitqi birləşdirir, adəti üzrə, dialoq formasında təzahür edir. Sıxılma xüsusiyyəti ilə səciyyəələnən bu forma dialoqun

təbiətindən irəli gəlir. Cümlə üzvlərinin buraxılması nəticəsində yarımçıq cümlələr formalaşır və bu da dialoji mətnin sıxılması üçün şərait yaradır. Yuxarıda bu məsələdən, qismən də olsa, bəhs etdik.

Ellipsis hadisəsi vasitəsilə sıxılma daha aktiv nümayiş olunur. Ellipsis dildə yeni hadisə deyil. İnformasiyanın sıxlaşdırılmış, son dərəcə lakonik formada ifadəsi həm psixoloji, həm də linqvistik baxımdan elliptik cümlələrlə mümkün olduğu üçün atalar sözləri və ifadələrin də böyük bir qismi bu konstruksiyalar əsasında formalaşmışdır. Bu fakt bizə onu deməyə əsas verir ki, ellipsis (başqa sözlə desək, nitqdə qənaət, sıxılma) hadisəsi psixoloji bir hadisə kimi uzun bir tarixə malikdir.

Ellipsis hadisəsi dialoqda sıxılmaya gətirib çıxarır:

- *Elə söz danışma, dərdin alım, Şamxal ayrı, sən ayrı.* (İ.Şıxlı. "Dəli Kür");

- *Nə deyim, ay qardaş, başı qızıışsa, getdi gecə yarısına.* (Yəni «gəlməyi getdi gecə yarısına»)

(Mir Cəlal)

Bəzən mətn sıxılmır, artıq söz təkrarlanır:

- *Nə dinə bilirdim, nə otura bilirdim, nə də dura bilirdim* (Mir Cəlal) Sıxılma mətnində belə bir quruluş alınır:

- *Nə dinə, nə otura, nə də dura bilirdim.*

- *Gah Murtuzun teleqrammasını düşündürdüm, gah da Məlikənin təhqirini...* (Mir Cəlal)

Dialoqda sıxılma qeyri-verbal şəkildə olur, yəni danışan susur, nöqtələrdən istifadə olunur:

- *Camadanı açıb, şeylərini götürüb, əvəzinə kərpiç yığmışsınız mı?*

- *...Yığmışsınız mı?*

- *Camadanı açıb, şeylərini götürüb, əvəzinə kərpic yığmışam.* (Mir Cəlal)

Dialoqun sual cümlələri sıxıla bilər:

Təəccüblə anasına baxdı:

- *Bəs sənə elədiyi pislik?* (İ.Şıxlı. "Dəli Kür")

- *Xeyirdimi?*

- *Xeyirdir, Əşrəf koxa icazə verdilər.*

- *Nəyə?*

- *Məktəb açmağa.*

- *Yəni əməlli-başlı məktəb?*

- *Bəli. Lap əməlli-başlı.* (İ.Şıxlı. "Dəli Kür")

Dilçilikdə semantik ellipsis termini ilə yanaşı, bəzən məlumatın sıxlaşdırılması (компрессия сообщения) termininə də müraciət olunur. K.F. Skorodko kompressiya terminini geniş mənada belə şərh edir: "...mətnin kompressiyası əsas məzmunun sıxılması şərtlə həcmnin kiçildilməsidir". [6, s.29]

K.Həbibova yazır ki, semantik ellipsis hadisəsi dialoq nitqində də geniş yer tutur. Dialoq zamanı bu, informator və adresatın qarşılıqlı ünsiyyət prosesindəki intellektual səviyyələrin nə dərəcədə inkişaf etməsindən asılı olur. [7, s.79; s.75-84]

Parselyativ konstruksiyalar bədii mətni formalaşdırmaqla yanaşı, həm də sıxlaşdırır, öncəki strukturdan fərqli dialoqlarda yeni sintaktik elementlər postvositiv durumda, yeni rematik mərkəzi yaradır. Dialoqlarda üzvlənməyən cümlələr də sıxılmış dilin qısa formalarından biri olan vahidlərindəndir. Bu dil vahidlərinin iştirakı ilə insan emosiyaları, hiss və intensiyaları ifadə olunur, effektiv və adekvat ünsiyyəti təmin olunur.

Beləliklə, dil sisteminin kommunikativ-sintaktik səviyyəsinə aid hadisə sayılan sıxılma nitqin başqa təzahür formalarından, konkret olaraq, bir sıra hadisələrdən yuxarıdakı cəhətlərinə görə seçilir. Bu hal sıxılma hadisəsinin tipik nitq şəraitində öz yeri, öz mövqeyi olduğunu, funksional imkanlarının və kommunikativ-informativ vəzifələrinin spesifikliyini göstərir.

Tədqiqat göstərir ki, dialoq nitqində sıxılma hadisəsi struktur etibarilə özünəxas forma və mövqeyə malikdir; funksiyasına, vəzifəsinə, semantikasına görə (polipredikativ və predikativ əlamətlərinə görə) prinsipial fərqli əlamətlər kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд-во 4-е, стереотипное. М.: КомКнига, 2007, 576 с.
2. Həbibova K. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində qənaət prinsipinin psixolinqvistik şərhı. // Türkologiya. № 4. 2014.
3. Kazımov İ.B. Oğuz qrupu türk dillərində yarımçıq cümlə. nam. dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1987.
4. Мамедов А.Я. Эллипсис в Азербайджанском языке. Дис. ...канд. Филол.наук. Баку, 1981
5. Римиханова А.Н. Специфика лаконичных языковых форм в идиостиле В.В.Вересаева. АКД, Махачкала, 2014.
6. Скородько К.Ф. Компрессия и текст. М.: Наука, 1969.
7. Юсифов М.М. Экономия в системе языка: (на материале азерб. яз.). Автореф. Дис. ... канд. Филол.наук. Баку, 1976.

РЕЗЮМЕ

ЯВЛЕНИЯ СЛУЧАЕВ КОМПРЕССИИ – СЖАТИЯ В ДИАЛОГИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ (На основе текстов на азербайджанском языке)

Гулиева Д.Р.

Ключевые слова: *диалог, текст, сжатие, компрессия, принцип экономии*

В статье исследуются специфические особенности диалогических текстов. С практической точки зрения они состоят из частей реактивных реплик. Формально неполные реплики диалога несут в себе лишь новую информацию. Разъясняется роль явления компрессии (сжатия) для природы диалога в структуре текста, его раскрытия, а также в интенсивности донесения информации.

Исследование показывает, что явление сжатия в диалогической речи имеет структурно своеобразную форму и положение; в зависимости от функции, должности, семантики (полипредикативные и предикативные признаки) оно имеет принципиально разные признаки

SUMMARY

MANIFESTATION OF COMPRESSION CASE IN DIALOGICAL TEXTS (Based on texts in Azerbaijani language)

Guliyeva D.R.

Key words: *dialogue, text, compression case, compression, saving principle*

The article explores the specific features of dialogical texts. From a practical point of view, they consist of parts of reactive replicas. Formally incomplete dialogue replicas carry only new information. The role of the phenomenon of compression (compression) for the nature of the dialogue in the structure of the text, its disclosure, as well as in the intensity of the communication of information is explained.

The study shows that the phenomenon of compression in Dialogic speech has a structurally peculiar form and position; depending on the function, position, semantics (polypredicative and predicative features), it has fundamentally different features.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.06.2020
	Son variant	14.09.2020

RƏSUL RZA ƏDƏBİ MƏKTƏBİNDƏ POETTEXNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ**CÜMƏNOV DƏYANƏT ALMAZ oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent*cumanov73@mail.ru*Açar sözlər: modern şeir, poetik assosiativlik, bədii detal, lakoniklik, poetizm*

1960-80-ci illər mərhələsini Azərbaycan ədəbiyyatında mövzu və forma axtarırları baxımdan 1920-30-cu illərin uğurlu davamı və xələfi, 1990-cı illərin isə bir növ sələfi fonunda Rəsul Rza ədəbi məktəbi XX yüzillik Azərbaycan poeziyasında özünəməxsus və möhtəşəm görünür. Bu ədəbi məktəb sadə və həyati mövzuların mənalandırılması və adiliyin tərənnümü ilə yeni poetik ruh vəşeyriyyətə yol açması, yeni ritm, intonasiya çalarları və ahəng, poetik assosiativlik, şeirdə intellektuallıq, dil novatorluğu, yeni təşbeh, metafor, obraz və s. baxımdan ayrıca bir poetik mərhələdir: “P.Neruda, N.Hikmət, B.Nezval və R.Rza qəbul etdikləri yaradıcılıq üslubları ilə bir-birinə yaxın sənətkarlardır. Lakin istər P.Neruda və Nezval, istərsə də N.Hikmət və R.Rza əsərlərindəki fərdi obrazları və konkret ümumiləşdirmələri ilə tamamilə müstəqil şairlərdir”. [1, s. 23] Rəsul Rza və bu ədəbi məktəbin təmsilçiləri Ə.Kərim, Ə.Salahzadə, İ.İsmayilzadə, F.Qoca, F.Sadiq, V.Səmədoğlu, V.Cəbrayılzadə, R.Rövşən, A.Abdulla və b. bir üslubda birləşsələr də, fərdi poetik üslublarına, ifadə tərzinə görə ayrılmışlar. Tədqiqatlar göstərir ki, Ə.Kərim Azərbaycan poeziyasında ayrıca bir mərhələ yaratmış, Ç.Əlioğlu şeirimizi surrealist çalarlarla zənginləşdirmiş, V.Səmədoğlu, V.Cəbrayılzadə, R.Rövşən isə yaradıcılıqlarının müəyyən mərhələsində dekadans şairlərə çevrilərək Azərbaycan poeziyasında dekadentizm ədəbi təmayülünü təmsil etmişlər. Fərdi poetik üslub, fərdi ifadə tərzini novatorluğu üzə çıxarır və eləcə də novatorluq fərdi poetik üslubu müəyyənləşdirir və beləliklə, ümumi ədəbi prosesdə, ədəbi məktəb daxilində şairin yaradıcılıq siması, poetik ədası, özünəməxsusluğu görünür.

Azərbaycan bədii fikir tarixində Rəsul Rza ədəbi məktəbinin Azərbaycan poeziyası tarixində özünəməxsusluğunu şərtləndirən amillərdən biri onun forma və məzmunca novator mahiyyət kəsb edən dil-üslub özəllikləri ilə ilişkilidir. Bu məsələnin tədqiqi bütövlükdə milli şeir dilimizin öyrənilməsində, elmi konsepsiyasının yaradılmasında aktualıq kəsb edir və fikrimizcə, diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Rəsul Rza və bu ədəbi məktəbin dil-üslub xüsusiyyətləri sırasında poetik assosiativlik, yəni bədii fikrin assosiativ çalarlarla təqdimi əsas yer tutur ki, bu da onları S.Vurğun ədəbi məktəbindən əsaslı şəkildə fərqləndirmişdir. Assosiasiya prosesində isə şeir dilinin yeni ritm və intonasiyaya köklənməsi, adi detalın obrazlaşdırılması, yəni bədii detala çevrilməsi, söz çevikliyi-maksimal lakoniklik, poetizmlərin vacib keyfiyyət və forma dəyişikliyi baş tutur.

Elmi təfəkkürdən fərqli olaraq, incəsənətdə, yaradıcı peşələrdə, bədii yaradıcılıq prosesində obrazlı təfəkkür ana sütuna çevrilir. Obrazlı təfəkkürün yüksək forması sayıla biləcək assosiativ təfəkkürü isə zahirən bir-biri əlaqəsi olmayan, yaxud əlaqəsi uzaq görünən əşya və hadisələr arasında poetik qanunauyğunluq, poetik kontakt yaratmaq cəhdləri kimi düşünmək olar. Təbii ki, bu həm yaradandan (şairdən), eləcə də onu qavramaq istəyəndən (oxucudan) yüksək intuisiya, intellekt və məntiq tələb edir. Poetik mətn yaratma prosesində assosiasiyaya daha çox meyil etmək R.Rza, eləcə də bu poetik məktəb nümayəndələrinin yaradıcılığı üçün əsas səciyyəvi cəhət olmuşdur. Bir insan şəkli asacağam; /bir yanında Nəsimi / dabanından soyulandan sonra. / Bir yanında/ məşəl tək yanmış Azəri qızı- / tunc heykəli qoyulandan sonra. / Bir yanda Cordano Brunonun küli. / Bir yanında Məmməd həsən kişi- / ömrü, günü yollara tökülü. / Yuxarıda kosmopolit göy, / Aşağıda

sərhədlə kilidlənmiş ölkələr... – deyən şairin “asdığı”, “çəkdiyi” şəkillər ilk baxışdan başqa-başqa təfərrüatlar yaratsa da:

*“Bir yanda Ofivensim -
minlərlə insan, beli бүкүлү.
Bir yanda yolları insanla döşənmiş -
Köhnə Sibir,
Kalıma.
Bir yanda Xirosima - ölü.
Bir tərəfdə
Fərhad, Şirin,
Kərəm, Əsli,
Bir tərəfdə
İsrafil, Qafur
Qastello, Lorka –*

prometeylər nəslı...” [2, s. 36-37], lakin oxucu bu əşya və hadisələrin arsında bir körpü qura bilir və bununla, hissələr, yəni ayrı-ayrı rəsmlər tamlaşır, müxtəlif dinlərin, irqlərin, xalqların nümayəndələri, məkanlar birləşir, R.Rzanın çəkdiyi bütöv poetik tablo (təlqin etmək istədiyi poetik fikir) canlanır: bütün zamanlardan keçən planetar səciyyəli insan və onun ömür yolu. Əslində bu, şairin öz zamanından bütün zamanlara və insanlara, insanlığın tarixinə poetik-fəlsəfi baxışı idi, insanlıq konsepsiyası idi. Tədqiqatçı-şair Arif Abdullazadə yazır ki, “R.Rzadə bu cəhət (assosiasiya nəzərdə tutulur – D.C.) bəzən ayrı-ayrı misra, beyt və bənd şəklində, bəzən də bütöv bir şeirdə mövcud olur. Belə şeirlər oxucuda müəyyən bir hiss və ya hissələr silsiləsinin yaranmasını təmin etməklə bərabər, onda həyat hadisələrini daha dərin və mürəkkəb şəkildə anlamağa çalışmaq, onların konkret poetik mahiyyətini dərk etmək, ümumiyyətlə, ən incə mətləblər ətrafında düşünə bilmək qabiliyyəti də tərbiyə edir”. [1, s. 128]

Modernizmin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri zamana, hadisəyə, təfərrüata deyil, detala üstünlük verilməsidir. R.Rza ədəbi məktəbinin təmsilçisi F.Qocanın “Risk” şeirində lirik qəhrəman da lüğətdən adi bir sözü – risk sözünü götürüb onun haqqında fikir yürüdür, “*birüzlü, ikitirə*” kimi ikibaşlı söz sayır, ilk dəfə bir qumarbazın kəşf etdiyini (“*ya apara, ya gətirə*”), ata-ananın kimliyini bilmədən doğrulmağın özünün risk olduğunu deyir. Şeirdə “*Bəlkə, boynu kəndirsiz olmaq olar, Bəlkə yana burulmaq olar*” kimi misralar mətnaltı ictimai-siyasi məna kəsb etməklə müstəqillik mənasını ifadə edir, “*boynu kəndirsiz*”, “*yana burulmaq*” ilk baxışdan nəzərə çarpmayan “risk” sözünün bətnində yer alır. Ayaqqabı, qan, qan içən, çaxır və s. kimi zahirən bir-biri ilə əlaqəsiz ayrı-ayrı lövhələr canlandırır:

*“...Ayaqqabını ayağa geyərlər
Qan da qırmızıdı,
Qan içən də var.
Amma ayrı şeydi çaxır...
Və ilaxır, və ilaxır...”* [3, s. 69]

“Rənglər” silsiləsində R.Rza şirmayı rəngi (Afrikanın dərdi / Babamın saqqal darağı), ağ rəngin sevinc çalarını bir-birindən uzaq detallarla assosiasiya etdiyi kimi (Quzey qarı / Bir körpənin südə bulaşmışüz-gözü / Şorbaya yanböyür batırıb çıxardığı / qaşıqdan aldığı ləzzət / Şübhələrin dağıldığı gün / Dost əli...), F.Qocanın “Risk” şeirində də ilk baxışdan bir-biri ilə uyarsız görünən bu misra – sözlər arasında poetik təfəkkürdə assosiasiya yaradılır. Qan, qan içən birdir, çaxır ayrıdır, lakin “fərqli olanlar”ı birləşdirən qırmızı rəng olsa da, əlamət sonrakı misralarda keyfiyyətə keçir. Arazın adı çəkildə artıq oxucu Azərbaycanın ikiyə bölünməsinə, tökülən qanlar, Rusiya və İran kimi imperiya qanıçənləri yaddaşında bərpa edir. “Çaxır” isə onların inkarını yaratmaq, əlamət oxşarlığının heç də həmişə eyni keyfiyyətə malik olmadığını diqqətə çatdırmaq üçün istifadə edilən detaldır. Şair dövrün risk axtardığını, bəzən tarixin, ölkənin də riskdən doğduğunu yazır, Araz kimi

balaca bir “soyuq” çayın böyük bir xalqın yolunu kəsməkdə “qaynar” riskə girməsi ilə buna dözən Od övladının soyuq mütiliyi qarşılaşdırılır. Od övladının soyuq mütiliyi də şeirdə risk kimi görünür. F.Qoca sonda “Heç soyuq da deyil, Elə öz fikirlərimdən üşənirəm” deyər nəticəni oxucunun ixtiyarına buraxır. Şairin “Şərq miniatürləri qədər zərif klassik rübailəri, bizim bayatılar, yapon hoqquları kimi qısa, lakonik məna tutumlu” son şeirlərini 1960-cı illərlə müqayisə edən yazıçı Anar öz təəssüratlarını belə ifadə edir: “Ümumi qənaətim belədir ki, Fikrət Qoca həm tanış Fikrətdi, həm də yeni Fikrət. Fikrətin ən yeni şeirlərində vaxt etibarlı ilə çox uzaq olan “Vals”ın ritm oynaqılığı da var, çox uzaq “Risk”in ictimai kəsəri də...” [4, s. 5]

Abbas Abdulla avtobioqrafik xarakterli “Kimliyim” şeirində özünün keçdiyi ömür yolunu poetik lövhələrlə əks etdirərkən adi bir detalı – üzüm giləsinə bədii detala çevirir. Vaxtilə on beş yaşında bazarda satdığı üzümə “Uyğusuz gecələrimi satırdım/Dostlarımla oyunumu satırdım / Boyumu-buxunumu satırdım / Fikrimi-düşüncələrimi satırdım” deyən şair bütün diqqəti üzüm gilələrinə yönəldir:

*“Bir sözlə, satdığım üzümün gilələrində
Mənim olmayan cocuqluğumu satırdım,
İtən sevincimi, göz yaşlarımla satırdım,
Anama-bacılarıma örpək alırdım,
Bir mahnım da vardı:
“Qondurası qırmızı,
Ölürəm, a dağlar qızı...”* [5, s. 15]

Abbas Abdulla şeirlərinin dilini nəzərdən keçirdikdə heca ilə sərbəstin qovuşduğundan yaranmış üslubi xüsusiyyətlər, heca ənənəsinin güclü təsiri, qafiyəyə meyillilik aydın hiss olunur.

Rəsul Rza və bu poetik məktəb nümayəndələrində söz çevikliyi, lakoniklik ənəvi şeirlərdən fərqli olaraq daha çox assosiasiativ təfəkkürdən doğur və bir növ assosiasiya prosesi özü bunu tələb edir, şairi buna məcbur edir. Məsələn, R.Rzanın “İnsanlar” şeirindəki kimi: “Doyumsuz gözlər, / duyumsuz ürəklər. / Bağlı qollar, / ağır yüklü kürəklər. / Yüksəliş pillələri, / qazanış zirvələri. / Ağlın, zəkanın / neçə ölümsüz əsəri”. [2, s. 40]

V.Səmədoğlu 1962-ci ildə yazdığı bir şeirdə poetik ünvanını lakonik şəkildə ifadə etmək üçün bir qədər də irəli gedərək poetik fikrin maksimal yığcamlığına nail olmaq üçün artıq söz və ifadələrdən, şəkilçilərdən “qaçır”, lakin söz-misraların xüsusi məntiqi ardıcılıqla düzülməsi hesabına poetik mənanın daxili tamlığı qorunur: “Mənim ünvanım: / Nəhayətsizlik. / Zaman. / Məkan. / Dünən, / bu gün / və sabah. /...Qalaktika. / Günəş sistemi. / Yer kürəsi. / Torpaq...” [6, s. 9] Zaman və məkan sərhədlərini aradan götürən şairin misradan-misraya ümumidən xüsusiyyə keçidi aydın görünür və hətta ünvan şeirə qədər davam edir: Azərbaycan. / Bakı. / Sakit bir küçə. / Ev dörd, mənzil otuz yeddi. / Üçbucaq masa. / Kağız və qələm. / Şeirlər...

F.Qocanın “Qatar” şeirinin də poetik mətni başdan-ayağa maksimal lakoniklik üzərində qurulmuşdur. Şeirdə qatar bir bədii detala çevrilir, şair onu “yerişini” zamana bənzədir, vaxtlarla müqayisə edir, lakin sanki bu tələskənlik, sürətli “qaçış” və onun tez-tez çıxartdığı “tapar-tapar” səsi şeirə hopur:

*“Qaçır qatar,
Uçur qatar,
Taraq-taraq,
Düşür qalır
Polad izi.
Yollar ilə -
daraq-daraq
Yerin üzü”* [3, s. 142].

Sonra “qaçır qatar”, “uçur qatar”, “uçur külək” kimi misralarda küləyin uçması ilə qatarın sürəti zamanın, ömrün sürətinə dönür. Fikrimizcə, qatarın sürətli hərəkəti və bu hərəkət prosesində

“taraq-taraq” səsinin anidən və birdən “çalınması” poetik fikrində maksimal yığcam misralarla ifadəsinə, forma baxımdan da misraların “qırıq-qırıq”, “kəsik-kəsik” olmasına, yəni hər sözün bir misraya dönməsinə yol açır: “Qaçır, / Uçur / Vaqon-vaqon / Ürək, / Arzu, / Ümid, / Nicat./...Mən zamanam, / çatın mənə, / Tutun məni... / Çatan çatır! / Qalan qalır!”. Hər biri bir misrada verilən “Ürək”, “Arzu”, “Ümid”, “Nicat” və s. sözlərin hər biri bir “taraq-taraq”a dönür. Maraqlıdır ki, intonasiya və ritm poetik mətnə bədii fikrin sürətli qavranılmasına imkan yaradır, hətta üslubi keyfiyyətə, şeirin bədii enerjisinə çevrilə bilər. Ümumiyyətlə, poetik assosiasiyadan yaranan lakoniklik mətnə əsas fikir və məzmunun “açar”ına çevrilən söz və ifadələrin işlənməsini tələb edir ki, bu da şeiri əlavə söz yüklənməsindən xilas edir, eyni zamanda bədii qavramanı sürətləndirir.

Yeni poetik forma axtarışları, əslində, tarixi-poetik ənənədən qaçmaq novatorluqla yanaşı modern şeirin tələblərindən birinə çevrilmişdi. Yeni, orijinal məcazlar, təşbehlər, metaforalar və fərdi poetik obrazlardan istifadə imkanları da şairin novator fərdi poetik üslubun göstəricilərindən sayılmalıdır. Bu baxımdan R.Rza ədəbi məktəbinin davamçılarını nəzərdə tutan çağdaş ədəbi təmayüllərin tədqiqatçısı E.Akimova “Şeirin bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dəyişdirilməsi, assosiativ təfəkkürün itiliyi, təşbeh və metaforalara polifonik çalarlıq vermək, konstruksiya əsasında şeiri qurmağa çalışmaq və bu yolla oxucu düşüncəsini oynatmaq, onu daim dinamik və oynaq saxlamağa nail olmaq” [7, s.109] kimi fərqli cəhətləri XX əsr daxilində 60-70-ci illər şeirinin özəlliyi saymışdır. R.Rza hələ 1958-ci ildə yazdığı “Ərk qalası” şeirində “alt dodaqdan üst dodağa qalxa bilməyən səsə qədər vuruşmaq” ifadəsi şeirin bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dəyişdirmək cəhdindən xəbər verirdi:

*“Vuruşdular:
alt dodaqdan
üst dodağa qalxa bilməyən
səsə qədər”.* [2, s. 69]

Bu poetik söz və ifadə tapıntıları R.Rzanın məşhur modern sərbəst şeirlərindən (“Rənglər” silsiləsi, “İnsan şəkli”, “Soruş”, “Sarı dana və balaca qız” və b.) əvvəl və sonrakı zamanlarda da müşahidə etmək mümkündür: “ışığı bir çimdik / ayparaya baxdıqca / Yağış, yağış, deyib gözlədilər”, “Parça-parça işıq cındırı ilə / doldu, boşaldı gecə” (“Ulduz yolu və dolu”), “Bilmirəm yaddaşın / yapışqan sədaqətindən / necə can qurtarım” (“Yaddaş”), “Raketlər xaraba qusur”, “Uzaq sözü/araba təkərinə dolaşmışdı / yaxın sözü / çəkməmin bağına”, “ayaqyalın toyuqlar” (“Ömür keçdi, gün keçdi”), “ilk görüşüm / körpə ümidin dadı”, “ömür damcı-damcı düşür / qayıtmazlığa” (“Ömür yolu”), “Üşüyürəm istidən” (“Ayrılıq”), “Məgər qəlbinin / dərd qrammasını oxumuşdunuz?” (“Rekviyem”), “Havadan asılmışdı / yanmış ət qoxusu” (“Torpaq yerində çiçək” – Bu şeir Xankəndində “məhkəmədən” sonra diri-diri yandırılan üç azərbaycanlıya həsr olunmuşdur), “Mən bilmirəm hansı gündür / dənizin ad günü” (“Dənizin ad günü”), “Rəngli yuxular görürəm / qırmızı, sarı, yaşıl”, “Yorulmuşam / rəngsiz yuxulardan / adilikdən / əzbər bilikdən / yorulan kimi”, “Bəzən ayılıram yuxudan / yuxu içində”, “rəglərin qışqırıcı düzüümü”, “İsti sarını gördüm / rəngində xəzəllərin”, “Soyuq yaşılı gördüm / gözündə gözəllərin”, “Ağacın barmaqları qapqara”, “Sarı alov rəngi axırıdı/dağlara, daxmalara” (“Rəngli yuxular”)...

Bunu 1970-ci illərdə “sosrealizm tabularının qarşısına sürrealizmin azad ruhu və mistik rəyaları ilə” (Azər Turan) çıxan Ç.Əlioğluda da müşahidə etmək mümkündür. Akademik N.Cəfərov yazırdı ki, “...Ç.Əlioğlunun şeirlərində söz-leksikon o qədər güclü, enerjilidir ki, qrammatikanı bütünlüklə sıxışdırır, ikinci, hətta üçüncü plana keçirir. O, bunu edə bilər (və edir)!...” [8, s. 26].

*“Uçan işıq daşlardan
Çiçəklərdən keçirdi.
Yarpaqlar, ağaclar,
Uçan işıqla birgə
Ruhumu da içirdi.
Ağacın şirəsində özümü axan gördüm...”*

Uçan işıqla keçdim.

Dünyanın daşından, dəmirindən". [5, s. 10]

Eləcə də şairin "Bürkü" şeirində "bekar bürkü", "avara bürkü", "tülkü bürkü", "tüklü bürkü" və s. tipli sözlər yeni bədii təyinlərdən xəbər verirdi. Adi bir detallı – yayın "bürkü"sünü poetik mətnin gedişatında bədii detala çevirən şair "iştahası özündən böyük kiçik müdirləri"nin bürokratçılığının, yalan vədlərinin, "get-gəl"lərinin daha dəhşətli "bürkü" yaratdığını parçadan-parçaya rəsm edir. Lirik qəhrəman tüstülü küçələrin avtobus, maşın bürküsünə düşür, pulgir bazarların möhtəkirlik bürküsündə bişir, daha sonra bürkü detallı R.Rza və Ə.Kərim şeirində olduğu kimi planetarlaşır: "Bürküdür... / Atom silahı keçirib ələ / Afrikanın cənubunda/bir dələduz ölkə... / Bürküdür... / Yaponiyada / Samuray ordusu / dirçəlir yenə... / Bürküdür... / Qardaş qırğını / gedir İranda... [9, s. 13-14]

Şeir beləcə ictimai-siyasi narahatlığın, dəhşətlərin "bürkü" yaratması ilə davam edir. "Ürküdün / Bu tülkü bürkünü / tüklü bürkünü / Götürün kürəyimdən/alın çiynimdən / bürkü kürkünü" şəklində sonlanan "söz oyunu"nda bürkü ilə kürkün alliterasiyası baş tutur və bəşəri təhlükənin – siyasətləşən bürkünün hiyləgərliyi fonunda poetik fikrin açılmasına kömək edir.

N.Kəsəmənli, S.Rüstəmxanlı və Ç.Əlioğlu birlişdirən taleyin sonralar onları üslub, yaradıcılıq maneraları baxımdan ayırdığını göstərən akademik N.Cəfərov N.Kəsəmənlinin lirik-psixoloji, S.Rüstəmxanlının lirik-publisistik, Çingiz Əlioğlunun isə lirik-metafizik üsluba malik olmasını dəqiqləşdirir: "Hər üç üslub eyni dərəcədə emosional, hətta üsyankardır, ancaq üçüncü üslub həm də eksperimentalıdır... Nüsrət Kəsəmənli ilə Sabir Rüstəmxanlının ilhamının obyektı, fakturası həmişə çox konkret olduğu halda, Çingiz Əlioğlunun şair ilhamı barədə bunu demək olmaz; o, çox zaman tamamilə mücərrəd, qeyri-müəyyən fakturadan – heç nədən şeir yarada bilər (və bilir)!.." [8, s. 26]

Qətiyyətlə demək olar ki, Rəsul Rzanın sərbəst modern, fəlsəfi-intellektual şeirləri Azərbaycan poeziya məkanında azad şeir fəlsəfəsinin, poetexnologiyasının yaranmasına və inkişafına təkan verən və bu istiqaməti seçən ədəbi gəncliyi stimullaşdıran başlıca "poeziya amili" olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullazadə A. Şairlər və yollar (Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları). Bakı: Elm, 1984, 224 s.
2. Rza R. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: Öndər, 2005, 304 s.
3. Qoca F. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 248 s.
4. Anar. Fikrət Qoca təsəllisi // Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, s. 4-11
5. Abdulla A. Sonsuzluğa gedən karvan (Şeirlər və poemalar). Bakı: Yazıçı, 1988, 155 s.
6. Səmədoğlu V. Sən uzaq yaşıl ada. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
7. Akimova E. Çağdaş poeziya və ədəbi təmayüllər. Bakı: YYSQ - Milli Virtual Kitabxananın e-nəşri, 2018, 374 s.
8. Cəfərov N. Çingiz Əlioğlu - çərçivənin çərçivəsizliyi, yaxud çərçivəsizliyin çərçivəsi // "525-ci qəzet", 2010, 11 dekabr
9. Əlioğlu Ç. Ömür ağacı (Şeirlər və poemalar). Bakı: Yazıçı, 1980, 141 s.

РЕЗЮМЕ
ВОПРОСЫ ПОЭТТЕХНОЛОГИИ ЛИТЕРАТУРНОЙ ШКОЛЫ РАСУЛА РЗЫ
Джуманов Д.А.

Ключевые слова: *модернистское стихотворение, поэтическая ассоциативность, художественная деталь, лаконичность, поэтизм.*

С точки зрения вольной, философско-интеллектуальной поэзии периода азербайджанской поэзии 1960-80-х годов литературная школа Расула Рзы великолепна своей оригинальностью. Хотя А.Карим, А.Салахзаде, И.Исмаилзаде, Ф.Годжа, Ф.Садик, В.Самедоглу, В.Джабраилзаде, Р.Ровшан, А.Абдулла и другие были объединены одним стилем, они отличались по индивидуальным поэтическим стилям. В статье рассматривается поэтическая ассоциативность, которая является главной лингвистической и стилистической особенностью этой литературной школы. Исследования показывают, что в процессе ассоциации язык поэзии настраивается на новый ритм и интонацию. Обыкновенная деталь изображается и превращается в художественную, создается максимальная лаконичность, а поэтика претерпевает важные изменения качества и формы.

SUMMARY
ISSUES OF POETECHNOLOGY IN RASUL RZA LITERARY SCHOOL
Jumanov D.A.

Key words: *modern poetry, poetic associativity, artistic detail, conciseness, poetism*

In terms of modern-free, philosophical-intellectual poetry of the period of Azerbaijani poetry in 1960-80, Rasul Rza literary school is magnificent with its originality. Although A.Karim, A.Salahzadeh, I.Ismayilzadeh, F.Goja, F.Sadiq, V.Samadoglu, V.Jabrayilzadeh, R.Rovshan, A.Abdulla and others united in one style, they were separated according to their individual poetic styles and style of expression. The article discusses the poetic associativity, which is the main language and style feature of this literary school. Research shows that in the process of association, the language of poetry is tuned to a new rhythm and intonation. Ordinary detail is depicted and transformed into artistic detail, maximum conciseness is created, and poetics undergoes important changes in quality and form.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.05.2020
	Son variant	10.09.2020

İLAHİ EŞQİN “NƏSİMİ”**MÜRSƏLİYEVA XƏYALƏ MUĞAMAT qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, f.f.d., baş müəllim*murseliyeva.xeyale@mail.ru*Açar sözlər: hürufilik təlimi, ilahi eşq, keçici eşq, həqiqi eşq, eşq haqqı*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd olunması haqqında” 15 noyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamında deyildiyi kimi: “Nəsimi dünya poeziyasının ən kamil nümunələri sırasında diqqətəlayiq yer tutan əsərlərində daim insanın əzəmətini, insani məhəbbəti və şəxsiyyətin azadlığını tərənnüm etmişdir. Anadilli şeirin humanist ideyalarla, yeni məzmun, deyim tərzı və bədii lövhələrlə daha da zənginləşməsində unudulmaz şairin misilsiz xidmətləri vardır”. Azərbaycan Respublikasında 2019-cu ilin “Nəsimi ili” elan edilməsi də dahi sənətkarın sənətinə verilən böyük qiymətin ifadəsidir.

Azərbaycan xalqının mənəviyyat xəzinəsində öz layiqli yerini tutan, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində fəlsəfi poeziyanın banisi kimi şərəfli bir mövqeyi olan Seyid İmadəddin Nəsimi yaşadığı dövrdə lazımınca dərk edilmədiyindən çox əziyyət və məşəqqətlərə dözən şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Şairin əsərlərinin tədqiqi göstərir ki, onun əsərlərində, bir qayda olaraq kamil insan konsepsiyası təqdim edilir və eyni zamanda insanı alçaldan müharibələrə, bəzi ziyankar, məsləksiz din xadimlərinə kəskin etiraz ifadə olunur. Dövründə çoxları tərəfindən qəbul olunmayan Nəsimini indi dünya poeziyasının ən kamil sənətkarlarından biri hesab edirlər.

Üç dildə yazıb-yaratmış şairlərimizdən olan Nəsiminin söz sənətkarlığında yetişdiyi zirvənin göstəriciləri onun türk və fars dillərində olan iki “Divan”ıdır. Şairin ərəbcə “Divan”ı olması barədə məlumatlara rast gəlinə də, hələlik əlimizdə olan onun farsca “Divan”ına daxil edilən bir neçə ərəbcə şeiri və hər iki “Divan”ındakı müləmmələrdə yer verilən ərəbcə beytləridir.

Şairin yaşadığı dövrün ictimai-siyasi rejiminin bütün maneələrinə baxmayaraq, doğma Azərbaycan dilində yazması, Azərbaycan ədəbi dilini, şeir dilini zirvələrə qaldırması, öz mütərəqqi fikirlərini yüksək bədii dillə ifadə etməyi bacarması şairin adının öz vətəninə çox-çox uzaqlarda, bütün Yaxın Şərqdə şöhrətlənməsinə səbəb olmuşdur. Mütəfəkkir şair ədəbiyyat tariximizdə İzzəddin Həsənoğlu və Qazi Bührəddindən sonra anadilli şeirin böyük ustadlarından biri hesab edilir.

Təxəllüsü ilə səyahətlərdə keçən ömrü bir həmahənglik yaradan Nəsimi səhər mehi kimi bir yerdə qərar tuta bilməmişdir. Belə ki, şairin “Nəsimi” təxəllüsü “nəsim” sözündən alınmadır. Ərəb dilində “nəsim” kəlməsi ilə səba yeli, səhər mehi bildirilir. “Nəsimi” deyəndə səhər mehi içrə yaşayan, kökü, şəcərəsi səhər mehinə bağlı olan adam başa düşülür. Və bundan əlavə önəmli sayılacaq başqa bir çalar: müsəlman mədəniyyəti şəbəkəsində insan ruhunun təbiəti meh kimi, hava axını kimi təsəvvürə gətirilir.

Şairin müxtəlif niyyətlər ilə üz tutduğu ölkə və şəhərlərin təxmini siyahısı belədir: Şiraz, İsfahan, Bursa, Bakı, İraq (eləcə də Bağdad), Rum, o cümlədən Maraş, Ankara, Toqat, Əntəp (indiki Qaziantep), Ərzincan (Kəmax qalasına xitabı bunu təsdiqləyir) və nəhayət, şairin sonuncu “duracaq yeri” (Nəsimi) olan Hələb. Ərəbcə mənbələrdə Nəsiminin Hələbdə hürufi şeyxi kimi fəaliyyəti barədə verilən bilgilər onun öz əsərlərində təsdiqini tapır:

*Əzəldən piri-eşqin sərvəriyiz,**Təriqi-əhli-Fəzlin rəhbəriyiz. [4, s.132]**Valiyi-əhd oldun, ey Seyyid, zi fəzli-ləmyəzəl,**Gör nə der vali: “Budur, “vallahı-aləm bissəvab”. [6, s.21]*

İnsana münasibətin ucalığı Hürufilik təliminin canıdır. Bu təlimi dərk edən Vətəninə, ailəsinə, böyüyünə bağlı olar. Bu bağlılıq Vətəni qibləyə çevirər. Nəsimi insana qibləni və cənnəti öz yurdunda axtarmağı məsləhət görür:

*Kəbə üzündür, ey sənəm, üzünədir sücudumuz,
Ta ki, görə bu səcdəyi narə yana həsudumuz*[6,s.80]..
*Nə yerdənsən, səni heç kimsə bilməz,
Məgər cənnət tək hübbülvətənsən?* [6, s.162]

Şair qəzəllərində şikayətlənir ki, ruhumuzu işğal edib özge torpaqlarında bizə qiblə yaratdılar. Vətəninə uzaqda xoşbəxtlik axtaranlara rütbə verdilər. Ancaq bu rütbəliyələrin içində Vətən sevgisi yaranmadı, İnsan sevgisi böyümədi. O, eşqdən böyük rütbə olmadığını qəzəllərində aşağıdakı şəkildə ifadə edir:

*Can ilə kim ki könlünü eşqinə qılmadı vətən,
Divə müsəlləm eylədi məmləkəti-Skəndəri.* [6, s.89]

*Silsiləsində zülfünün can vətən eylədi neçün,
Yə'ni ki, canımın yeri səhni-cinan içindədir.* [6, s.271].

*Zülfündə can qıldı vətən, hübbülvətən şərti ilə,
Mən məskənül-ərvahımı kövniyə məkana verməzəm.* [6, s.132].

Şair haqqında bir-birini təkzib edən məlumatların yaranması və yayılmasında bir tərəfdən təzkirəçilərin, digər tərəfdən isə Osmanlı katiblərinin təsiri aydın duyulur. Belə ki, Osmanlı katibləri şairin əsərlərinin dilinə əl gəzdirmiş, onu daha çox "diyarbəkirli" kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Nəsiminin izhar etdiyi mətləblərin bəzən yanlış anlaşılmasını mütəfəkkir şair özü də irəliyədən duyurdu və qəzəllərində yazırdı:

*Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,
Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq...*[7, s.28].

Nəsimidən bəhs edən məxəzlərin, demək olar ki, böyük əksəriyyətində şairin istedadına və sənətkarlığına yüksək qiymət verilmiş, o, "mərdi-vəcih, lətif və xoşkəlam" deyərək təqdim edilmişdir. Orta əsr təzkirəçilərinin şairə bəslədikləri böyük rəğbət və hörməti Kəmaləddin Hüseynin "Məcalisül-üşşaq" ("Aşıqlar məclisi") əsərindən gətirilmiş bir sitatda aydın görə bilərik: "Nəsimi nəfəsindən gələn nəsimləri qoxulayan Əmir Seyid İmadəddin Nəsimi adı ilə məşhurdur. Qərib bir aşiq və xanəxərab idi. Cavanlıqda aşiq olmuş, bilikli və incə sözləri dərk edən bir adam idi... Batından zahirə çıxan nəfəs tufan kimi onun könül dənizini cusu-xuruşə (hərəkətə) gətirdi. O dəryanın dalğalanmasından şairin hərfləri və kəlmələri cəvahir-i əsrar kimi kənara dağıldı. Ayıq zahirpərəstlərin nəzəri həqiqət şahlarına layiq olan o cəvahirələrə düşdükdə şairin sözünü anlamadılar, onu cəzalandırmaq istədilər. Hələbdə zahiri üləmadan bir münkir ondan soruşdu: bu cavanın üzündə nə görürsən ki, bu qədər həyəcan və məstlik göstərirsən? Cavab verdi ki, onun üzünün aynasında haqqın (Allahın) surətini görürəm. Münkir dedi: biz də o cavanı görürük, bəs nə üçün o surət bizim gözüməz görünür. Şair dedi: bu dövlət quşu sizin qabiliyyətinizi özünə yuva etmədi və bu səadət quşu sizin hümmətinizin başına kölgə salmadı". Seyid Nəsimi ilə o münkir arasında bu söhbət keçdikdən sonra, şairin düşməni daha da möhkəmləndi və valinin yanına gedib, bir neçə yalan da artıraraq xəbər verdi. [10, s.228]

Təzkirələri araşdırarkən şairin edamına hökm verən ruhaninin aşağıdakı fikri ilə rastlaşırıq: "Bu elə məlumdur ki, onun qanından bir damcı hara düşsə, kəsib atmaq lazımdır. Təsədüfən şairin qanından bir damcı həmin ruhaninin barmağına sıçrayır. Camaat ondan barmağının kəsilməsini tələb etdikdə, qorxaq ruhani deyir: "Mən sözgəlişi demişəm". Bu zaman al qan içində olan şair deyir:

*Zahidin bir barmağın kəssən, dönüb həqdən qaçar,
Gör bu gerçək aşiqi sərpa soyarlar, ağrımaz.* [6, s.8]

Qeyd edək ki, Azərbaycanda ilk dəfə Nəsiminin “Divan”ı 1926-cı ildə Salman Mümtaz tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu “Divan”da keçmiş Türkiyə nəşrlərindəki mövcud bəzi nöqsanların təkrar edilməsinə baxmayaraq, mükəmməlliyi, mətnlərin doğruluğu etibarilə əvvəlki nəşrlərdən xeyli fərqlənir.

Nəsiminin hələ ancaq doğma dilimizdə qələmə aldığı divanda “ənəlhəq” ifadəsinin 60 yerdə işləndiyini müşahidə edirik:

*Sirri-ənəlhəq söylərəm aləmdə, pünhan gəlmişəm,
Həm həq derəm, həq məndədir, həm xətm-i-insan gəlmişəm.* [7, s. 23]

*Eylədi çün bu Nəsimi faş ənəlhəq sirrini,
Dönmədi, eşqin yolunda əhdü peyman göstərər.* [7, s. 145]

Şairin ömrünün faciəli şəkildə bitməsinə alimlərin əksəriyyəti məhz bu ifadə ilə əlaqələndirirlər. Buna görə də ayrı-ayrı müəlliflər “ənəlhəq” ifadəsi üzərində dayanmış və bu sözün semantikasını dərk etməyə, izah etməyə çalışmışlar. Hürufiliyə görə “ənəlhəq” (mən Allaham) ideyasını daşıyırdı:

“Qurani-Kərim”də tez-tez insanın Allaha dönüşü bildirilir. Buradan çıxış edərək panteistlər, o cümlədən hürufilər də belə hesab edirdilər ki, insan mütləq varlıq olan Allahdan qopmuş zərrələrdir və nəticə etibarilə son dönüş Ona olacaqdır: “O kəslər ki, onlara bir müsibət üz verdikdə: “Biz, Allaha məxsusuq və Ona da qayıdacağıq!”– deyirlər” (Bəqərə surəsi, 156-cı ayə); “Onlar dedilər: “Şübhəsiz ki, biz Rəbbimizə qayıdacağıq” (Əraf surəsi, 125-ci ayə); “Onlar dedilər: “Zərər yox, biz (onsuz da) öz Rəbbimizə qayıdacağıq” (Şuəra surəsi, 50-ci ayə); “Şübhəsiz ki, biz Rəbbimizə qayıdacağıq” (Zuxruf surəsi, 14-cü ayə)[9].

Şübhəsiz ki, Nəsimi də:

Zilli-sanidir saçın, inna ileyhür-raciun,

Qül kəfanın afitabı xoş məani göstərir [7, s.145] - beytindəki birinci misrada “inna ileyhür-raciun” (həqiqətən, biz onun tərəfinə qayıdacağıq) deyəndə məhz yuxarıdakı ayələrdə ifadə olunan fikri əsas tuturdu.

Nəsimi ilahi və mənəvi məzmununda yazdığı şeirlərində insan problemini işıqlandırmağa çalışmışdır. Şair qəzəllərində insanın gözəllik və səadətini, onun könül sərbəstliyi və mənəvi azadlığını, əqli-mənəvi yetkinliyini hər şeydən üstün tutduğunu yazmış, insanı həyatın maddi və mənəvi gözəlliklərindən layiqincə yararlanmağa səsləmişdir.

Nəsimiyə görə, eşq yalnız Allaha olmalıdır. Bunu isə yaqin əhli olan ariflər duyar. Nəsimi insanın yaradılışının mənbəyini eşqdə görür. Bəzən alimlər bunu qadın-kişi arasında olan eşqlə qarışdırır.

Nəsimi yaradıcı eşqi önə çəkən də ilahi eşqi nəzərdə tutur. Hətta bu ölməz şairin məlum yanaşmasından sonra “Eşq haqqı” ifadəsi də dillər əzbəri oldu.

*Kimin ki, eşq ilə başı əzəldən olmadı xoş,
Xoş olmasın iki aləmdə ol bəqasız baş.* [7, s.100]
*Aşiq ol, eşq ilə bil məntiqi-eşqin dilini,
Mö'minə Nuhi-nəcat, kafirə tufan dedilər.* [7, s.132]

Eyni zamanda İ.Nəsimi insanlara tövsiyə edir ki, hər işində Allahı gör. Haqqı, dəyərləri hər şeydən üstün tut, gələcəyini bu yöndə qur.

*Ey könül, həqq səndədir, həqq səndədir,
Söylə həqqi kim, ənəlhəq səndədir,
Nuri-mütləq, zati-mütləq səndədir.
Müşəfin hərfi mühəqqəq səndədir.* [7, s.268]

Nəsimi yaradıcılığının böyük tərbiyəvi və maarifləndirici əhəmiyyəti vardır. Bu gün gənc nəslin əxlaq tərbiyəsində Nəsimi yaradıcılığı kamil insan fəlsəfəsini oxuculara aşılrayır. Bu kamillik, insan qüdrəti heyranedici bir himn kimi səslənir. Və bu gözəllik, bu qüdrət dünyada bütün insanlara

deyil, yalnız özünü tanımış, dərk etmiş kamil insanlara xasdır. Nəsiminin əsərlərində hər kəsə özünü tanımaq yollarını göstərmək, kamil insan yetişdirmək, insanlardakı bacarıqları üzə çıxarmaq və onlara istiqamət vermək kimi ideyalar müasir pedaqoji fikrin əsas ideyaları ilə uzlaşır.

Nəsiminin insanlıq, kamil şəxsiyyət haqqında təsəvvürləri olduqca yüksəkdir. "Bulunmaz" rədifli qəzəlində şair kişilik, igidlik, xalqa sözlə deyil, əməllə xidmət etmək kimi ideyaları aşılıyır:

*Hər bihünər insafı yox, uş mənəbi tutdu,
Sahib hünərə mənəbü idrar bulunmaz,
Xəlqin əməli azdı, könül yıxıcı ögüş,
Bir xəstə könül yapıcı memar bulunmaz. [7, s.17]*

Nəsimin "Bəhrüləsrar" adlı fəlsəfi qəsidəsi bu baxımdan xüsusilə təqdirəlayiqdir. Bu əsər dərin fəlsəfi məzmunla malik olması ilə bərabər, həm də böyük tərbiyəvi əhəmiyyətli nəsihət və fikirlərlə zəngindir.

Əsərdə şair insanı özünü dərk etməyə, həyat və ölüm haqqında düşünməyə, Xəyyamyana bir ruh ilə dünyanın başdan-başa acı və şirinliklərlə dolu olduğunu dərk etməyə çağırır və göstərir ki, bütün həyatını ancaq sərvət qazanmaq uğrunda sərf edən insan əzab və əziyyətdən başqa, heç bir şeyə sahib ola bilməz.

*Bir ovuc tozdu küləklər qarşısında bu bədən,
Ömrümüz qor tək ərir hər an günəşdən, şölədən.
İnsan üçün mərifətdən özgə yoxdur bir bəzək,
Aqıl insan zər üçün öz ömrünü verməz hədə. [8]*

Böyük şair insanı dünyanın zینəti, yaradıcı qüvvəsi, qüdrət və gözəllik timsalı kimi təsdiq etmək ideyasına birdən-birə gəlməmişdir. O, bütün yaradıcılığı boyu tərəqqipərvər sufi görüşlərinin qüvvətli təsiri altında yazıb yaratmış, "ilahi eşqi" din, şəriət xadimlərinin hücumlarından qorumağa çalışmışdır.

İlahi eşq, kamil insan problemi əksər sufilərdə olduğu kimi, Nəsimi fəlsəfəsinin qayəsini də təşkil edirdi. Təsəvvüfə görə, eşq özü iki yerə ayrılır: keçici (məcazi) eşq və həqiqi eşq.

Eşqin maddi və mənəvi bağları qırıldığına, insanı ancaq sevgiliyə həsr etdiyinə görə sufilər belə eşqi keçici qəbul etmiş və "məcaz həqiqətin körpüsüdür" qənaətinə gəlmişlər. Gerçək eşqi isə tanrıya bəslənilən eşq hesab etmişlər. Belə eşq bütün insanlığa, bəşərə bəslənilən eşqdır. Belə eşq bütün pislilikləri yaxşılığa doğru yönləndirə bilmək gücünə malikdir. Bu, islamın təməl göstərişlərindəndir. Özünü heç bir fərddən yüksək tutmamaq, hər kəsə yardım etmək, hər kəsi sevmək və sevindirmək, həqiqəti söyləmək, pisliliyi batinində dəf etmək – bütün bunlar dinimizdə yer almış müddəalardır.

Nəsimi fəlsəfi şeirlərindən fərqli olaraq, didaktik-nəsihətamiz şeirlərində müasiri olan insan, onun həyatı və məişəti haqqında düşüncələrə dalır, mücərrəd fəlsəfi düşüncələrini varlıq və insan barəsində gerçək, real mülahizələrlə əvəz edir. [5, s. 12].

Nəsimi doğru söz, həyat həqiqəti, insani keyfiyyətlər, insan qüsurları, tamah, yoxsulluq, gənc və yaşlı insan, zəhmət, zaman, qadın və bir çox başqa mövzularda deyilmiş atalar sözlərindən yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə edərək, qəzəllərinin ideya məzmununu zənginləşdirmişdir. Şairin qəzəllərində işlənmiş bəzi hikmətli sözlərə nəzər yetirək:

*Başa keçən tacdan ötrü başdan keçər şahla soltan,
Tac sövdəsi daşımasan, başın qalxıb ərsə dəyər. [3, s.156]
"Taxt mənimdi, üstündə yatmıram, altında yatıram." [2, s.219]
Zülfü dedi: hüsn ölkəsinin şahı mənəm, mən,
Əyri oturub düz danışır, mənə, rəvadır [3, s.32]
"Əyri oturaq, düz danışaq" [2, s.111]
Xəzan gəlmiş, çəməndə gülləri pamal edib şaxta,
Xəzansız növbahar olmaz, dəyişməz pəxtini gülşən. [3, s.36]
"Bir gül ilə bahar olmaz." [2, s.58]*

*Əsil ürfən batındadır, zahiriylə oynama sən,
Bar verməyən bir ağacın zəhmətini çəkmə hədə. [3, s.158]
"Bar verməyən ağacı kəsəllər." [1, s.68]
Göz yumar zahid sənin hüsn-i-cəmalın nuruna,
Bəllidir, kor gözdə olmaz nuri-xurşidə tavan. [3, s.60]
"Kor gözdən yaş ummaq olmaz." [1, s.258]
Məni ucuz tapdın, qoymadın qiymət,
Olmaz ucuz malın dəyəri, əlbət. [3, s.161]
"Ucuz ətin şorbəsi olmaz." [1, s.393]
Öz gözündə tiri qoyub, özgə gözdə tükü görmə,
Uzaq görər öz eybini görən, tükü tükdən seçər. [3, s.159]
"Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qıl axtarır." [2, s.197]
Başa keçən tacdan ötrü başdan keçər şahla soltan,
Tac sövdəsi daşımasan, başın qalxıb ərsə dəyər. [3, s.156]
"Taxt mənimdi, üstündə yatmıram, altında yatırım." [2, s.219]
Yoxsulluq ki, soltanlıqdır, kasıblıqdan etmə fəğan,
Yoxsullara tapdaq olub viran qalmış qəsri-qeysər. [3, s.156]
"Varlı olub qəm-qüssə ilə yaşamaqdansa, kasıb olub,
şad-xürrəm yaşamaq yaxşıdır." [1, s.401]
Güzgü gərək saf olsun, göstərməyə cəmalı,
Sən güzgülə cila ver, sonra səfani istə. [3, s.90]
"Cəfa çəkməyən rahat görməz",
"Gül tikənsiz, dərə ilansız, səfa cəfasız olmaz." [1, s.101;197]
Bu dünyada nə əkərsən, o dünyada biçərsən,
Sən burda gəl əkinçün tuxmi-vəfani istə. [3, s.90]
"Nə əkərsən, onu biçərsən." [2, s.187]
Gəl sabah ilə dəyişmə bu günün fürsətini,
Qoyma bu qaidəni, başqa sərəncam eləmə! [3, s.92]
"Bu günün işini sabaha qoyma." [2, s.66]*

Nəticə. Mütəfəkkir Nəsimi xalqın şairi olmuşdur. Şairin məqamına görə atalar sözlərinin insan düşüncəsinə təsir gücündən istifadə etməklə oxuculara sanki bir işarə yollamaq istədiyini görürük. Onun şeirlərindəki nəsihət və çağırışlar çox mənalı və ibrətamiz ruhdadır.

Yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının və ədəbi dilinin inkişafında mühüm bir mərhələ təşkil edən İmadəddin Nəsiminin parlaq obrazının yaradılmasına Rəsul Rza (Nəsiminin ölüm qabağı gecəsinin təsvirindən ibarət "Son gecə" poeması), Qabil ("Nəsimi" poeması), Nəbi Xəzri ("Mənim babam baxan dağlar" poeması), Ələkbər Salehzadə ("Od heykəli"), Söhrab Tahir ("Karvan gedir" poeması), Musa Yaqub ("Şirvan alverçisi və Nəsimi" poeması) və başqaları müxtəlif səpgili poemalar həsr etmişlər.

Azərbaycan Respublikasında dilçilik sahəsində başlıca elmi-tədqiqat mərkəzi kimi tanınan Dilçilik İnstitutuna 1973-cü ildə görkəmli Azərbaycan şairi Nəsiminin adı verilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan dilçiliyinə Nəsimi mütəfəkkirliyi, Nəsimi zirvəsi bəxş etmək istəyən ziyalılarımız hər zaman mütəfəkkir şairlərini hörmətlə anmış, gənc nəslin yüksək səviyyədə təhsil və tərbiyəsini, dünyagörüşünü formalaşdırmaq istiqamətində uğurlu addımlar atmışlar.

Nitqimizi mütəfəkkir Nəsiminin məzarı üstündə ərəbcə yazılan xatirə sözləri ilə yekunlaşdırmaq istərdik: "Bu, şəhid bəndə, böyük sufi arif, Allahın dostu, Şeyx Əli İmadəddin Nəsiminin qəbridir. O, 824 hicri ilində (əslində 820- Q.P.) şəhid olmuşdur. Allah ona rəhmət eləsin. Qəbri müqəddəs olsun".

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü. Tərtib edən: M. Yaqubqızı. Bakı: Nurlan, 2013, 476 s.
2. Atalar sözü. Tərtib edən: C. Bəydili (təkrar nəşr). Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
3. Divani-Nəsimi (Farsca). Bakı: Azərnəşr, 1972, 190 s.
4. "Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz" // Azərbaycan jurnalı, №12, 2001, s.132
5. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. (Tərtib və şərhlər Ə. Səfərlinindir) Bakı: Maarif, 1985, 440 s.
6. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: Həmid Araslı: İki cildə. I cild. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
7. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: Həmid Araslı. İki cildə, II cild. Bakı: Lider, 2004, 378 s.
8. <http://xalqqazeti.com>. Nəsiminin bədii-fəlsəfi irsində kamil insan təlimi
9. <http://www.quran.az/1/t2> (Z. Bünyadov – V. Məmmədəliyev və Əlixan Musayevin tərcümələri)
10. اميرکمال الدين ديسين گزرگ اهي. مجالس العشاق (تذکره عرفا)، به اهتمام غلامرضا باط باذی مجد، ان تشارات زرين، 5731.

РЕЗЮМЕ

ВДОХНОВИТЕЛЬ БОЖЕСТВЕННОЙ ЛЮБВИ НАСИМИ

Мурсалиева Х.М.

Ключевые слова: учение хуруфизма, божественная любовь, любовь проходящая, истинная любовь, права любви

Несмотря на то, что с момента казни ярчайшего представителя азербайджанской классической поэзии и истории литературного языка поэта Насими прошло уже семь веков, он продолжает жить в памяти народа как непокоренная крепость. Исследование художественного наследия поэта-мыслителя выявляет тот факт, что он был одним из главных глашатаев общечеловеческих ценностей. Творчество Насими, основу которого составляют идеи гуманизма – одно из неповторимых феноменов мировой литературы. Имадеддин Насими как один из основоположников азербайджанской поэзии, гений, который не только является значительной фигурой азербайджанской литературной мысли, но и занимает своеобразное место в истории культуры восточного мира.

SUMMARY

INSPIRER OF DIVINE LOVE NASIMI

Mursaliyeva Kh.M.

Key words: training of Hurufi, divine love, temporary love, true love, love right

Despite the fact that seven centuries have passed since the execution of the brightest representative of Azerbaijani classical poetry and the history of the literary language, the poet Nasimi, he continues to live in the memory of the people as an unconquered fortress. The study of the artistic heritage of the poet - thinker reveals the fact that he was one of the main heralds of universal values. Nasimi's work, which is based on the ideas of humanism, is one of the unique phenomena of world literature. Imadeddin Nasimi as one of the founders of Azerbaijani poetry, a genius who is not only a significant figure of Azerbaijani literary thought, but also occupies a unique place in the cultural history of the Eastern world.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	31.05.2020
	Son variant	25.07.2020

ŞƏBÜSTƏRİNİN “SƏADƏTNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ VƏHDƏT DÜŞÜNCƏSİ

MƏMMƏDOVA SAMİRƏ XƏQANİ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

hasanovas@yandex.ru*Açar sözlər: Şəbüstəri, kəsrət, vəhdət, tövhid, Səadətnamə*

Şeyx Mahmud Şəbüstəri Orta çağ islam fəlsəfəsi və təsəvvüf düşüncəsinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biridir. O, nəzm və nəsrə bir çox əsərlərin müəllifidir və nəzm əsərləri arasında “Gülşəni-raz” məsnəvisi daha məşhurdur. Başqa sözlə desək, o, həmin əsəri ilə daha çox tanınmışdır və 1006 beytlik bu məsnəviyə 30-dan çox şərh yazılmışdır. Şairin ikinci nəzm əsəri “Səadətnamə” adlanır və müəllif bu kitabında kəlamə aid baxışlarını təsəvvüf qəlibində şərh etməyə çalışmışdır.

Onun əsərlərində əsasən təsəvvüfi düşüncənin nəzəri məsələləri öz şərhini tapmışdır. Məlum olduğu kimi, bu böyük alim kəlamda Əşərilər məktəbinin və təsəvvüfdə isə İbn Ərəbi məktəbinin davamçılarındandır/ [5, s.611]

Maraqlı haldır ki, tədqiqatçılar daha çox onun məşhur əsəri üzərində araşdırma aparmış, ikinci əsər bir qədər diqqətdən kənarda qalmışdır.

Şəbüstərinin kəlam və təsəvvüfə dair baxışlarında vəhdət anlamı xüsusi yer tutur və bu mövzu “Səadətnamə” əsərində də diqqət mərkəzində yerləşir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, irfanda vəhdət əsas məfhumlardan biri olub, tövhid etiqadı ilə bağlıdır.

Doktor Sadiq Gouhərin öz ensiklopedik təsəvvüf sözlüyündə müxtəlif qaynaqlara istinad edərək vəhdət anlamını belə izah edir: “Vəhdət varlıq və vücudu bir bilmək və Uca Haqqın varlığı müqabilində kəsrəti – çoxluğu inkar etməkdir. Vəhdət düşüncəsinə bağlananlar iki dəstədir; birincilərin etiqadına görə, vücud birdir, o da Uca Allahın vücududur. Ondan başqa həqiqi varlıq yoxdur və ola da bilməz. Digər dəstəyə görə, iki cür varlıq vardır: həqiqi və xəyali. Həqiqi varlıq Uca Allahın varlığıdır, qalan mövcudat xəyali varlıq sayılır. Hər iki dəstə varlığın birliyinə inanır; bu vücudun zahiri və batini vardır. Batin aləmin canı və həqiqəti olan nurdur, qalan varlıqlar həmin nurun təcəlli nişanələridir. [3, c.10, s.168]

İslamın təməl prinsiplərindən biri məhz tövhid, yəni hər bir səviyyədə Allahın birlik və yeganəliyini qəbul etməkdir. Bu məsələ bir çox Quran ayələrində təkidlə nəzərə çatdırılır və “İxlas” surəsində daha aydın və bariz şəkildə qoyulur. Elmalılı Hamdi Yazır məşhur təfsirində tövhidin üç dərəcəsini qeyd edir və onları belə səciyyələndirir:

Birincisi: “Tövhibi-Zat” mərtəbəsidir. Bu istihlāk məqamıdır, "Fenafillah" məqamıdır ki, Allah'dan başqa mövcud olan yoxdur. Var zənn edilənlərin hamısı fani olur ki, yalnız bir tək zatullah (Allah'ın zati) baqi qalır: "Allahdan başqa mövcud yoxdur."

İkincisi: “Tövhibi-Sifət” mərtəbəsidir ki, mütəfərrik olan hər qüdrəti Onun qüdrətinin şümulündə (şamil olma, dəlalət – S.M.), hər bilgini Onun elmi kamilində yox olmuş görmək və hətta hər kamalı Onun kamalının nurundan bir ləm'ə (parıltı, – S.M.) görmək deməkdir.

Üçüncüsü: “Tövhibi-Əfal” mərtəbəsidir ki, bu da varlıqda Allahdan başqa gerçək təsir sahibi olmadığına elməl-yəqin, “eynəl-yəqin” və ya “həqqül-yəqin” olaraq inanmaqdır”. [3, c.10, s.71]

Zat Allahın birliyini və yeganəliyini ifadə edir, fərqli cəhətlər isə sifətlərdə özünü göstərir. [6, s.46]

Səbüstəri “Səadətnamə” əsərində öncə islamın orta yol olduğunu diqqətə çatdırır, çünki orta və balanslı yol olmasa, vəhdət düşüncəsi gerçəkləşə bilməz. Quran və islama görə, doğru yol hər

cür sapınmalardan uzaq olan orta yoldur. Şair əsərin başlanğıcında bu mətləbi nəzərə çatdırır [2.b.5 və b.6]:

مذهب پاک و صافی از تخلیط
دور از افراط و خالی از تفريط

*Qarışılıqdan saf və pak məzhəb,
İfratdan uzaq, təfritdən xali*

İfrat bir şeyi həddən çox şişirtmək, təfrit isə bunun əksinə olaraq, bir şeyi həddən çox kiçiltmək deməkdir ki, islam hər ikisini rədd edir və orta yol seçməyə üstünlük verir.

راه حق آن بود که در وسط است
غیر از آن شک و شبهه و غلط است

*Haqq yolu odur ki, ortadadır,
Ondan qeyrisi şəkk, şübhə və yanlışdır*

Orta yol doğru yoldur, ondan kənar olanlar Haqdan sapınanlardır. Həqiqi din birdir, ancaq sonra ayrı-ayrı məzhəblər və fırqələr yarandı və yetmiş üç dəstə bir-birindən ayrıldı (2.b.66):

اهل این دین که یک گروه بودند
تا به هفتاد و سه گروه شدند

*Bu dinin əhli ki, bir dəstə idi,
Yetmiş üç dəstəyə ayrıldı*

Bəzi qaynaqlara görə, bunlar 72 fırqəyə parçalanmışlar. Hər bir halda doğru yol birdir, qalanlar Haqq yolundan sapınmış sayılırlar. Ona görə Yunus İmrə 72 millətə bir göz ilə baxmağı tövsiyə edir [10, s.106]:

*Yitmiş iki millete birligile bakmayan
Şer'ile evliyasə hakikatde 'asıdır.*

Dində vəhdət prinsipinə əsaslanan müəllif, bu parçalanmaları görəkən bərk narahat olur [2, b. 71]:

من چو این حال مختلف دیدم
نیک بر دین خود بلرزیدم

*Mən bu müxtəlif halı görünə,
Öz dinimin üzərində daha çox əsdim.*

Tövhid etiqadı mahiyyətcə Qurandan gələn ilahi hikmətə əsaslanır, bunun konkret üsulları, yəni prinsipləri vardır, ondan kənar nə varsa, lüzumsuzdur [2, b.87]:

بلکه توحید و حکمت است و اصول
پاک کرده ز حشو شعر و فضول

*Bəlkə tövhid, hikmət və üsuldur,
Şeirdə olan kimi artıq və füzul şeylərdən paklandı.*

Səadət əhlinin zikri Allahın əhəd adındadır, tövhid məqamı bununla xətm olunur [2, b.89]:

ذکر اهل سعادتست در او
ختم گشت این مقام جمله بر او

*Səadət əhlinin zikri ondadır,
Bu məqam bütünlüklə onda xətm edilib.*

İrfanda vəhdət məqamı elə bir uca məqamdır ki, orada müxtəlifliyə, fərqli şeylərə, acı və şirinə, zülmət və nura yer yoxdur, hər şey tövhid nuru ilə görünür. "Bəşərin düşüncə və ruhi təkamül karvanı tarix boyu dolanbac yollardan keçərək, Haqq və həqiqətin son mənzilinə qovuşmaq üçün tələsir: bu isə ruhların vəhdət mənzilidir, burada heç bir ixtilaf və ziddiyyətə yer yoxdur, bütün qaranlıq, təzadlı və şərsifətlər Haqqın işığı ilə aydınlaşır və xeyirə qovuşur. İnsan qəlbindəki bütün qaranlıqlar, kin və küdurət, nəfsi aludəlik paklanır, həmin pak qəlb aynası Haqq ilə ünsiyyət fəzasına çevrilir. İnsan qəlbinin belə bir mənəvi paklıq və yüksəliş üfüqləri irfan və mərifət işığı ilə fəth edilir". [8, s.10]

Vəhdət məqamında küfr və iman arasında fərq silinir, hər şey imana çevrilir [2, b.99]:

کافر و کفر و مؤمن و ایمان
همه را اندرو مساوی دان

*Kafir, küfr, mömin və iman
Hər şeyi onda bərabər bil.*

Haqq hər yerdə aşkardır, Onun nuru hər bir varlıqda təcəlli edir, bu səbəbdən Onun üçün dəlil axtarmaq, çıraqla günəş axtarmaq kimidir [2, b.126]:

هر که بر حق دلیل می‌گوید
به چراغ آفتاب می‌جوید

*Hər kim Haqq üçün dəlil söyləsə,
Sanki çıraqla günəş axtarır.*

Aləmdə nə varsa, bir günəşin nurundan doğan şölələrdir [2, b.130]:

همه عالم فروغ نور خور است
چه مجال چراغ مختصر است

*Bütün aləm günəş nurunun şöləsidir,
Çırağa macal yox, o müxtəsərdir.*

Hər bir şey günəş nurunda aşkar olur [2, b.147]:

همه چیزی به نور خور پیداست
ظلمت از ضعف نور چشم شماس

*Hər şey günəş nuru ilə peyda olur,
Qaranlıq sizin göz nurunun zəifliyindəndir.*

Şəbüstərinin nəzərində vəhdət bir mərkəzdır, bütün aləm həmin mərkəz ətrafında nöqtələr kimidir [2, b.226]:

*Haqqın vəhdəti geniş bir mərkəzdır,
Biz hamımız mühit ətrafında nöqtələrək.*

وحدت حق چو مرکزی است بسیط
ما همه نقطه‌های دور محیط

Varlıq aləmində hər bir zərrə - nöqtə hansı tərəfdə olsa da, onun üzü yenə vəhdət mərkəzinə doğrudur [2, b.231]:

*Nöqtə hər yerdə üzünü önə və arxaya qoysa,
Onun üzü öz mərkəzinə doğrudur.*

نقطه هر جا که رخ نهد پس و پیش
روی او هست سوی مرکز خویش

Təsəvvüfdə vəhdət anlamı, bir qayda olaraq əks tərəflə, yəni kəsrlə qarşılaşdırılır. Bu iki tərəf arasında dialektik əlaqə vardır. Kəsrlər varlıqları müstəqil görməkdir, halbuki vəhdət anlamına görə, bütün varlıqların var olması Allahdandır. [9, s.366]

Qeyd edək ki, vəhdət ideyası İbn Ərəbinin adı ilə bağlı olan vəhdəti-vücud təlimi ilə uyğundur. Bəzi müəlliflər uzun zamanlar bu təlimi panteizmlə eyniləşdirmişlər, ancaq müasir araşdırmalar bunun doğru olmadığını göstərir.

Şəbüstəri vəhdət ilə kəsrlər arasında bağlılıq görür, yəni vəhdət kəsrlər müqabilində, kəsrlər də vəhdət müqabilində bəlli olur [2, b.244]:

*Sənin vəhdətin əşyanın kəsrlərindəndir,
Varlıq Sənin varlığın kimi peydadır.*

وحدت تو ز کثرت اشیا
هست مانند هستیت پیدا

Vücudun bütün zərrələri yeganə məbudun (ibadət edilənin) birliyinə və vəhdətinə iqrar edir [2, b.255]:

نه که خود جمله ذره‌های وجود
قابل آمد به وحدت معبود

(Nə ki vücudun bütün zərrələri özü,
Məbudun birliyinə etiraf edir).

Dünyada olanlar vəhdət ağacının şaxələridir, kəsrət həmin şaxələrdən biridir [2, b.257]:

اعتبارات وحدت است جهان
نقش کثرت از آن یکی می‌دان

Dünya vəhdətin şaxələridir,
Kəsrətin naxışını onlardan biri bil.

Vəhdət-kəsrət münasibəti Quran ayəsinə görə müəyyən edilir, "Hədid" surəsi, 3-cü ayədə buyrulur: "Əvvəl də, axır da, zahir də, batin də Odur. O, hər şeyi biləndir! (Allah Öz əzəli elmi və qüdrəti ilə hər şeyi görüb bildiyi halda, Özü görünməz, dərkolunmazdır. Allahın varlığı aşkar, mahiyyəti isə tamamilə gizlidir)". Şəbüstəri həmin ayəyə işarə edərək yazır [2, b.269]:

ظاهر و باطن، اول و آخر
تو و غیری نه در میان ظاهر

Zahir, batin, əvvəl, axır,
Sən və başqası arada zahirdir.

Vəhdət-kəsrət münasibətini izah etmək üçün zat, ad və sifət məfhumlarını açıqlamaq lazım gəlir: Allahın adları təsəvvüfdə önəmli yer tutur. Allahın substansiyası (zat) hisslərlə bəlli olunmaz və dərkənilməzdir. Ad və sifətlər isə Haqqın zahiri aləmdə təcəlli nişanəsi olmaqla dərkəniləndir. Adlar sifətlərin mahiyyətini açıqlayır, məsələn, həyy — həyat sifətinin, həkim — hikmət sifətinin, rəhim — rəhmət sifətinin adıdır. Adlar kainat kimi sonsuzdur, ümumiləşmiş halda 1001 ad vardır. Allahın gözəl adları isə 99-dur. [7, s.83]

Şəbüstəri zat-ad-sifət əlaqəsini belə ifadə edir [2, b.274]:

چیست اسم و صفات وحدت حق
اعتبارات هستی مطلق

Haqqın vəhdətinin ad və sifətləri nədir,
Mütləq varlığın şaxələridir.

Zat və mahiyyət birdir və vəhdətdir, burada heç bir fərqlilik yoxdur, kəsrət və fərqlilik özünü adlarda göstərir [2, s.289]:

من و تو، بی من و تو، ما و شماست
همه یک ذات و کثرت از اسماست

Mən və sən, mənsiz və sənsiz biz və sizik,
Hamısı bir zəttir, kəsrət adlardandır.

İrfanda aləm ikidir: əmr və xəlf, ancaq bu ikili bölgü şərtidir, zat baxımından vücut birdir [2, b.291]:

عالم خلق و امر هر دو یکی است
وحدت و هستی من و تو یکی است

Xəlf və əmr aləmi birdir,
Mən və sən varlığımızın vəhdəti birdir.

Müəllif vəhdət-kəsrət əlaqəsini analogiya və məsəl ilə izah etməyə çalışır və belə bir nümunə gətirir [2, b.307]:

سایه هم ظلمت است با خورشید
گرچه نمود جز به روز سپید

(Günəşlə olsa da, kölgə zülmətdir,
O, yalnız aydın gündə özünü göstərir)

Varlıq aləmi aynaya bənzədilir, sanki haqqın təcəlliləri həmin ayna vasitəsilə təzahür edir, bütün dünya kəsrətin əksi kimi təsəvvür edilir [2, b.309-311]:

صورت عکس تو در آئینه
نه توئی و نه او هر آئینه
عدم آئینه، ممکن آن عکس است

بحقیقت همه جهان عکس است
عکس آئینه گرچه هست هزار
صورت از وی کجا شود بسیار

*Aynada sənin surətinin əksi,
O, nə sənsən, nə də ayna.
Yoxluq (ədəm) ayna, mülkün isə o əksdir,
Həqiqətdə bütün dünya əksdir.
Aynada olan əks minlərlə olsa da,
Onun surəti haradan çox ola bilər?*

Gerçək və həqiqi vücut Haqqın varlığıdırsa, bəs qalan aləm nədir? Haqdan savayı nə varsa, xəyaldır [2, b.319]:

هرچه جز حق توهم است و خیال
مثل بگذار و فهم کن ز مثال

*Haqdan savayı vəhm və xəyaldır,
Məsəldən keç, misaldan bunu anla.*

Şair bu fikrini misal və ya təmsil ilə anlatmağa çalışır, vəhdətin surəti misal aləmindədir, dünya həmin misal aləmindən bir əksdir [2, b.320]:

صورت وحدت از جهان مثال
نقطه‌ای بست نقش بند خیال

*Vəhdətin surəti dünyadan misaldır,
Xəyala naxış vuran bir nöqtədir.*

Təsəvvüfdə vəhdət bəzən yanlış yozula bilər, yəni Haqq vəhdətdir. Qalan nə varsa, həmin vəhdətin kəsət aləmində təcəlli nişanələridir. Bəzən yanlış olaraq Haqq ilə xilqəti eyni bilir və primitiv panteizmə yuvarlanırlar. İttihad və hülul – xaliq ilə xilqətin birliyi və ya xalığın xilqətə qarışması kimi anlaşılır ki, irfan əhli bunu rədd edir. Şəbüstəri də hülul və ittihadı məqbul bilmir [2, b.330]:

وحدت است این نه اتحاد و حلول
تو برون بر از این میانه فضول

*Bu ittihad və hülul deyil, vəhdətdir,
Sən bu arada artıq şeyləri kənara qoy.*

Vəhdət düşüncəsi ittihat və hülul kimi şirkə yol açma bilməz, onun əsl hədəfi tövhid etiqadını təsdiq etməkdir. Burada müəllif Quran ayələrinə əsaslanaraq, İbrahim peyğəmbərin şirkdən və büt-pərəslərdən üz çevirib həqiqi tövhidə yönəlməsini nümunə gətirir [2, b.382]:

از کواکب اثر چو دید اینجا
زان بنگذشت و گفت هست خدا

*Burada ulduzlardan təsir görünmə,
Onu əldən buraxmadı və Allah olduğunu söylədi.*

Burada “Ənam” surəsi, 76-ci ayəyə işarə vardır: İbrahim peyğəmbər: “Gecə qaranlığı (onu) bürüdükdə o, bir ulduz görüb: “Bu mənim Rəbbimdir!” dedi. (Ulduz) batdıqda isə: “Mən batanları sevmirəm”, – söylədi.

Büt-pərəstlik yanlış və zahiri görümdən irəli gəlir [2, b.386]:

بت پرستی از آن پدید آمد
راستی مذهبی پلید آمد

*Büt-pərəstlik ondan yarandı,
Doğrudan alçaq bir məzhəb yarandı*

Təbii ki, ulduz sönərkən onun Allah olmadığı və Haqqın daha uca olduğu düşüncəsi yaranır [2, b.389]:

چون خلیل خدای دید افول
در ستاره، نکرد هیچ قبول

*Xəlil Allahı sönən görünə,
Bunu ulduzda heç qəbul etmədi.*

"Ənam" surəsinin sonrakı ayələrində İbrahimin şirkdən tam üzülüşdüyü və həqiqi Allaha yönəldiyi diqqətə çatdırılır:

"(Sonra) doğan ayı görüb: "Bu mənim Rəbbimdir!" – dedi. (Ay) batdıqda isə: "Doğrudan da, əgər Rəbbim məni doğru yola yönəltməsəydi, mən zəlalətə düşənlərdən olardım", - söylədi;

"(Daha sonra) doğan günəşi görüb: "Bu mənim Rəbbimdir, bu, daha böyükdür!" – dedi. (Günəş) batdıqda isə dedi: "Ey camaatım, mən, həqiqətən, sizin Allaha şərik qoşduqlarınızdan (bütələrdən, səma cismlərindən) uzağam!"

"Mən, həqiqətən, batıldən haqqa tapınaraq (dönərək) üzümü göyləri və yeri yaradana çevirdim. Mən (Allaha) şərik qoşanlardan deyiləm!" (Ənam: 77-79).

Vəhdət məqamı eyni zamanda cəm məqamıdır, şam kimi yanmasan, yəni seyr və süluk mənzilləri keçməsən, həmin məqama yetə bilməzsən [2, b.364]:

نرسی در مقام وحدت و جمع
تا نگریدی تو یک زبانه چو شمع

*Şəm kimi bir yanar dilin olmasa,
Vəhdət və cəm məqamına yetişə bilməzsən.*

Öncə qeyd etdiyimiz kimi, vəhdət məqamı tövhid ilə əlaqəlidir və bu məqam tövhid nurunda bəlli olur; başqa sözlə desək, kəsrət aləmi vəhdət nurundan təcəlli edir [2, b.365]:

نور توحید چون عیان گردد
خود سراپای تو بیان گردد

*Elə ki, tövhid nuru əyan olarsa,
Sən özün başdan-ayağa bəyan olarsan.*

Həqiqi vəhdət və tövhid məqamında ikilik və məcazi varlıq pərdəsi aradan götürülür, yalnız Haqqın vücudu qalır, ona görə tövhid əhli heç vaxt "mən" söyləməz, çünki "mən" və "sən" kəsrətdir [2, b.374]:

مرد توحید خود نگوید من
گرچه باشد چو جرم خور روشن

*Günəş kütləsi tək nurlu olsa da,
Tövhid kişisi özü "mən" deməz.*

Zat vəhdətə aiddir, burada zülmətə yer yoxdur, harada zülmət varsa, deməli şirk vardır [2, b.393]:

ظلمت از شرکت آمد اندر ذات
نه ز ادراک نور در آیات

*Zatda zülmət şirkdən gəldi,
Ayələrdə olan nurun dərkindən deyil.*

Şəbüstəri xacpərəstlikdə olan "üçlük" etiqadını tövhidə zidd və xəbis hesab edir; bu açıq-aşkar şirk, yəni büt-pərəstlikdir [2, b.394]:

باز نصرانی پلید خبیث
قابل آمد به شرکت و تثلیث

*Eləcə də azğın və xəbis nəsrani,
Şirkə və üçlük etiqadına inandılar.*

Sonrakı beytdə müəllif "üçlük" etiqadını belə açıqlayır [2, b.395]:

سه گرفت او مدبر عالم
حق تعالی و عیسی و مریم

*Aləmin tədbirini üç bildilər,
Uca Haqq və İsa və Məryəm.*

Müəllif Haqqın zatının heç bir cəhətə sığmadığını, onun azalıb çoxalmadığını, yəni dəyişməz olduğunu bəyan edir [2, b. 444]:

ذات حق در جهات می‌ناید
کم نگردد ز هیچ و نفزاید

*Haqqın zətı cəhətlərə sığmır,
Azalmaz və əsla çoxalmaz.*

Bununla Şəbüstəri belə bir nəticəyə gəlir ki, ən kamil varlıq Haqqın vücududur və kimsə bu uca mərtəbəyə yetişə bilməz [2, b.458]:

ذات حق کامل است و فوق کمال
نرسد کس در او به وهم و خیال

*Haqqın zətı kamildir və kamalın fəvqündə,
Kimsə vəhm və xəyal ilə ona yetişməz.*

Beləliklə, Şəbüstərinin “Səadətname” məsnəvisində vəhdət düşüncəsinin tövhid etiqadından qaynaqlandığını görürük. Ona görə burada heç bir şirkə və bütperəstliyə yer yoxdur.

Eyni zamanda vəhdət və kəsərət bir-biri ilə bağlıdır, bunlar bir-birini şərtləndirir. Kök vəhdət, şəxələr isə kəsərətdir. Varlıq aləmində nə varsa, hamısı Haqqın ad və sifətlər vasitəsilə təcəllisidir. Haqqın əbədi və dəyişməz vücudundan kənar heç bir varlıq yoxdur. Əsl vəhdət tövhid etiqadının dərkidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim. Tərcümə: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev. Bakı: Çıraq, 2005, 636 s.
2. مجموعه آثار شیخ محمود شبستری: گلشن راز، سعادت‌نامه، حق‌الیقین - مرآت‌المحققین، مراتب‌العارفین، تصحیح صمد موحد، تهران: طهوری، 1365ش، 420 ص
3. Elmalılı M. Hamdi Y. Hak dini Kur'an dili. İstanbul. Umut matbaası. Tarihsiz.
4. Doktor Sadiq Gouhərin. Şərhe-estelahate-təsəvvof. Tehran: Entəşarate-Zəvvar. c.10. 1383
5. Doktor Əli-əsğər Hələbi. Məbaniye-erfan və əhvale-arifan. Tehran: Entəşarate-Əsətir. 1376
6. Davud el-Kayseri. Tasəvvuf ilmine giriş. Çeviren: Muhammed Bedirhan. İstanbul: Nefes yayınları. 2013
7. Göyüşov N. Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri. Bakı: Tural. 2001
8. Göyüşov N. Quran və irfan işığında. Bakı: İqtisad Universiteti. 2004
9. Prof. Dr. Ethem Cebecioğlu. Tasəvvuf terimleri sözlüğü. İstanbul. AĞAÇ Kitab evi Yayınları. 2009.
10. Yunus Emre. Divan və Risaletün Nushiyye. Dr. Mustafa Tatçı. HYAYINLARI. 2011.
11. The Heritage of Sufism (Volume 2): The Legacy of Medieval Persian Sufism (1150-1500). Editor: Leonard Lewisohn. Volume II. London: Oneworld Publications, 1999.

РЕЗЮМЕ

ИДЕЯ ЕДИНСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИИ ШАБУСТАРИ «СААДАТНАМЕ»

Мамедова С.Х.

Ключевые слова: Шабустари, единство, множество (материальный мир), единство Бога, Саадатнаме

В статье рассматривается идея единства в месневи Шейха Махмуда Шабустари – «Саадатнаме». Опираясь на идеи ашаритов – представителей суннитского калама и суфизма Ибн Араби, Шабустари в своем произведении разъясняет учение о единстве бытия. Его образ мышления соответствует данному учению, однако он не может быть отождествлен с пантеизмом.

Естественно, его идеи единства в первую очередь связаны с идеей единства Бога. Бог един в своей сущности, облике и действиях, все остальное же – знаки Его проявления. Множество (материальный мир) – одно из Его проявлений. В то же время множество (материальный мир) не отделено от этого единства. Раскрывая данную тему, Шабустари ссылается на суры Корана и разъясняет ее разными способами.

SUMMARY
THE IDEA OF UNITY IN THE "SAADATNAMA" BY SHABISTARI
Mammadova S.Kh.

Key words: *Shabistari, unity, multitude, unity of God, Saadatnama*

The article discusses the idea of unity in the "Saadatnama" verse of Sheikh Mahmoud Shabistari. Drawing on the ideas of Asharites representing Sunni Kalam and Sufism, Ibn Arabi, Shabustari in his work clarifies the doctrine of the unity of being. His philosophy is consistent with this doctrine, but it cannot be identified with pantheism. Naturally, his ideas of unity are primarily connected with the idea of the unity of God. Based on the ideas of representative Asharites Sunni Kalam and Sufism of Ibn Arabi, Shabustari in his work elucidates the doctrine of unity. Naturally, his ideas of unity are primarily connected with the idea of the unity of God. God is one in his essence, appearance and actions, all the rest are signs of His manifestation. The multitude (material world) is one of His manifestations. At the same time, the multitude (the material world) is not separated from this unity. Opening this topic, Shabustari refers to the Surahs of the Quran and explains it in various ways.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.04.2020
	Son variant	14.09.2020

УДК 903

ОБ ИСТОРИИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ БУСИН, НАЙДЕННЫХ ПРИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПКАХ В ГОРОДЕ БАРДА

АСАДОВА АЙТАН ВАГИФ ГЫЗЫ*Сумгаитский государственный университет, ст преподаватель
ttm.17@mail.ru****Ключевые слова:** древние и средние века, город, ремесло, торговля, раскопки*

Большие научные результаты были достигнуты в 1984-1988 годах во время последовательных широкомасштабных археологических раскопок, проведенных в Барде под руководством А.Б. Нуриева. Основываясь на аналогичных материалах, найденных на той территории глиняной и стеклянной посуде, цветных украшениях из камня и глины, А.Б. Нуриев относит их к III веку до н.э. – III веку н.э. Эти материалы являются вещественными доказательствами и фактами, отражающими античный период истории Барды. Они схожи с археологическими материалами, найденными в древних городах Азербайджана: Габала, Мингячевир, Шамахи, Нахчыван, Гянджа и Бейлаган. В то же время мы наблюдаем сходство с археологическими культурами древних городов соседних стран и других стран мира. Исследования показывают, что стеклянные украшения стали изготавливать в античном периоде, а стеклянную посуду – в раннем средневековье. Эти стеклянные изделия состоят из различных видов украшений. Это различные украшения из города Барда: стеклянные бусы, кольца и браслеты. В общем, найденные в Барде стеклянные изделия и украшения можно разделить на три группы: бусы, браслеты и кольца. В этой статье говорится о стеклянных бусинах, найденных в Барде и истории их изготовления.

Исследования показывают, что найденные стеклянные бусины были местного производства, в то же время были найдены привозные бусины. Среди найденного стекла встречаются зеленые, фиолетовые и прозрачные изделия. Вещества, добавляемые в стекло для получения этих цветов, существовали в Азербайджане. К ним можно отнести кобальт, мышьяк, древесный и костный пепел и кварц (SiO_2). Ученые-химики Качалов Н.Н., Безбородов М.А., Бахтадзе Р.А., которые провели обширные исследования древних стеклянных изделий, отмечают, что кобальт, который придает стеклу фиолетовый цвет, изготавливался в Передней Азии, особенно в Египте, и был завезен в Дашкесанский район Азербайджана. Учитывая все это, следует отметить, что исследование найденных в Барде украшений является доказательством для изучения стекольного ремесла в средневековом Азербайджане и Кавказе. Барда является древнейшим центром ремесла в Азербайджане. Город был построен албанским правителем (Кавказская Албания) Ваче II по приказу персидского шаха Фируза (459-484). В некоторых источниках город также упоминается под названием Фирузабад и Партав. В V веке Барда была столицей Кавказской Албании, в 552 году центр албанской церкви был перенесен в Барду, а с 752 года город был центром провинции Аран (период арабского халифата). В источниках город упоминался под названием «Главный город Арана», «Мать Арана». В 944 году на город Барда, знаменитого в то время центра торговли и ремесла на всем Ближнем и Среднем Востоке, напали русские завоеватели. После этого нашествия город Барда пришел в упадок и долгое время не мог восстановиться.

В раннем средневековье город Барда был одним из крупнейших центров ремесла и торговли не только в Азербайджане, но и на Ближнем и Среднем Востоке. Барда как столица

Азербайджанской Албании в раннем средневековье была политическим, экономическим и культурным центром. В ряде письменных источников и научных трудов Барда упоминается как средневековый город. Однако, исследования ученых доказали, что город Барда был основан не в средние века, а на много раньше. [1, с.237] Город Барда занимал важное место как в античной эпохе, так и в более позднем периоде. [2, с.56-58] В местных письменных источниках, относящихся к античности, истории Барды, в целом истории Албании, не обнаружено. Моисей Каланкатуйский пишет, что они не показывают хронологические события предшествующей эпохи: «О времени с назначения Арана правителем Дома Албан до правления Албанскими землями Храброго Вачагана мы не нашли надежной информации... Было бы хорошо найти хронологические отчеты о событиях, которые происходили со времен Аранского царства и до наших дней». [3, с.126-140] Одним из самых распространенных украшений, найденных в Барде, являются бусины. Они несут совершенно различную морфологическую и технологическую информацию.

До сегодняшнего дня при раскопках в Барде была обнаружена 371 стеклянная бусина. С морфологической точки зрения их можно разделить на несколько групп. Эти бусины имеют круглую, ромбическую, трубчатую, винтообразную, реберную и коническую формы. Каждая из этих форм также делится на несколько различных видов. Круглых бусинок больше, чем других и они, в основном, были найдены при раскопках слоя IX-XII веков. Круглые бусины в основном имеют шаровидную форму и сильно отличаются друг от друга, в зависимости от размера и техники изготовления, а иногда и от назначения. Чтобы внести ясность, мы хотели бы описать некоторые из них.

В 1985 году, с V раскопа между печкой и тандыром под номером 15 был найден относительно большой амулет «гёзмунджугу», относящийся IX веку, который был украшен орнаментом в форме глаза. Эта бусина была разделена на четыре части перечеркнутыми линиями крест-накрест. Конец всех поперечных линий заканчивается кругом, заполненным белой массой. Эту бусину нанизывали на нить и надевали на руку. Такие амулеты популярны в селениях Азербайджана и по сей день. В 1986 году около 6-й вышки была найдена еще одна стеклянная бусина – амулет, который относилась к XI-XII векам нашей эры. [4, с.10] Она отличалась не только своим назначением, но и формой и орнаментом. Эта бусина была в форме цилиндра. Такие бусины изготавливались в литейных формах и имели темно-серое покрытие. На этом фоне проходит кривая линия. Эта бусина была единственным украшением, которую надевали на руку. Среди круглых бусин выделяются красные шаровидные бусины. Бусины изготовлены из прозрачного, хорошо растворимого стекла. Поэтому они гладкие. Средняя часть слегка расширена. Бусины такой формы популярны среди населения Азербайджана и в наше время, называются «главной бусиной». Главной бусиной ее называют потому, что она обычно располагается посередине и отличается от других величиной, качеством и яркостью. Было найдено 5 таких бусин. Относительно меньшего размера круглые бусины были найдены в строительном слое, относящегося к XII веку. Эти бусины шаровидной формы, как показано на рисунке 14. Они изготовлены из качественного светлого стекла желто-дубового цвета. Диаметр одной бусины составляет 11 миллиметров. Указанные компоненты также относились XI-XII векам. Последняя бусина отличается от предыдущих относительно большим отверстием. В культурном слое периода начала интенсивного развития феодальных отношений было обнаружено большое количество круглых бусин, значительно отличающихся от других своим размером. Эти бусины были изготовлены из прозрачного стекла разных цветов и размеров. Их диаметр составляет не больше 3-5 мм. Если обратить внимание на три из этих бусин, то будет видно, что они не так сильно отличаются по своему составу, техники производства и формы. Однако они различаются по своему размеру. Самые крупные из них были найдены в культурном слое XIII-XIV веков.

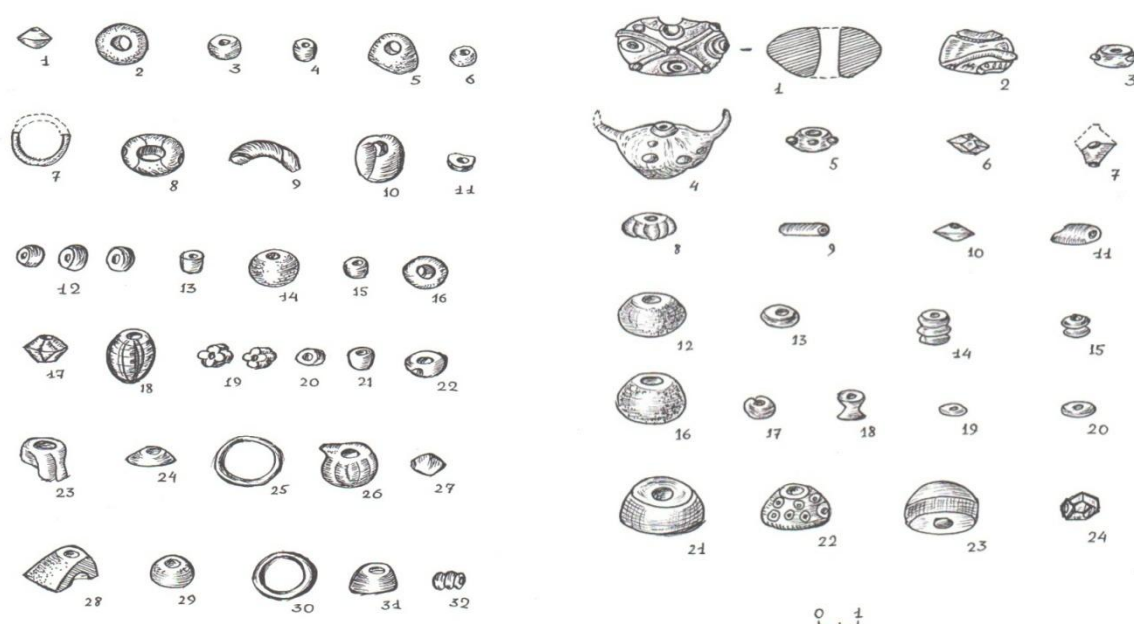

Рис.1, 1-2

Эти бусины имеют бочкообразную форму, изготовлены из серого прозрачного стекла. Бусины имеют определенную форму, структуру и оформление, разделены на 8 частей относительно глубокими линиями. Таким образом, бусины приобрели форму арбуза. Характерная бусина была обнаружена при очистке керамических труб линии водоснабжения города. Диаметр этой бусины составляет 18 мм, она была изготовлена из прозрачного стекла в литейной форме. Как мы ранее описали, поверхность бусины разделена прямыми линиями. Однако, при сравнении с другими бусинами, создается впечатление, что она была изготовлена неопытным мастером, одним словом, по всем параметрам бусина была грубой и не качественной. Качественно изготовленная бусина отличается от других своей яркостью, что относится к XII веку. Эти бусины были изготовлены из темно-серого яркого стекла, поверхность расчерчена светлыми полосками. Бусины такой формы были широко распространены в период раннего феодализма в городах Центрального Кавказа, Южной Осетии, приволжских и других регионов. Две небольшие бусинки, найденные в культурном слое IX-XI веков, отличаются от других по ряду признаков. Эти бусины изготовлены из темно-серого полупрозрачного стекла и имеют конусообразную форму. Принадлежат к группе амулетов (гёзмунджугу) и украшены шестью маленькими выпуклыми крапинками-глазками одного цвета.

Время появления такого рода бусинок специалисты, основываясь на археологических материалах Центрального Переднего Кавказа, относят к периоду раннего феодализма. По этому поводу В.Б. Деопик в своей работе писал следующее: «Они были широко распространены в VI-VII вв. в Дагестане и Центральном Переднем Кавказе, а на севере до Верхней Кубани». По его мнению, бусины-амулеты различной формы были широко распространены в VIII-IX вв. [5, с. 9] Остановимся на одной бусине-амулете, единственной в своем роде, которая была обнаружена в Барде в культурном слое IX-XII веков. Она имеет сферическую форму и изготовлена из светло-серого непрозрачного стекла. Все глазки относительно темно-синего цвета. В Барде были найдены 3 ребристые бусинки. Они резко отличаются по форме. Эти бусины имеют форму кувшина. Изготовлены из качественного

прозрачного красного стекла. Мы считаем, что они были изготовлена методом выдувания. Бусины этой формы относятся к IX-XI векам и широко распространены в памятниках Кавказа. Эти бусы найдены на большинстве памятников Азербайджана, включая памятники городов Бейлаган, Шамахи, Шабран и Гянджа. Все специалисты приходят к единому мнению, что они были распространены в IX-XI веках. Другие ребристые бусины имеют круглую шаровидную форму с 18-ю гранями. Они были изготовлены из высококачественного синего стекла. Подобные бусины были найдены в культурном слое VIII-IX веков в других памятниках Кавказа. Такого типа бусины в основном отличаются друг от друга размером и цветом, но одинаковы по форме и методу изготовления. По своей форме и другие ребристые бусины представляют интерес. Они из светло-серого стекла, имеют форму трапеции. Плоские бусины из полупрозрачного стекла. Все они изготовлены в литейной форме. Период расцвета этих бусин относится к периоду раннего феодализма. В Азербайджане такие бусины были впервые обнаружены в Мингячевире в поселении № 3, относящееся к III-VIII вв. [6]. Следует отметить, что эти бусины не были широко распространены в последующие периоды. Они были обнаружены в IX веке (речь идет о Барде). Нанизанные как цепочка бусины назывались «цепочкой». В научной литературе такие бусины называются по-разному. Например, в своей статье, посвященной классификации бус Юго-Восточной Европы VI-IX веков, В.Б. Диопик называет их «многогранными», [7, с.216-2017] М.А.Безбородов – «двойные, или тройные», основываясь на многочисленных материалах Л. Ю Шапова пишет: «...эти бусы (речь идет о «лимонке»-А.А.) бывают одинарные или двойные. [8, с.92] Прежде всего они группируются по 3-4 и называются бусами многогранными или сегментными бусами. [9] Говоря об «общей схеме изготовления» этих бусин Л.Я.Шапова отмечает: «Это трубочка, фигурно вырезанная с помощью плоскогубцев. Стекло укреплено от того места, где были приложены плоскогубцы». Следует отметить, что Бардинские бусины отличаются по форме и даже по «схеме изготовления». Во-первых, Бардинские бусины круглые и изготовлены из прозрачно-серого стекла. Во-вторых, форма придается другими способами. Мы считаем, что мастер аккуратно касался стекла с помощью палочки из какого-либо материала, поэтому мы считаем это ценным. Однако среди населения Азербайджана эти бусины по-прежнему называются «цепочками» или, другими словами, женским украшением цепью. В раскопках Барды были найдены 2 бантовидные бусины. Они изготовлены из синего полупрозрачного стекла. У них много общего с памятниками Киевской Руси и датируются X-XI веками [198]. Нам кажется, что эти бусы были привезены из российских городов. Подводя итоги описания бусин, найденных в Барде, можно сделать выводы из точного анализа коллекции бусин. Во-первых, следует отметить, что большинство бусин, найденных в Барде, местного производства. Есть даже большие бусины, аналоги которых не встречаются в других памятниках. Во-вторых, так как город Барда был расположен на международном торговом пути, здесь встречаются и привозные бусины. Большинство из них были привезены из городов России. В-третьих, по бусинам можно определить, что после IX века город Барда имел торгово-экономические отношения не только с Кавказскими городами, но и с городами России, в том числе с городами Поволжья. Это естественно, потому что город Барда имел сухопутные и морские связи с городами, расположенными вдоль реки Волги. Среди найденных в Барде стеклянных украшений выделяется амулет, который археологи называют «дьяволом».

Химико-спектральный анализ стеклянных изделий Барды еще раз доказывает, что они относятся к той же категории стеклянных изделий, которые были найдены из соседних памятников, а также к классификации стекла восточных стран. Это подтверждается с помощью сравнения с результатами химико-спектрального анализа археологических стеклянных изделий,

найденных в городах Барда, Шабран, Габала и др., проведенного в научной лаборатории Ленинградского (ныне Санкт-Петербург) института археологии. [9, с. 84-87]

Стекланные изделия в Барде в основном изготавливались методом литья. Технология изготовления посуды литейным способом имела свою специфику. Это самый древний способ изготовления стеклянной посуды. Этот метод изготовления стеклянной посуды применялся еще во II тысячелетии до н.э. Исследования показали, что впервые этот способ был применен в Египте. Позже этот метод распространился в страны Передней Азии Палестину и Сирию, которые на то время славились производством стекла. [10, с. 86]

Среди лабораторной посуды, найденной в городе Барда, алхимические колбы занимают особое место. Как видно, все найденные колбы одинаковой формы, но разные по размеру. Отметим, что алхимические колбы встречаются во всех городах Востока. [11, с. 85] В то же время в Барде были обнаружены браслеты. До сегодняшнего дня известно два типа гладких овальных браслетов Барды. Первый тип изготовлен из круглого стеклянного стержня. Эти браслеты были изготовлены из простого прозрачного стекла. Смастерить такие браслеты было сравнительно сложно. Для этого требовался симметричный круг. Чтобы закрутить этот стеклянный стержень, был необходим определенный предмет, чтобы внутренняя часть браслета не деформировалась, тогда как другие браслеты были изготовлены по тому же методу. На наш взгляд, круглые браслеты изготавливались в литейной форме. [12, с.163] Похожие круглые браслеты были найдены в Габале и Шамахе. [13, с.122] Их диаметр составляет 7 см. В своей статье, посвященной стеклянным изделиям, найденным в древней Шамахе, А.Нуриев считает, что эти браслеты были изготовлены в Шамахе и считаются самыми древними браслетами в Азербайджане. [14, с.113] Сходство образцов стекла, найденных в Барде, с древними стеклянными изделиями, выставленными в «Национальном музее Алеппо» (Сирия), Этнографическом музее в Анкаре (Турция), в Иранском национальном музее в Тегеране, свидетельствует о торговом и ремесленном обмене того периода. [15, с. 105]

Большинство древних стеклянных бусин, найденных в Барде, можно отнести к VI-VII векам, а некоторые к XI-XII векам. Подобные бусины встречаются также в Грузии, Киеве, Новгороде, Поволжье. Это свидетельствует о существовании торговых отношений. Реки Окс (Амударья) и Кура, а также Каспийское море играли большую роль в отношениях Албании (Азербайджана) с Востоком и Западом. Сходство наблюдается не только между бусинами, но и между другими стеклянными образцами. Один такой образец был обнаружен в 1957 году в столице Башкортостана Уфе по улице имени К.Маркса, где велись сельскохозяйственные работы.

Р. Ахмедова отметила, что этот образец стекла был изготовлен в Кавказской Албании и является древнейшим образцом материальной культуры, отражающим связь между народами Закавказья и Поволжья. [16, с.218] Безусловно, эти торговые связи проходили через Волгу и Каспийское море. Об этом говорится и в работах арабских путешественников. Древний азербайджанский город Барда объединял восточные страны не только через Волжско-Каспийский торговый путь, но и через торговый путь Тбилиси-Черное море. Даже в Барде в средние века существовал большой базар под названием Аль-Курки. Сюда съезжались торговцы со всего мира, в том числе и русские. Русские купцы перевозили через Каспийское море купленный в Барде шелк, сухофрукты, стеклянные изделия и целебные травы (в стеклянных бутылках). Это подтверждает и К.Тревер. Похожие стеклянные бусины, найденные в Барде (продолговатые, бочкообразные, круглые, узорчатые, квадратные, лимонovidные), были обнаружены в Биляре. Этот город располагался на территории современного Алексеевского района Республики Татарстан (была столицей Волжской Булгарии в XII веке). В этом районе велись раскопки в 1967–1968 гг. (298-ая археологическая экспедиция). [17, с.86] В 1940-х годах XX века на территориях рек Волга и

Кама были проведены археологические раскопки. Классифицируя эти стеклянные изделия проф. В.А.Полякин отметил, что они местного производства, а также были привезены из Закавказья.

М.В.Фихтер классифицирует раскопки, проводимые на территории России (во Владимирской области, в ленинградских курганах, на Белом озере) и отмечает, что 85% найденных стеклянных бусин (цилиндрические, бочкообразные, лимоновидные) были привезены из восточных стран. Естественно, они были привезены во время торговли.

Арабские путешественники упоминают города Партов (Барда), Шамахи и Дербент, как города расположенные на перекрестке торговых путей.

М.Фихтер отметил, что привезенные из стран Востока стеклянные бусины можно отнести к периоду ранее XII века. К концу XI – началу XII века в Древней Руси стали производить новые усовершенствованные стеклянные бусины. Нашествие монголов ослабило производство стекла как на Востоке, так и в России.

Учитывая вышеизложенное, можно сделать вывод, что торговые отношения между древними городами России и Азербайджана были более эффективными через Каспийское море и Волгу.

Из вышеупомянутого следует, что найденные при археологических раскопках стеклянные изделия являются доказательством того, что в древности и средневековье город Барда был центром ремесла в Азербайджане, в котором значительно было развито искусство стеклоделия.

ЛИТЕРАТУРА

1. История Азербайджана. Баку: Элм, 1993, 284 с.
2. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании. Баку: Элм, 1990, с. 203
3. Велиханлы Н.М. Арабские географы-путешественники IX-XII веков об Азербайджане. Баку: Элм, 1974, с. 223
4. Нуриев А.Б. Отчет Бардинской археологической экспедиции. 1986, Архив Бюро полевых исследований Института археологии и этнографии НАНА, инв. М: Н, с. 453
5. Ваидов Р.М. Мингечаур в III-VIII вв. Изд-во АН Азерб. ССР. Баку, 1961/ на азерб. языке/, т. XV.
6. Безбородов И.А. Стеклоделие в древней Руси. Минск: АН БССР, 1956, с. 92
7. Деопик В.Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы /VI-IX вв./, СА. М: 3. 1961, с. 202-238
8. Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. М.: МГУ, 1972, с. 177
9. Гаджиев Г.А. Социальные условия в Барде в VIII-X вв. / Институт истории НАНА. Материалы научной конференции «Азербайджанское историческое общество». Баку, 2002, с. 84-87
10. Нуриев А.Б. Стеклянные изделия и их производство в Кавказской Албании. Баку: Элм. 1981, с. 150
11. Гаджиев Г.А., Эфендиева З.Г. Об одном стеклянном сосуде из Шабрана / Доклады. АН Азерб. ССР, серии общ. наук., т. XIII, 1987, N:11, 85-88
12. Ахмедов Г.М. Фоменко П.М. Стеклянные изделия из раскопок Кабалы./1972-1976 гг./ М.К.А., т.Х. Баку: Элм, 1987, 156-166
13. Нуриев А.Б. О производстве стекла в древней Шемахе. М.К.А., т.VI, Баку, 1965, с. 113-122
14. Нуриев А.Б. Стеклянные изделия и их производство в Кавказской Албании/ на азерб.яз. Баку: Элм, 1981, с.74
15. Гаджиев Г. А. История города Барда (III век до н.э.- XVIII век н.э.) Издательско-полиграфический центр, 2000 , с. 320
16. Ахмеров А.Б. Стеклянный сосуд из Уфинского погребения / Советская археология. №3, 1958, с. 218

17. Валиулина С.И. Стекло Волжской Булгарии (по материалам Билярского городища). Казан Изд. Центр. Казанского университета. 2005, стр. 273

XÜLASƏ
BƏRDƏ ŞƏHƏRİNDƏ ARXEOLÖJİ QAZINTILAR ZAMANI TAPILMIŞ MUNCUQLARIN
HAZIRLANMA TARİXİ HAQQINDA

Əsədova A.V.

Açar sözlər: qədim və orta əsrlər, şəhər, sənətkarlıq, ticarət, qazıntı

Müstəqil sənət forması kimi Azərbaycanca zərgərlik sənətinin qədim tarixi var. Onun inkişafı yalnız IX əsrdə başlayıb. Bu, Azərbaycanda feodal münasibətlərinin dərin inkişafı, əsrarəngiz keramikanın inkişafı dövründə baş verib. Şüşə zərgərlik istehsalı sənətkarlığı 9-cu əsrdən sonra geniş inkişafa qovuşmuş və bu dövrün çoxsaylı abidələri bunu təsdiqləyir. Bərdədə tapılanlar bunun əyani təsdiqidir. Bu yaxınlarda burada çox sayda şüşə zərgərlik əşyalı tapılmışdı, bu da şəhərin iqtisadi və gündəlik həyatda yerini və rolunu təyin etməyə kömək edir.

SUMMARY
ABOUT THE HISTORY OF MAKING BEADS FOUND IN ARCHAEOLOGICAL
EXCAVATIONS IN BARD A CITY

Asədova A.V.

Key words: ancient and middle ages, city, craft, trade, excavation

Decorative items in Azerbaijan have an ancient history as an independent art form. Its development began only in the 9th century. During the deep development of feudal relations in Azerbaijan, the development of mysterious ceramics had begun. At the time when craftsmanship was widely developed on glass decorative items, after the IX century numerous remnants of that period confirm them. This is clearly seen in the things revealed in Barda. Lots of glass decorations have recently been discovered here which allows to determine the place and role of the economic life of the city.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.02.2020
	Son variant	28.05.2020

UOT 94/99(09)

1978-1979-CU İLLƏR İRAN İNQİLABININ BİRİNCİ MƏRHƏLƏSİ ƏRƏFƏSİNDƏ VƏ ONUN GEDİŞİNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA AZADLIQ HƏRƏKATI

HACIYEVA MƏHBUBƏ CAMAL qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim*umid-hacizade@mail.ru

Açar sözlər: İran İslam inqilabı, Cənubi Azərbaycan, ostan, farslaşdırma, iranlılaşdırma, müstəmləkəçilik, nümayiş, xalq etiraz çıxışları, Təbriz üsyanı

Giriş. 1828-ci ilin fevral ayının 10-da imzalanmış Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində beş minillik tarixə malik Azərbaycan dövlətçiliyinin süquta uğradılması ilə yanaşı, dünya ictimaiyyətinin laqeyd qalması səbəbindən onun ərazi bütövlüyünə qarşı da qəsd edildi. Hülaku və Səfəvi xanədanları dövründə təxminən 400 min kv.km bərabər olan Azərbaycanın tarixi əraziləri yerli türk-müsəlman əhalisinin ciddi etirazına baxmayaraq, Rusiya İmperiyası ilə İran şahlığı arasında Araz çayı sərhəd olmaqla bölüşdürüldü. İran şahlıq rejimi bölüşdürülmənin ilk günlərindən başlayaraq ölkədə əhalinin əksəriyyətini təşkil edən Cənubi Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisini ciddi nəzarət altına götürdü. Əgər biz Azərbaycanın bölüşdürülməsindən sonrakı dövrə aid yazılı qaynaqları və tarixi ədəbiyyatı izləsək görərik ki, İran despotizmi Cənubi Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin bir araya gəlməməsi məqsədilə onun ərazilərini didib-parçalmaqla, məkrli şəkildə müxtəlif ostanların tərkibinə qatmış, yerli əhalinin dilini, mədəniyyətini, ümumiyyətlə mədəni vəhdətini məhv edərək sıradan çıxarmaq üçün onlara qarşı farslaşdırma, İranlılaşdırma siyasəti yürütmüşdür. Bu assimilyasiya siyasəti özünü həm XIX əsr, həm də XX əsrdə qabarıq şəkildə büruzə vermiş və bu gün də davam edir. Lakin İran şahlığının bütün bu cidd-cəhdlərinə baxmayaraq Cənubi Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisi alçaldıcı bölüşdürmənin ilk günlərindən nəinki müstəmləkəçi rejimə qarşı mübarizə bayrağını ucaldaraq dalğalandırmış, hətta İranda yaşayan digər xalqları da milli istiqlal mübarizəsinə cəlb edərək onlara liderlik etmişdir. Bu, özünü XIX əsrin 70-ci illərində Cənubi Azərbaycanı bürümüş vəliəhd üsul-idarəsinə qarşı üsyanda, İngilis Talbotun tənəbki bütün istehsalı və satışını inhisara almasına qarşı 1891-1892-ci illərdə baş vermiş tənəbki üsyanında, 1898-ci ildə Zeynəb paşanın başçılığı altında gedən möhtəkirliyə qarşı etiraz çıxışlarında, 1905-1911-ci illəri əhatə edən Məşrutə inqilabının tərkib hissəsi olan Səttərxan hərəkatında, 1917-1920-ci illəri əhatə etməklə Cənubi Azərbaycanda Azadistan adlı daxilən müstəqil dövlət yaratmağa müvəffəq olmuş Şeyx Xiyabani hərəkatında, 1941-1945-ci illər etiraz çıxışlarının kulminasiya nöqtəsi olan 21 Azər hərəkatında [6, s.90-100] və nəhayət, öyrənilən mövzu ilə səsləşən 1978-1979-cu illər İran inqilabı ərəfəsində qabarıq şəkildə göstərmişdir.

Haqqında araşdırma apardığımız mövzu Cənubi Azərbaycanda İran despotizminin müstəmləkəçilik siyasətinin davamlı olmasını öyrənmək və iç üzünü açmaq baxımından aktualdır. İran istibdadının Cənubi Azərbaycan əhalisinə qarşı apardığı dönməz assimilyasiya siyasətinin, sosial-iqtisadi, milli ayrışdırıcılıq yönümlü siyasətin 1977-ci ilin payızında regionda tələbə şagird nümayişlərinə səbəb olmasını tədqiq etmək baxımından da problem öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. İran şahlıq rejiminin Cənubi Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı yürütdüyü siyasətin amansızlığının xalq azadlıq hərəkatının genişlənərək global xarakter alıb 1978-ci il Təbriz üsyanı ilə nəticələnməsinə aydınlıq gətirmək baxımından da araşdırılan məsələ maraq doğurur. Problem mövzu XIX –XX əsrlərdə İranda müxtəlif xalqlar tərəfindən qaldırılmış milli azadlıq hərəkatlarının həmişə olduğu kimi bu dövrdə də əsas hərəkatverici qüvvəsinin Cənubi Azərbaycan əhalisi olmasını mənbə və tarixi ədəbiyyata istinad etməklə öyrənmək baxımından da aktualdır.

1978-ci ilin payızında Cənubi Azərbaycanda tələbə və şagird nümayişləri. İran inqilabı ərəfəsində Cənubi Azərbaycanın siyasi, sosial-iqtisadi, ticari və mədəni həyatında bir sıra diqqət çəkən məsələlər özünü göstərməkdə idi. Bütün sferalarda dövlət nəzarəti gücləndirilmiş, mövcud rejimə qarşı əsas təhlükə mənbəyi hesab olunan Cənubi Azərbaycan regionu tam nəzarətə götürülmüşdü. İran şahlıq rejimi XX əsrin 60-70 ci illərində ölkədə artmaqda olan sosial-iqtisadi gərginliyi azaltmaq məqsədilə islahatlar həyata keçirməyə başlamışdı. Hələ XIX əsrdən İranı siyasi nüfuz dairəsi altında saxlayan ingilis diplomatiyasını II Dünya savaşından sonra kapitalizmin super dövlətinə çevrilən ABŞ strateji üstünlüyü ələ almaqla regiondan sıxışdırıb çıxarmışdı. İranda II Dünya savaşından sonra artmaqda olan sosial-iqtisadi gərginliyi diqqətlə izləyən ABŞ diplomatiyası Məhəmməd Rza şah Pəhləviyə ölkədə geniş xarakterli islahatlar keçirmək haqqında göstəriş vermişdi. Tarixi ədəbiyyata qansız-qadasız həyata keçirildiyinə görə “Ağ inqilab” adı ilə düşmüş bu böyük miqyaslı islahatlar ölkədə əhalinin əksər hissəsini kənd camaatı təşkil etdiyinə görə aqrar yönümlü idi. [3, s.68-98] Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, çoxmillətli tərkibə malik İranda təbii demoqrafik inkişaf Cənubi Azərbaycanda özünü daha çox hiss etdirdiyinə görə ərazi-inzibati baxımdan Azərbaycan ostanına “Ağ inqilab” dövründə xüsusi diqqət ayrılmışdı. Azərbaycan ostanı üzrə Marağa vilayətində həm kəndlilər, həm də mülkədar torpaqları üstünlük təşkil etdiyinə görə islahata əsasən torpaqların iri mülkədarlardan dövlət tərəfindən alınıb kəndlilərə paylanması işinə buradan başlanılmışdı. Lakin dövlət səviyyəsində həyata keçirilən bu islahat torpaqların mülkədarlardan alındıqdan sonra iri kəndli şirkətlərini-kooperativləri yaratmaqla həyata keçirilməli olduğu halda, düzgün istiqamətdə aparılmayıb sadəcə torpaqların formal şəkildə mülkədarlardan alınması ilə həyata keçirilmiş, kəndli təsərrüfatlarını bir araya gətirəcək birliklər yaradılmamışdı. Ölkədə kapitalizmin inkişafında mütərəqqi yeniliklərə gətirib çıxarmaq üçün kənd təsərrüfatında kapitalizmin Amerikan yolu üzrə inkişafına istinadən həyata keçiriləcək bu aqrar yönümlü islahat əslində kəndlini özünəməxsus, az da olsa, torpaq sahəsindən, əkin-biçin yerlərindən məhrum edən və müflisləşdirərək ailəsi ilə birgə şəhərlərə axınını təşkil edən üzücü Prussiya yolu ilə aparılmışdı. Bu xaoslu şəkildə şəhərlərə yönələn kütləvi kəndli axınları isə öz növbəsində onsuz da çoxluq təşkil edən şəhər yoxsullarının sayının kəskin şəkildə artması ilə müşayiət olunmuşdu. Bu mühim amil isə Azərbaycan ostanına məxsus şəhərlərdə sosial-iqtisadi gərginliyi inqilab ərəfəsində son həddə çatdırmışdı. Digər sferalarda tətbiq edilən islahatlar formal xarakter daşımış, düzgün həyata keçirilmədiyinə görə yarımçıq qalmışdı. Nəticədə, XX əsrin 70-ci illərində İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda toxuculuq, ağac emalı və mebel istehsalı, yeyinti sənayesi, neft-qaz və digər hasilat sənaye sahələrində müyyən yeniləşmə baş versə də Təbriz istisna olmaqla digər vilayət və əyalətlərdə modernləşməyə, istehsal həcmının artmasına gətirib çıxarmamışdı. Yenə də kустar istehsal sahələri üstün olaraq qalmışdı. Aparılan bu islahatlar təmərküzləşmə ilə müşayiət olunmuş, xırda-orta istehsal sahələrinin azalmasına, fəhlə və sənətkarların işsizlər ordusuna qatılmasına gətirib çıxarmışdı. Təhsil sistemində acınacaqlı vəziyyətin hökm sürməsi, İran şahlıq rejiminin ənənəvi farslaşdırma siyasətinin elm-təhsil sistemində daha güclü formada həyata keçirməsi, Azərbaycan türk dilli məktəblərini ləğv edərək onların fars təmayüllü məktəblərlə əvəzlənməsi, türk-müsəlman şagird və tələbələrinin əksəriyyət təşkil etdiyi məktəblərdə türk dilində danışmağın yasaq edilməsi, dərslər və dərslər vəsaitlərinin yalnız fars dilində nəşri, müəllim və elm-təhsil müəssisələri müdirlərinin fars-iran mənşəlilərdən, fars dilində danışmağı bacaranlardan ibarət olması da ölkədə inqilab ərəfəsi sosial-iqtisadi, milli-etnik gərginliyi artıran səbəblərdən idi [1, s.46-67] Bütün bunlar isə Cənubi Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin 1978-1979-cu illəri əhatə edən İran İslam inqilabına doğru sürüklənməsinin mobil hala gətirərək sürətləndirirdi. Bu ərəfədə Cənubi Azərbaycanı bürüyən məmur özbaşnalığı, bürokratiya, rüşvətxorluq və korrupsiya halları İran İslam inqilabının ilk müjdəçisi olan etiraz çıxışlarının bu regionda baş qaldırmasını şərtləndirən amillərdən sayılırdı. Artıq XX əsrin 70-ci illərinin ortalarında İranın aparıcı regionu olan Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi, dini-ideoloji, milli-etnik yönümlü gərginlik böhran həddinə çatmış, xalq hərəkətinin formalaşması ilə nəticələnmişdi. 1977-ci ilin payızında formalaşma mərhələsini

baş çatdıran Cənubi Azərbaycan xalq hərəkatı istibdadçı Məhəmməd Rza şah reiminə qarşı çevrilməklə əhalinin bütün sosial təbəqələrini öz ətrafında birləşdirmişdi.

Xalq hərəkatı liderlərinin rəhbərliyi altında tələbə və şagirdlərin əsas hərəkatverici qüvvəsinin təşkil etdiyi ilk etiraz nümayişi 1977-ci ilin noyabr ayına təsadüf etmişdi. Noyabr ayının 28-də etirazçılar Təbrizin bazar meydanına toplaşaraq, öz tələb və şüarlarını səsləndirmişdilər. Bazar əhlinin də tezliklə sıralarını sıxlaşdırdığı bu etiraz nümayişində yalnız Azərbaycan türkcəsində tələblər irəli sürülür, şüarlar səsləndirilirdi. Bir qədər öncə milli ideyalar carçısı Xanəli adlı müdərrisin İran şahlıq rejimi tərəfindən qətlə yetirilməsi, tələbə və şagirdlərin qəzəbini daha da coşdurmuşdu. Tələbə və şagirdlərin üstünlük təşkil etdiyi bu etiraz nümayişləri 1977-ci ilin dekabr ayında daha intensiv xarakter alması ilə yadda qalmışdı. 1977-ci ilin oktyabrında Tehran, İsfahan universitetlərində 10 nəfər xalq hərəkatı fəalının həbsinə etiraz olaraq tələbə-şagird nümayişləri yenidən başlanmışdı. Dekabr ayında Cənubi Azərbaycan ali və orta ixtisas məktəbləri başda olmaqla, bütün İranı bürüyən tələbə, şagird nümayişləri mədrəsə və məktəblərin yarından çoxunun bağlanması ilə müşayiət olunmuşdu. Hər il İranda dövlət səviyyəsində dekabr ayında həyata keçirilən tələbə günü bu dəfə baş tutmamış, ayın 7-10-u tarixləri tələbə etiraz həftəsi kimi tarxi ədəbiyyatda yer almışdı. Müəllimlərin, tələbə və orta məktəb şagirdlərinin öndə getdiyi tələbə etiraz həftəsi nümayişləri bütün İranı bürüməklə mövcud rejimi təşvişə salmış, ölkədə rezonans doğurmuş, hətta Losanceles, London, Kopenhagen, Roma və Parisdə təhsil alan İranlı tələbələrə belə əhatə etmişdi. Lakin Təbrizdə baş verən tələbə, şagird nümayişləri daha davamlı olması ilə fərqlənərək, dekabr ayında özünün milli yönümlü tələblərinin səsləndirdiyi 19 sayda böyük toplantıları ilə daha çox diqqəti cəlb etməkdə idi. [4, s.58-61] Təbriz Universitetinin tələbə və müəllim heyətinin dekabr ayının 5-də plana uyğun şəkildə dərsləri dayandıraraq "Biz demokratiya tələb edirik, biz azadlıq istəyirik" kimi milli yönümlü şüarları səsləndirmələri həm ölkədə, həm də beynəlxalq arenada böyük əks-səda doğurmuşdu. Əlbəttə ki, şahlıq rejiminin tam silahlanmış hərbi hissələri və savaşıqlardan ibarət gizli polis dəstələri Təbriz Unversitetinə hərbi müdaxilə etmişdilər. Tələbə və şagirdlərdən ibarət nümayişçilər isə heç də sakit dayanmayaraq, əlbəyaxa müqavimət göstərmək yolunu seçmiş, daşla, dəyənəklə, butulkalarla qarşı tərəfə cavab verməyə başlamışdılar. 1945-ci ilin 21 Azər gününə təsadüf edən 12 dekabr tarixində Təbrizdə tələbə-şagird nümayişi daha geniş xarakter almaqla 24 saat davam etmişdi. Nümayişçilərin bu zaman əsas səsləndirdikləri tələb S.C.Pişəvəri idarəçiliyi dövründə olduğu kimi, Təbriz Universitetində dərslərin türkcə tədris olunması ilə bağlı idi. Rektorun göstərişinə əsasən asayışı bərpa etmək məqsədi ilə Təbriz Universitetinə doluşan hərbiçilər etirazçı tələbələrin toxunulması günah sayılan sığındıqları bəstə soxulmuş, onları vəhşicəsinə döyərək hamılıqla həbs etmişdilər. Bundan qəzəblənən digər etirazçı tələbə və şagirdlər universitetdə asayışı təmin edən hərbi hissənin vaqonuna od vurub yandırmış, onlara məxsus iki maşını yararsız hala salmaqla, küçələrə çıxıb pəhləvi üsul-idarəsi əleyhinə şüarlar səsləndirməyə başlamışdılar. 17 dekabrda Təbriz Unversitetinin milli-demokratik yönümlü 25 tələbəsinin həbs edilməsi tələbə-şagird nümayişlərinin yeni dalğasının qalxması ilə müşayiət olunmuşdu. Yalnız iyun ayında ciddi hərbi müdaxilə nəticəsində 1977-1978-ci illərin tələbə-şagird nümayişləri yatırılmışdı. [2, s.30-33]

1978-ci il Təbriz üsyanı İran İslam inqilabının başlanğıc mərhələsi kimi. 1978-ci ilin fevral ayında Cənubi Azərbaycanda geniş xarakter alan milli azadlıq hərəkatı yeni bir mərhələyə qədəm qoymağa başladı. Belə ki, bu mərhələdə Təbriz Cənubi Azərbaycandakı xalq azadlıq hərəkatının mərkəzinə çevrilir, narazı qüvvələr Təbrizə doğru axın etməyə başlayır. Təbrizdə on minlərlə insanın iştirak etdiyi etiraz çıxışları mütəmadi xarakter alır. Bu etiraz çıxışlarında sosial-iqtisadi problemlərin həlli ilə yanaşı, Cənubi Azərbaycana İran şahlıq rejimi tərəfindən milli-məhəlli muxtariyyətin verilməsi tələbi də irəli sürülür. Bütün bunlar Məhəmməd Rza şah rejiminə qarşı İranda böyük bir hərəkatın həm başlanğıc mərhələsi kimi tarixi ədəbiyyatda öz əksini tapır, həm də 1978-1979-cu illər İran İslam inqilabının müjdəçisi kimi tarixşünaslıqda yer alır.

İran İslam inqilabının müşdəçisi kimi tanınan hərəkat 1978-ci ilin fevral ayının 18-də səhər saat 9 radələrində S.Şəriətmədari adlı ictimai siyasi xadimin şəhər əhalisini ümumetiraz mitinqinə

çağırması ilə Təbrizin mərkəzindən öz başlanğıcını götürmüşdü. 100 min insanın iştirak etməsi ilə kütləvi xarakter alan bu etiraz çıxışı mövcud müstəmləkəçi rejimə qarşı çevrilmişdi. [5, s.99-142] Həmin ilin 9 yanvarında isə Təbrizdəki çıxışlardan ruhlanan Qum şəhərində də rejimdən narazı minlərlə insan küçələrə çıxaraq öz etiraz səslərini ucaltmışdılar. Qaynar yandırıcı maddə dolu butulkalarla, dəyənklə, daş, balta, yaba ilə silahlanmış üsyançılar funksionerlərin göstərişi ilə Firdovsi küçəsində yerləşən “Qızıl” adlı məscidə kütləvi şəkildə hücum etmiş, onu ələ keçirmişdilər. İran hökuməti kütləvi xarakter alan üsyanı yatırmaq üçün Kürdüstandan gətirdiyi xüsus hərbi hazırlığa malik silahlı qüvvələrlə üsyançılar üzərinə qəti şəkildə hücum keçmişdi. Onu da qeyd edək ki, İran şah üsulidarəsi Cənubi Azərbaycanda türklərdən ibarət yerli silahlı dəstələrin həlledici məqamda öz doğma xalqının tərəfinə keçəcəyindən ehtiyatlandığı üçün Kürdüstan hərbcilərini üsyançılar üzərinə yeritmişdi. Bu zaman üsyanın mərkəzi Təbrizdə bazar, zavod, fabrik, sənətkar emalatxanaları, ticarət mərkəzləri, Təbriz Universiteti başda olmaqla ali və orta ixtisas təhsil müəssisələri, orta məktəb və mollaxanalar öz fəaliyyətlərini dayandırmış, mitinqin daha da kütləviləşməsinə təmin etmişdilər. Bu hadisələrin fonunda Təbrizdə hərəkət fəallarına qarşı repressiya, terror və həbslər adi xarakter almışdı. Hərəkət liderlərinin təqib olunması, “Savak”ın agenturası tərəfindən izlənilərək istintaqa cəlb olunması, həbsə atılması, gizli şəkildə öldürülməsi, işgəncələr verilməsi, ailə üzvlərinin incidilməsi prosesi geniş xarakter almışdı. Məhkəmənin göstərişi ilə şəhərdə pasport təqdim etməyənlərə dəmiryol biletlərinin satışı qadağan edilmiş, ciddi pasport rejiminə keçilmişdi. Onu da deyək ki, Təbrizdən öz başlanğıcını götürüb bütün Cənubi Azərbaycanı bürümüş milli azadlıq hərəkatına qarşı aparılan amansız mübarizələr Mərənd, Şəbustər və Sərdrud kimi strateji mərkəzlərdən də yan keçməmişdi. Belə olduqda həmin şəhərlərdəki üsyançıların Təbrizə kütləvi axını başlanmışdı. Bundan narahat olan İran hökuməti Amerika diplomatiyasının təkidi ilə Təbrizə hərbi silahlı qüvvələrin və Savakın hücumunu təşkil etmişdi. Primitiv silahlanmış Təbriz üsyançıları güclü şəkildə müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq, məğlubiyyətə uğramışdılar. Hərəkət yatırılarkən 9 nəfər üsyançı öldürülmüş, 125 nəfər fədai ağır yaralanmış, yüzlərlə insan isə ələ keçirilərək zindana atılmışdı. Bu hadisə tarixə Cənubi Azərbaycanda baş vermiş milli azadlıq hərəkatının ən yüksək nöqtəsi – 29 bəhmən (hərəkatın baş verdiyi 18 fevral tarixinə İran təqvimində 29 bəhmən deyilir) hərəkatı kimi düşmüşdür. [6, s.90-100]

Nəticə. Cənubi Azərbaycan həmişə olduğu kimi 1978-1979-cu illər İran inqilabı ərəfəsində yenə də mövcud rejimə qarşı milli azadlıq hərəkatlarının mərkəz nöqtəsi kimi çıxış etmişdi. Bu dövrdə də Təbriz şəhəri Cənubi Azərbaycandakı milli-azadlıq hərəkatının strateji mərkəzinə çevrilmişdi. Bu, özünü 1977-ci ilin payızında tələbə və şagirdlərin əsas hərəkatverici qüvvəsinin təşkil etdiyi nümayişlərdə göstərmiş və 1978-ci ilin yanvar və fevral aylarında pik nöqtəsinə yüksəlməyə başlamış 29 bəhmən hərəkatında da qabarıq şəkildə büruzə vermişdi. Təsədüfi deyil ki, 29 bəhmən hərəkatı ümumdünya tarixinə 1978-1979-cu illər İran İslam inqilabının ilk müjdəçisi kimi düşmüşdür. İran İslam inqilabının gedişində cənubi Azərbaycanlılar yenə də öz milli yönümlü siyasi mübarizələri ilə öncül olub ölkədəki digər xalqlardan kəskin şəkildə fərqlənmişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramzadə Z. İran hakim dairələrinin Cənubi Azərbaycan maarifi və mədəniyyəti sahəsindəki siyasəti (1947-1978-ci illər) // Cənubi Azərbaycan tarixi məslələri. 2-ci nəşri, Bakı: Elm, 1991, 196 s.
2. Əliyev M. Tərəqqipərvər İran gənclərinin mübarizə tarixindən // AZ.SSR EA Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası). 1978, № 3.
3. Nəsimzadə N. 1960-1970-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının bəzi məsələləri haqqında // Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. 2-ci nəşri, Bakı: Elm, 1991, 196 s.
4. Иванова М.С. Иран в 60-70-х годах XX века. М.: Изд. МГУ, 1977, стр.157
5. Бабаев Е. Южный Азербайджан в Иранской революции. 1978-1979 гг. // Cənubi Azərbaycan tarixi məslələri. 2-ci nəşri, Bakı: Elm, 1991, 196 s
6. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Yeddinci cild. Bakı: Elm, 2003, 676 s.

РЕЗЮМЕ

ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ НАКАНУНЕ
И В ХОДЕ ПЕРВОГО ЭТАПА ИРАНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1978-1979 ГОДОВ

Гаджиева М.Дж.

Ключевые слова: Иранская Исламская революция, Южный Азербайджан, остан, персизация, иранизация, колонизация, демонстрация, народные протесты, Тебризское восстание.

В статье рассказывается об общественно-политическом активном участии тюркско-мусульманского населения Южного Азербайджана в Исламской революции 1978-1979 годов в Иране. В исследовании уточняется, что первым глашатаем исламской революции в Иране, как и в других народных протестных движениях, произошедших в стране, является Южный Азербайджан. Факторы, обуславливающие начало революционного движения из Южного Азербайджана, широко объясняются ссылками на источники и литературу. В статье особое внимание уделяется демонстрациям студентов и учеников шаха Южного Азербайджана, поднятым перед Исламской революцией в Иране осенью 1977 года против политики персизации, иранизации, ассимиляции турок. Эти демонстрации в Южном Азербайджане, охватив все социальные слои, приобрели всенародный характер и безжалостно подавляются управлением шаха. В статье обобщен характер публичных протестов в Тебризе, охвативших январь и февраль 1978 года, более 100 тысяч человек вовлечены в исследование, ссылаясь на существующую историческую литературу. В заключении автор подчеркивает тот факт, что национальный протест в Тебризе 18 февраля 1978 года вошел в мировую историю как Бахманское движение 29-го и стал предвестником Иранской Исламской Революции.

SUMMARY

THE SOUTHERN AZERBAIJAN INDEPENDENCE MOVEMENT ON THE EVE AND WITHIN
OF THE THE FIRST PHASE OF THE IRANIAN REVOLUTION OF 1978-1979

Hajiyeva M.J.

Key words: Iranian Islamic Revolution, Southern Azerbaijan, остан, Persianization, colonization, demonstration, public protests, Tabriz uprising

This article deal with active socio-political participation of the turkish-muslim population of the Southern Azerbaijan in the Islamic Revolution took place in Iran in 1978-1979. The study clarifies that initial herald of the Iranian Islamic Revolution, as in other mass protests in the country, was Southern Azerbaijan. The factors that led to the launch of the revolutionary movement in South Azerbaijan are elucidated with extensive reference to sources and literature.

The article devotes particular attention to the demonstrations of students and pupils of Southern Azerbaijan in the autumn of 1977 up to the Iranian Islamic Revolution against the policy of Persianization, Iranianization and assimilation of the Turks by the Shah's state administration. It is noticed that these Southern Azerbaijanian demonstrations took on a nationwide character, covering all social strata, and were ruthlessly suppressed by the Shah's regime.

The article refers on the fact that the mass protests in Tabriz, which happened in January and February 1978, the cases of turning into countrywide, and covering more than 100,000 people, involves in research citing existing historical literature.

In the end, the author emphasises the fact that the national protest in Tabriz on February 18, 1978, went down in world history as the 29th Bahman Movement and was the herald of the Iranian Islamic Revolution.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.06.2020
	Son variant	11.09.2020

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN XANLIĞININ SİYASİ VƏZİYYƏTİ

ƏLİYEVƏ LEYLA ELXAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

leyla_848484@list.ru

Açar sözlər: İrəvan xanlığı, Rusiya işğalı, Sisianov, siyasi vəziyyət, Məhəmməd xan.

Müasir Azərbaycan milli tarixşünaslığında tədqiqinə böyük ehtiyac olan problemlərdən biri müvəqqəti olaraq itirilmiş tarixi torpaqların tarixinin öyrənilməsi məsələsidir. Bu problemlər içərisində qədim Azərbaycan şəhəri İrəvana çar Rusiyası qoşunlarının işğalçı yürüşləri məsələləri xüsusi yer tutur. XVIII əsrin sonlarından Cənubi Qafqazda yaranmış siyasi vəziyyətdən, ayrı-ayrı feodal hakimliklər arasında gedən siyasi mübarizədən istifadə edərək özünün çoxdan planlaşdırdığı işğalçı niyyətlərini gerçəkləşdirməyə çalışan Rusiyanın bu istiqamətdə fəallaşması tarixşünaslığımızda ciddi tədqiqata ehtiyacı olan problemlərdəndir. 1800-cü ilin əvvəllərindən etibarən çar Rusiyası Cənubi Qafqazla bağlı çoxdan bəri planlaşdırdığı ekspansionist siyasətinin reallaşdırılması üçün əməli fəaliyyətə keçməsi ilə bu diyarın hərbi cəhətdən istila yoluna qədəm qoyur. 1799-cu ilin dekabrında Gürcüstana göndərilən P.İ.Kovalenski səlahiyyətli nazir təyin edilsə də, o, faktiki olaraq ölkənin canişini idi. Sonuncu Kartli-Kaxetiya çarı XII Georginin ölümündən sonra çarlığın ləğv edilərək Rusiyaya birləşdirilməsi faktı da çarizmin bu niyyətindən xəbər verirdi. Rusiya ilk əvvəl bu planı daha asan yolla, az itki ilə yerinə yetirmək niyyətində idi ki, bu məqsədlə də bir növ keçid mərhələsi kimi müxtəlif yollarla yerli feodal hakimləri öz tərəfinə çəkmək nəzərdə tutulmuşdu. Ona görə də çar I Pavel 1801-ci il yanvarın 23-də P.İ.Kovalenskiyə göndərdiyi reskripdə yazırdı: “...Etibarsız təbəələrdənsə, ittifaqda maraqlı olan müttəfiqlər daha yaxşıdır”. [1, s.151] Bu məqsədlə Qafqazın hərbi cəhətdən işğalı yolunda keçid mərhələ kimi 1802-ci ilin dekabrın 26-da Azərbaycan və Dağıstanın bəzi feodal hakimlikləri arasında Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Georgiyevskdə 12 bənddən ibarət müttəfiqlik müqaviləsi bağlanır. [17, s.1009-1012] Lakin bunun ardınca çar Rusiyasının Qafqazın hərbi cəhətdən işğalı yoluna qədəm qoyması həmin müqavilənin bu yolda bir keçid mərhələsi olduğunu göstərirdi. XIX əsrin əvvəllərində Şərqi Gürcüstanın Rusiya tərəfindən ilhaqı ilə tarixən İrəvan xanlığının ərazisi olmuş Pəmbəyin də çar Rusiyasının təbəçiliyinə keçməsi İrəvan xanının ciddi narahatlığına səbəb olur və o, rusların Pəmbəkdən qovulması məqsədilə hərəkətə başlayır. İrəvan xanının bu istiqamətdəki fəallıqları Rusiyanın Qafqazdakı ordularının komandanlığının İrəvan xanlığına münasibətdə təcavüzkar siyasətinin başlanmasına bəhanə olur. Belə bir vəziyyətdə general Lazarev Məhəmməd xana hədələyici bir məktub göndərərək onu Rusiyanın mənafeyi ilə səsleşməyən “əməllərindən əl çəkməyə çağırır, Pəmbək əhalisinə əl uzatmaqdan” imtina etməyi tələb edir. Ancaq bu tələblərin Məhəmməd xana təsir etməyəcəyini əvvəlcədən bilən Lazarev 1801-ci il iyun ayının 30-da yeger alayının bir batalyonu, müşketyor alayının bir batalyonu, 100 kazak və 500 nəfər gürcü silahlısı və 18 ədəd topla Pəmbək vilayətinə istiqamət götürür. [7, s.33] General-leytenant Knorring eyni zamanda Məhəmməd xana məktub yazıb onu Rusiyanın himayəsini qəbul etməyə çağırırdı. Çar I Aleksandrın 1801-ci il 12 sentyabr tarixli reskriptində də Gəncə, Şəki, Şirvan və Bakı ilə yanaşı, İrəvan xanlığının da Rusiyanın himayəsini qəbul etməyə razı salınmağın vacibliyi qeyd olunurdu. İmperatorun fikrincə, İrəvan və Gəncə xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi Gürcüstanın təhlükəsizliyini təmin edər və imperiyanın ərazilərinin genişlənməsinə səbəb ola bilər. [19, s.433- 436] K.F.Knorring 1802-ci il aprelin 18-də Məhəmməd xana yeni bir məktub yazaraq,

ona Rusiyanın təbəəliyinə keçməyi təklif etmişdi. Çar I Aleksandr (1801-1825) da öz növbəsində 1802-ci il aprelin 25-də K.F.Knorrinqə beş bənddən ibarət xüsusi təlimat göndərmişdi. Bu təlimatın dörd bəndi İrəvana aid idi. Təlimatda çar rus komandanlığına nəyin bahasına olursa-olsun, şah qoşunlarının İrəvanda möhkəmlənməsinə yol verməmək, Məhəmməd xanı rus təbəəliyinə keçməsinə inandırmaq üçün yollar axtarmaq, İrəvan qalasında rus qoşununu yerləşdirməyi tapşırırmışdı. [4, s.96-97]. İrəvan xanlığı üzərinə hücumun təxirə salınmasını isə Knorrinq Rusiya işğalına qarşı bölgədə narazılıqların artması ilə bağlayırdı. Bu narazılıqlar təkcə azərbaycanlıları deyil, Gürcüstan əhalisini də bürümüşdü. Həmin narazılıqların aradan qaldırılması yolunda daha qətiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmaq üçün K.F.Knorrinq milliyətcə gürcü olan Pavel Dmitriyeviç Sisianovla əvəz edildi. İrəvan xanının ermənilərin dini işlərinə qarışması erməni kilsəsinin patriarxlığına Davidi gətirməsi, Eçmiədzin monastırının bütün əmlakını ələ keçirməsi xanlığın ərazisinin işğalı üçün bəhanə axtaran Rusiya üçün göydəndüşmə olur. Ermənilərdən Rusiyanın işğalçılıq siyasətinin həyata keçirilməsindəki rolu, onlardan daim bir vasitə kimi istifadə olunması barədə hələ çar Pavelin verdiyi 1798-ci il 26 fevral tarixli fərmanında göstərilirdi ki, "...Qafqazda yaşayan ermənilər Rusiyanın bu bölgə ilə bağlı planlarının həyata keçirilməsində daim yardımçı ünsür olmuşlar". [2, s.111-112] Hələ XVIII əsrin sonlarından ermənilər Azərbaycan torpaqlarında özlərinə Rusiyanın köməkliyi ilə dövlət yaratmaq kimi xəbis niyyətlərini gerçəkləşdirmək yolunda cəhdlər etmişdilər. Onlar müxtəlif vaxtlarda rus hissələrinin Qafqaza gəlməsi üçün onların saxlanılmasında xüsusi canfəşanlıq etmişdilər. Vaxtilə Kartli-Kaxetiya çarlığı, eyni zamanda çar Rusiyası İrəvan xanlığı ilə münasibətlərində xanlığın ərazisində yaşayan ermənilərin xəyanətlərindən istifadə etmişdilər. [3, s.80-82] Qafqaza göndərilmiş rus komandirlərinə, ilk növbədə, həm də ermənilərlə əlaqə yaratmaq tapşırılırdı. [6, s.175] Eçmiədzin kilsəsindəki durumdan bəhanə kimi istifadə edən Rusiya "öz adamı" olan Daniili fəal şəkildə müdafiə etməyə başlayır. Bu məqam hətta çarın Sisianova reskriptində açıq şəkildə vurğulanırdı. Belə ki, çar I Aleksandrın Sisianova göndərdiyi 1802-ci il 26 sentyabr tarixli reskriptində göstərilirdi ki, Davidin Eçmiədzin kilsəsinin patriarxlığında qalması Rusiyanın bu diyardakı maraqlarına uyğun deyil. [18, s.9] Eyni zamanda çarın 1802-ci il 13 may tarixli ali fərmanında "...bütün erməni xalqı və Eçmiədzinin əyan ruhaniləri tərəfindən qəbul edilərək patriarx vəzifəsinə gətirilmiş Daniil..." və Eçmiədzin ruhaniləri ilə dostluq münasibətində olmaq, onların himayəsinin və təhlükəsizliyinin qayğısına qalmaq Məhəmməd xandan xahiş olunurdu. [8, s.546] Lakin İrəvan xanı nəinki rusların bu tələbinə əməl etmir, əksinə, Daniili həbs edərək onu Eçmiədzinə gətirtirir və bu da onunla Qafqazdakı rus komandanlığı arasındakı münasibətlərin kəskinləşməsinə səbəb olur. [8, s.605] Rus hökumətinin təqdimatı ilə erməni kilsəsinin başçısı təyin olunmuş Daniilin Məhəmməd xan tərəfindən kənarlaşdırılması knyaz Sisianovu "ikibaşlı siyasət" yürüdən İrəvan xanına qarşı qəti hərəkət etməyə həvəsləndirdi. [10, s.292] Sisianovla irəvanlı Məhəmməd xan arasında getmiş yazışmalarda baş komandan aşağıdakı tələbləri irəli sürürdü ki, xan yalnız həmin şərtlərin yerinə yetiriləcəyi təqdirdə xanlıq Rusiya təbəəliyinə və himayəsi altına alına bilərdi: 1) Daniil Eçmiədzindəki erməni kilsəsinin başçısı təyin olunmalı və patriarx David ruslara verilməli idi; 2) İrəvan qalasına rus qoşunları buraxılmalı; 3) Xan Rusiya imperatorunu öz hökmdarı kimi qəbul etməli və ona sədaqət andı içməli; 4) Xan ildə Rusiya xəzinəsinə 80 min rubl xərac ödəməli idi. Bu məbləğ iki dəfəyə - birinci hissəsi novruz bayramının sonrakı günü, ikinci yarısı isə iyul ayından sonra ödənməli idi. Bunun müqabilində isə xanın: 1) Əvvəlki hüquq və səlahiyyətləri ilə (ölüm hökmü hüququ istisna olmaqla) xanlıqda qalması; 2) Xanın şəxsi təhlükəsizliyinə zəmanət əlaməti olaraq imperator tərəfindən onun xan səlahiyyətlərinin təsdiqi barədə fərmanın verilməsi; 3) Xanın ailəsinin İrandan geri qaytarılması üçün rusların hər cür say göstərcəyi barədə Sisianov tərəfindən öhdəlik götürülürdü. İrəvan xanı rusların bu şərtlərini yubanmadan, Sisianov rus hissələri ilə Tiflisdən hərəkətə başlayana kimi qəbul etməli idi. Bu şərtlərin xana göndərilməsindən dərhal sonra Sisianov general- mayor Leontyevə yazdığı məktubunda bildirirdi ki, xan tərəfindən bütün tələblərin qəbul ediləcəyi təqdirdə o, (Leontyev) bu barədə dərhal Pəmbəkdə mövqə tutmuş mayor

Montrezoru xəbərdar etsin. Bundan sonra isə əvvəlcədən verilmiş təlimata əsasən Montrezor İrəvana doğru hərəkətə başlamalı idi. O, Daniilin erməni kilsəsinin başçısı təyin edilməsi barədəki fərmanı xana təqdim etməli, oradan da 2 batalyonla Eçmiədzinə hərəkət edərək əvvəlki patriarx Davidin Sisianovun sərəncamına göndərilməsi üçün tədbirlər görməli idi. Eyni vaxtda Sisianov da Məhəmməd xandan Rusiyaya sədaqət andını qəbul etmək və bundan sonra İrəvan xanının və naxçıvanlı Kəlbəli xanın öz xanlıqlarına hakim təyin olunmaları barədə çar fərmanının təqdim olunması məqsədilə İrəvana hərəkət etməli idi. [12, s.614] Başqa bir məktubunda da Sisianov İrəvan xanından tələb edirdi ki, Daniilin rus imperatoru və türk sultanı tərəfindən erməni kilsəsinin başçısı vəzifəsinə təyin olunması barədəki tələbini yerinə yetirsin. [14, s.609] İlk yazışmalardan sonra Məhəmməd xanın Sisianovun tələblərinə əməl etməməsi, müstəqil siyasət yeritməkdə davam etməsi rus generalını daha da qəzəbləndirirdi. Onu cəzalandırmaq üçün Sisianov ermənilərin satqınlığından da istifadə etməyə çalışırdı. Sisianov ermənilərin qoluzorlular qarşısında itaət etmək xislətinə bələd olduğuna görə onların Rusiyanın itaətində olacaqlarına şübhə etmirdi. Bununla bərabər Sisianov erməniləri itaət altında saxlamaq üçün bütün ermənilərin patriarxı vəzifəsinə də rusiyapərəst Daniilin otuzdurulmasına nail olmağa çalışırdı. Sisianov hər vasitə ilə Daniilin Eçmiədzinə gətizdirilməsinə cəhd göstərirdi. O, hələ 1803-cü il fevral ayının 6-da Məhəmməd xana yazdığı məktubunda onu Rusiya ilə əməkdaşlığa səsləyir, bu əməkdaşlığın ilkin əlaməti kimi xanı Daniilin bütün ermənilərin patriarxlığına gətirilməsinə köməklik göstərməyə çağırırdı. [13, s.609] Bununla belə, Sisianov hər vasitə ilə xanı dilə tutmağa çalışırdı ki, İrəvan xanlığı ilə bağlı siyasətində istəyinə nail olsun. Bu barədə baş komandanın irəvanlı Məhəmməd xana yazdığı 28 fevral 1803-cü il tarixli məktubunda da Sisianov ruslar tərəfindən saxlanılmış irəvanlı tacirləri xanın bununla bağlı etdiyi xahişə görə deyil, guya ki humanist Rusiya qanunlarına əsasən azad etdiyini, əvəzində xandan onun tərəfindən əvvəlki məktublarında irəli sürdüyü tələbləri yerinə yetirməklə Rusiyaya sədaqətli olduğunu sübut edə biləcəyini bildirirdi. [22, s.399-400]. Sisianov tərəfindən Məhəmməd xana yazılmış məktubu aparan kapitan Çuyko və knyaz Orbelianiyə həm də bu səfər zamanı imkan tapıb İrəvan qalasının zəif və möhkəm tərəflərini müəyyən etmək, Gürcüstandan İrəvana gedən yolun əlverişliliyi barədə gizli, məxfi məlumat toplamaq tapşırılmışdı. [16, s.609-610] Bu bir daha göstərir ki, ruslar İrəvan xanının kifayət qədər uzaqgörən adam olduğunu və onların şirnikləndirici vədlərinə aldanmayacağını anladıqlarından paralel olaraq daha çox ehtimal etdikləri hərbi əməliyyatlara hazırlaşdılar. Martın 7-də İrəvan xanının yanından geri qayıdan kapitan Çuyko və knyaz Orbeliani Məhəmməd xan İrəvanlının rusların erməni patriarxlığına Daniilin təyin olunması barədəki tələblərinə rədd cavablı məktubunu gətirirlər. Sisianov qeyd edir ki, “əgər xanın bu hərəkəti cavabsız qalsa, bu bizim Qafqazda silah gücünə əldə etdiyimiz nüfuzumuzun zəifləməsinə səbəb olar”. Buna yol verməmək üçün Sisianov yollarda qarın əriməsindən sonra 6 batalyonla Məhəmməd xanı inadkarlığına görə cəzalandırmaq və Daniilin erməni kilsəsinin başçısı təyin edilməsi məqsədilə İrəvana yürüşə başlamaq niyyətində olduğunu yazırdı. Sisianovun sözlərinə görə İrəvandakı erməni tacirləri rus qarnizonunu ərzaqla təmin etməyi öhdələrinə götürdüklərindən o, həm də xanlığın ərazisində qarnizon da yerləşdirmək niyyətində idi. [9, s.610]

Sisianov imperatora göndərdiyi raportunda bu barədə yazırdı: “İmperator həzrətlərinə çatdırmağı özümə şərəf bilirəm ki, İrəvana imperator həzrətlərinin fərmanı ilə göndərdiyim Baş Qərargahın zabiti kapitan Çuyko və knyaz Tomaz Orbeliani bu ayın (martın) 7-də oradan qayıtmışlar. Gözlədiyimizin əksinə olaraq, mənə Məhəmməd xan İrəvanlıdan təkəbbür dolu bir məktub gətirmişlər. Orada o, erməni patriarxlığı vəzifəsinə Daniilin tanınması barədə imperator həzrətlərinin yüksək iradəsini tanımaqdan imtina edir. Belə açıq itaətsizliyi cəzasız qoymaq imperator həzrətlərinin silah gücünə qazanılmış nüfuzunu zəiflədə bilər. Ona görə də İrəvan istiqamətindəki dağlıq ərazilər qardan təmizlənən kimi altı batalyonla İrəvana getmək, Daniili patriarx stoluna əyləşdirmək və Məhəmməd xanı inadkarlığına görə cəzalandırmaq, habelə erməni tacirləri indi vəd etdiklərinin üstündə dayanıb ərzaqla təmin etsələr, orada qarnizon saxlamaq

niyyətindəyəm”. [7, s.41] Raportun sonunda Sisianov bu məsələnin həlli üçün imperatordan ona tam komplektləşdirilmiş 3 piyada alayın, 1 nizami süvari alayı ilə yanaşı, cari xərclər üçün birdəfəlik 100 min gümüş rubl verilməsinin zəruriliyini bildirməklə, bunun ona hücum taktikasını seçməklə uğurla İrəvanın, ardınca Naxçıvanın və Şuşanın tutulmasına, bununla da bir kompaniya ilə Kür və Araz sərhəd olmaqla həmin əraziləri ələ keçirməyə imkan verə biləcəyini bildirirdi. [20, s.66] Ruslarla toqquşmanın qaçılmaz olduğunu anlayan Məhəmməd xan yeni manevrlər etməklə imkan daxilində bunu qabaqlamağa çalışırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan xanının rusların İrəvana birinci yürüşü ərəfəsindəki fəaliyyətinə, onun istər ruslarla, istərsə də Qacarlarla münasibətlərində bu iki nəhəng qüvvə arasında necə ustalıqla manevrlər etməsi, xanın son dərəcə güclü diplomatik qabiliyyətindən xəbər verirdi. Fikrimizcə, məhz onun uzaqgörən dövlət xadimi kimi fəaliyyəti şəhəri rusların qala üzərinə olan dağıdıcı yürüşlərindən qoruya bilmişdi. O, rusların qeyd-şərtsiz qəbul edilməsini tələb etdikləri şərtlərinə cavab olaraq 1803-cü il 7 mart tarixli məktubunda Sisianova bildirirdi ki, “Rusiya ilə əməkdaşlıq etməyə və Daniilin erməni patriarxı vəzifəsinə otuzdurulmasına bir şərtlə razı olar ki, ruslar da Ahalsıxdan qovulmuş Şərif paşanın öz vəzifəsinə bərpa edilməsinə razılıq versinlər və bunun üçün hərbi qüvvə ilə ona yardım etsinlər”. Sisianov Daniilin erməni patriarxı təyin olunması tələbinin irəvanlı Məhəmməd xan tərəfindən rədd edilməsi barədə kansler A.R.Vorontsova 12 mart 1803-cü il tarixli məktubunda da məlumat verərək bildirirdi ki, Məhəmməd xanın rusların bu tələbini qəbul etməməsi cəzasız qala bilməz. O, hətta Məhəmməd xanın Sisianova cavabında Daniili erməni patriarxı təsdiq etməyin müqabilində rusların da bir qədər əvvəl Ahalsıxın hakimliyindən qovulmuş Şərif paşanın yenidən bərpa olunacağı təqdirdə qəbul edəcəyini bildirməklə bunun Fətəli şahın (İrəvanın Qacar hökmdarı Fətəli şahın 1797-1834) təsiri ilə baş verdiyini yazırdı. Belə ki, Məhəmməd xanın arvadının və uşaqlarının Fətəli şahın yanında girov saxlanması onun daimi Fətəli şahın təsiri altında olmasına səbəb olmuşdu. Buna görə də yeganə vasitənin İrəvan xanlığına hərbi yürüşün edilməsi olduğunu göstərən Sisianov bunu aprelə etmək niyyətində olduğunu yazırdı. [21, s.97] Rusların İrəvana olan yürüşlərindən bəhs edərkən ermənilərin bu işdəki rolunun üzərində, fikrimizcə, ayrıca durmağa ehtiyac var. Rusiyanın Qafqaza müdaxilə etməsi erməni tarixində də yeni səhifə açdı. Ermənilər Ecmiədzin ətrafında birləşərək, Rusiyanın yardımını ilə Türkiyə və İran “Ermənistanı”nın xilasını düşünməyə başlayırlar. [5, s.27] Bu zaman ermənilərdən bir növ alət kimi istifadə olunduğundan hətta Sisianov ermənilərin heysiyyətinə toxunmaqla bərabər, onları təhqir etməkdən də çəkinmir və Rusiyanın mənafeələrini qorumayacaqları təqdirdə onları ciddi cəzalandıracağı ilə hədələyirdi. Sisianov ermənilərə göndərdiyi bəyanatında bildirirdi: “Mən sizə belə bədbəxt qismət arzulamazdım. Məsləhət bilirəm ki, möhtərəm katolikos Daniilin toxunulmazlığının ona layiq səviyyədə qorunması ilə öz xilasınızın qeydinə qalasınız. Əks təqdirdə mən yox, siz özünüz özünüzün məhvinizdə təqsirkar olacaqsınız. Əməllərinizə layiq olan qisasa çatanda peşmançılığınız ağılı və dərrakəsini itirmiş bəzi adamların inadkarlığı üzündən sizə ürcah olan belə faciəli taleyinizə kömək etməyəcəkdir. Ayılın! Mən sizi öz xeyrinizə çağırıram. Sizin rəisiniz olan xan sizin üçün qanun deyil, çünki o, xristian deyil”. [18, s.42] Sonra Sisianov erməniləri qorxudurdu ki, rus qoşunlarının hücumu başlananda Məhəmməd xan var-dövlətini götürüb qaçaqdır. Siz isə rus silahının qurbanları olacaq, rus əsgərlərinin ayaqları altında inləyəcəksiniz, meyitlərinizi isə ağlayan tapılmayacaq. Ona görə də Sisianov bütün erməniləri ayağa qalxmağa, Məhəmməd xanla mübarizə aparmağa çağırırdı. Çarın özü də Qafqazdakı işğalçılıq siyasətinin həyata keçirilməsində ermənilərdən istifadə etməyi tövsiyə edirdi. Onun 1803-cü il 12 sentyabr tarixli fərmanında ermənilər haqqında ayrıca bənddə deyilirdi: “...Hər cür nəvazişlə erməni millətini özünüze cəlb etməyi sizin xüsusi nəzarətinizə buraxıram”. [18, s.433-436] Biz tədqiqatın gedişində bu məsələnin üzərinə yeri gəldikcə qayıdacağıq. Məhəmməd xan Sisianovun təcavüzkar mövqedə dayanmasına baxmayaraq, onunla xoşməramlı əlaqələr yaratmağa, onu öz əməllərindən döndərməyə çalışırdı. Bununla bağlı o, Sisianova yazdığı növbəti məktubunda Rusiyaya qarşı xoş münasibətdə olduğunu və belə münasibətlərin saxlanması arzusunda olduğunu bildirirdi. Güc və zor hesabına hələ də hər

şeyə nail olacağını güman edən Sisianov Məhəmməd xanın bu məktubunu da böyük qəzəblə qarşıladı və müəyyən vaxtdan sonra ona qeyz dolu bir cavab məktubu yazdı. Sisianov həmin məktubunda əvvəlki tələblərinə bir tələb də artırmışdı. O, generalın tələblərinə nümayişkaranə məhəl qoymayan patriarx Davidin həbs edilib Tiflisə göndərilməsini tələb etdi: “Sizin Hacı Fəzli Əli bəylə mənə göndərdiyiniz birinci məktuba mən ona görə cavab vermədim ki, ədəbsiz ifadələrlə dolu olan həmin məktub mənim cavabıma layiq deyildi. Sizin ikinci məktubunuzda isə sülh və dostluğa söykənən qonşuluq axtarmağa meyil hiss olunur. Buna görə də ona cavab yazmağı qərara aldım. Lakin bizim tələblərimiz mənim birinci məktubumda olduğu kimi qalmaqdadır. Daniil Eçmiədzində kilsənin başına gətirilməli, kənarlaşdırılmış David Tiflisə göndərilməlidir. Bundan İrəvan vilayətinin xilas və məhvi asılıdır. Bu məsələləri müzakirə etmək üçün səlahiyyətli nümayəndəmi göndərməyi lazım bilmədim. Çünki əvvəllər bu məsələ ilə bağlı göndərdiyim 2 səlahiyyətli nümayəndəm nəticəsiz geri qayıtmışdır (Sisianov Məhəmməd xandan ikinci məktubu İrəvan xanının birinci məktubunu gətirmiş Hacı Fəzl Əli bəyin geri qayıtması ərəfəsində aldığından Sisianovun xanın bu ikinci məktubuna cavabı Hacı Fəzl Əli bəylə göndərilmişdi)”. Sisianov eyni zamanda bildirdi ki, patriarx David imperator tərəfindən onun mənsəbinə uyğun layiqli şəkildə mükafatlandırılacaq. [13, s.611] Sisianov qraf A.Vorontsova məktubunda imperatora yazdığı kimi aprelədən gec olmayaraq İrəvanın üzərinə hücumla keçəcəyini bildirirdi. Bununla bağlı o, İrəvan yürüşünü uğurla başa çatdırmaq üçün daha 4 alay və 100.000 rubl gümüş pul lazım olduğunu bildirirdi. [9, s.610] İrəvan yürüşünü tezliklə başa çatdırmaqda Sisianovun əsas məqsədi İrəvan bölgəsini Rusiyanınki etməklə yanaşı, Qacarlarla qaçılmaz olan müharibənin meydanını gürcü sərhədlərindən uzaqlaşdırmaq idi. [11, s.159] Hərbi hissələri döyüşə hazır vəziyyətə gətirən Sisianov bütün arzu edənləri də yürüşə dəvət edərək döyüşdə fərqlənənlərin mükafatlandırılacağını bildirdi. [15, s.613] Ancaq Məhəmməd xan da öz mövqeyindən əl çəkmək fikrində deyildi. Rusiya meyilli patriarxın Eçmiədzində katolikos vəzifəsinə oturdulması onun planlarına uyğun deyildi və şübhə etmirdi ki, bu təyinat xanlığın müstəqilliyinin qorunmasına xidmət etməyəcəkdi. Ona görə də Məhəmməd xan elə bir siyasət yeritməyə çalışırdı ki, Rusiyanın və Qacarlar İranının İrəvan xanlığına münasibətini nizamlasın, onların arasında maneəvər etməklə xanlığa qarşı yönəldilmiş təcavüzü sovuşdura bilsin. Lakin hər iki dövlətin İrəvan üzərində toqquşan maraqları Məhəmməd xanın hər cür fəvqəladə diplomatik söylərini üstələdiyindən o, rusların şəhərə olan yürüşünün qarşısını ala bilmir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin əvvəllərində Şərqi Gürcüstanın Rusiya tərəfindən ilhaqı ilə tarixən İrəvan xanlığının ərazisi olmuş Pəmbəyin də çar Rusiyasının təbəçiliyinə keçməsi İrəvan xanının ciddi narahatlığına səbəb olur və o, rusların Pəmbəkdən qovulması məqsədilə hərəkətə başlayır. İrəvan xanının bu istiqamətdəki fəallığı Rusiyanın Qafqazdakı ordularının komandanlığının İrəvan xanlığına münasibətdə təcavüzkar siyasətinin daha da kəskinləşməsinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxiv (AMEA TİEA) . İş 102.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxiv (AMEA TİEA) . İş 1.
3. Əliyev F.M., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 144 s.
4. Qarayev E.T. İrəvan xanlığı (1747-1828). Bakı: Avropa, 2010, 342 s.
5. Məmmədzadə M-B. Ermənilər və İran. Bakı: Azərnəşr, 1993, 42 s.
6. Mustafazadə T.T. XVIII–XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002, 372 s.
7. Süleymanov M.S. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1997, 159 s.

Rus dilində

8. Высочайшая грамота, от 13-го мая 1802 года. АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 679, с. 546.
9. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 12-го марта 1803 года, АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 1216, с. 610.
10. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803-1806 года. СПб., 1866, 542 с.
11. Кавказский календарь на 1848 г. Тифлис, Типографии Канцелярии Наместника Кавказского, 1847.
12. Письмо кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 29 мая 1804 года, АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 1227, с. 61.
13. Письмо кн. Цицианова к Мамед хану Эриванскому, от 4 июня 1803 года. АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 1218, с. 611.
14. Письмо кн. Цицианова к Эриванскому Мамед хану, от 6 февраля 1803 года. АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 1214, с. 609.
15. Предложение кн. Цицианова кн. Шанше Эриванскому от 18-го мая 1804 года, АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 1225, с. 613.
16. Предписание кн. Цицианова квартирмейстерской части кап. Чуйко, от 9-го февраля 1803 года, АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 1215, с. 609-610.
17. Рапорт кн. Цицианова Государственной Коллегии иностранных дел, от 28-го декабря 1802 года. АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 2014, с. 1009-1012.
18. Рескрипт кн. Цицианову от 26 сентября 1802 года. АКАК, т. II, Тифлис, 1868, док. 5, с. 7-10.
19. Рескрипт от 12 сентября 1801 года. АКАК, т. I, Тифлис, 1866, док. 548, с. 433-436.
20. Центральный Исторический архив Грузии (ЦИАГ). Ф. 2, оп. 1, д. 28.
21. ЦИАГ, ф. 2, оп. 1, д. 42
22. ЦИАГ, ф. 2, оп. 1, д. 58.

РЕЗЮМЕ

ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ИРЕВАНСКОГО ХАНСТВА В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА

Алиева Л. Э.

Ключевые слова: *Иреванское ханство, Российская оккупация, Цицианов, политическое положение, Мухаммед-хан*

В статье рассматривается политическая ситуация на Южном Кавказе в начале XIX века, проведение Россией практических действий по реализации давно запланированной оккупационной политики на Южном Кавказе с начала 1800-х годов, политические процессы после упразднения Картли-Кахетинского царства и присоединения его к России, использование Россией армян в качестве инструмента для реализации оккупационной политики на Кавказе, переписка Цицианова с Иреванским ханом Мухаммед-ханом, стратегическое положение Иреванского ханства, попытки России захватить ханство и сопротивление Иреванского ханства.

SUMMARY

THE POLITICAL SITUATION OF THE IRAVAN KHANATE IN THE EARLY XIX CENTURY

Aliyeva L. E.

Key words: *Iravan khanate, Russian occupation, Sisianov, political situation, Mohammad khan.*

The article deals with the political situation in the South Caucasus in the early 19th century, Russia's long-planned occupation policy in the South Caucasus since the early 1800s, the political processes that followed the abolition of the Kartli-Kakheti kingdom and its annexation to Russia, Russia's use of Armenians as a tool in the implementation of the policy of aggression in the Caucasus, the correspondence between Sisianov and Iravan khan Muhammad khan, the strategic position of the Iravan khanate, the attempts of Russia to seize the khanate and the resistance of the Iravan khanate.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	28.05.2020
	Son variant	04.09.2020

UOT 327

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ “HUMANİTAR FƏLAKƏT” VƏ “HUMANİTAR YARDIM” ANLAYIŞLARININ SİYASİ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

MƏMMƏDOVA NAILƏ XUDAQULU qızı

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, dissertant

mammadofa@gmail.com

Açar sözlər: beynəlxalq münasibətlər, humanitar fəlakət, humanitar yardım, beynəlxalq humanitar hüquq, BMT, Cenevrə Konvensiyaları

Son dövrlərdə siyasi-hüquqi ədəbiyyatda “humanitar yardım”, “humanitar fəlakət”, “humanitar müdaxilə” kimi anlayışlar geniş müzakirələrin əsas mövzularından birinə çevrilmişdir. Hal-hazırda beynəlxalq aləmdə beynəlxalq humanitar hüququn və beynəlxalq münasibətlərin ən aktual məsələsi kimi gündəmi zəbt edən “humanitar müdaxilə” anlayışının mahiyyətini dərinlən dərk etmək üçün əvvəlcə “humanitar fəlakət” və “humanitar yardım”ın siyasi-hüquqi aspektlərini nəzərdən keçirməyi vacib hesab edirik. Çünki “humanitar fəlakət” və ya “böhran”ın yaranması “humanitar yardım”a ehtiyac yaratmış, “humanitar yardım”ın effektiv olmasında isə “humanitar müdaxilələr”in ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Humanitar fəlakət anlayışının siyasi-hüquqi aspektləri. Humanitar fəlakət, yaxud humanitar böhran (“humanitarian catastrophe”, “humanitarian disaster”) dedikdə, miqrasiya, aclıq, epidemiya nəticəsində, eləcə də mülki şəxslərə və ya təslim olmuş əsgər və zabidlərə qarşı zorakılıq nəticəsində məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşən cəmiyyətin vəziyyəti başa düşülür. Mühəribədə, savaşa əsgər və zabidlərin öldürülməsi humanitar fəlakət deyil, döyüş olaraq görülür.

Cəmiyyətin və ya bir qrup şəxsin sağlamlığına, təhlükəsizliyinə və ya xoşbəxtliyinə mənfi təsir göstərən hadisələr baş verdikdə humanitar böhran yaranır. Təsir göstərən hadisə ya daxili, ya xarici, yaxud da milli, regional və beynəlxalq səviyyədə ola bilər.

Hər bir humanitar böhran müxtəlif amillərin nəticəsi olaraq ortaya çıxır və fəlakət baş verən bölgələrə spesifik müdaxilə tələb olunur. Humanitar böhran təbii və ya insan mənşəli olaraq gerçəkləşə bildiyi kimi, hər iki qaynağın təsiri nəticəsində də yaranı bilər. Humanitar böhranlar ərzaq, təmiz su və sığınacaq kimi üç zəruri ehtiyacı əldə etməyə mane ola bilər.

Humanitar böhranlar əsasən silahlı qarşıdurmalar, epidemiyalar (hal-hazırda COVID-19), qıtlıq və təbii fəlakətlər nəticəsində yaranır və özü də qaçqın probleminin yaranmasına səbəb olur.

Humanitar fəlakət - mövcud normal həyat tərzinin pozulmasına, sosial-iqtisadi həyat səviyyəsinin pisləşməsinə, əhəlinin böyük qruplarına ölüm və ya xəsarət yetirməyə, dövlət və yerli idarəetmə orqanlarının normal iş şəraitinin pozulmasına, infrastruktur obyektlərinə və əlverişli yaşayış mühitinə global ziyan vuran və sosial-təbii - texnogen xarakterli neqativ hadisədir. Təbii və texnogen mənşəli fəlakətlərdən fərqli olaraq, humanitar fəlakətlərdə başlıca ziyan cəmiyyətə, ictimai həyata və şüura vurulur, hər bir insanın sosial, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsinə ağır zərbə dəyir. Humanitar fəlakətlərin mənbələri: mühəribələr və hərbi münaqişələr; millətlərarası və dinlərarası qarşıdurmalar; hakimiyyətin anti-konstitusional qüvvələr tərəfindən ələ keçirilməsi (dövlət çevrilişi); genişmiqyaslı terror aktları; təbii fəlakətlər; global və milli texnogen fəlakətlər; epidemiyalar və epizootiyalar; iqtisadi böhranlar və s.

Humanitar fəlakət mənbələrinə misal olaraq Türkiyə, İran, Meksika, Yaponiya, Pakistan və digər ölkələrdə baş vermiş zəlzələləri, sunamıları (Cənub-Şərqi Asiya), etnik və dini qarşıdurmaları (Əfqanıstan, Rusiya, Mərkəzi Afrika, keçmiş Yuqoslaviya), iqtisadi böhranları (Rusiya, ABŞ),

məhsul qıtlığı (Rusiya, Şimali Koreya), meşə yanğınlarını (Priney yarımadası, Avstraliya, Rusiya) və s. göstərmək olar.

Humanitar fəlakətlərin qeydə alındığı ölkələr və bölgələrə nümunə olaraq ABŞ, Kosovo, Rusiya, Sudan (Darfur bölgəsi), Cənubi Sudan, İraq, Kuba, Liberiya, Zimbabve, KXDR, Haiti Respublikası və Ukraynanı göstərmək olar. Azərbaycanlıların Ermənistandan zorla deportasiyası və Ermənistan tərəfindən yeddi rayonun işğal edilməsi nəticəsində Xocalı soyqırımına məruz qalan, bir milyon nəfərdən çox qaçqın və köçkün taleyi yaşayan Azərbaycan Respublikası, çox təəssüf ki, beynəlxalq birliklər tərəfindən humanitar fəlakət bölgəsi kimi hələ də qeydə alınmamışdır. Halbuki Azərbaycan Respublikası da humanitar fəlakətin baş verdiyi ölkə hesab edilməlidir. Hal-hazırda Suriyada humanitar fəlakət yaşanır.

Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı ölkələrdə humanitar fəlakətə səbəb olan hadisələrdən bəzilərini qeyd etmək istədik: ABŞ-da aborigenlərin soyqırımı - hinduların demoqrafik fəlakəti, Avropada (Avstriya İmperiyası, Rusiya imperiyası, Macarıstan, Almaniya, Yunanıstan, Danimarka, Polşa, Rumıniya, Çexiya) yəhudi talanları, Macarıstan, Sovet İttifaqı və Finlandiyada Ağ terror, Sovet Rusiyasında Qırmızı terror, SSRİ-də Krım tatarlarının deportasiyası, SSRİ-də ərzaq qıtlığı, “qolodomor” və s., “xolokost”, Xatın faciəsi, Xirosima və Naqasakiyə atom bombasının atılması, Böyük Çin qıtlığı, Kamboca soyqırımı, Ruandada 1994-cü il soyqırımı, Myanmada 2017-ci ildə müsəlmanların təqib və qətl edilmələri və s.

Humanitar fəlakətlərin qarşısının alınması dünya birliyinin ən vacib vəzifələrindən birinə çevrilmişdir. Humanitar fəlakətlərin proqnozlaşdırılmasının çətinliyi və müxtəlif ssenarilər nəzərə alınmaqla, onların analizinin nəzəri əsasları son vaxtlarda yaradılmağa başlamışdır. Bu məsələdə həlledici rol sosial-ictimai elmlərə - tarix, sosiologiya, politologiya, iqtisadiyyat və hüquqa verilir.

Humanitar fəlakətləri aradan qaldırarkən, xüsusən, yerli hakimiyyət orqanları əhalinin zəruri yaşayış ehtiyacları (qida və içməli su, istilik, geyim, dərman, tibbi ləvazimat və s.) ilə təmin edilməsini təşkil edə bilmədiyi halda, əhalinin çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün həyata keçirilən **humanitar yardım** tədbirlərinə müstəsna rol verilir. Humanitar yardım fəaliyyətləri həm BMT-nin sülhməramlı əməliyyatları çərçivəsində, həm də milli və beynəlxalq səviyyədə müstəqil proqramlar şəklində həyata keçirilə bilər. Humanitar fəlakətin qarşısını almaq üçün fəlakət bölgəsinə humanitar yardım göndərilir. Humanitar fəlakət döyüş meydanı olan ərazilərdə baş verdiyi halda bu ərazini tərk etmək istəyən mülki şəxslərə “humanitar dəhliz” verilir.

Humanitar yardım anlayışının siyasi-hüquqi aspektləri. Tez-tez istifadə olunan “humanitar yardım” anlayışı dəqiq müəyyən edilmiş məna, mahiyyət və məzmunu malik deyildir. Buna baxmayaraq, “yardım” çərçivəsində qəbul edilən və fəaliyyət göstərən prinsiplər beynəlxalq humanitar qanunlarla ziddiyyət təşkil etmir və kifayət qədər hüquqi müstəvidə təzahür edir. Mahiyyət etibarilə yalnız hüquqi olmayıb, həm də siyasi məna kəsb edir.

1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarında və ona 1977-ci il Əlavə Protokollarında “humanitar yardım” termininə rast gəlinmir. Lakin həmin sənədlərdə silahlı münaqişə qurbanlarının əzablarını yüngülləşdirmək məqsədilə həyata keçirilən “humanitar aksiya və əməliyyatlar”ın tənzimlənməsi ilə əlaqəli müxtəlif sözlərlə ifadə edilən (məsələn, IV Konvensiyanın 23-cü maddəsində [1] və ya I Protokolun 70-ci maddəsində [2] göstərilən sağlamlığın qorunması, ərzaq təchizatı və ya digər yardım növləri kimi məsələlər) prinsiplər əks olunmuşdu.

Bu konvensiyalar və onların əlavə protokolları həm dövlətlərə, “Qırmızı Xaç”a və həm də “münaqişə tərəflərinin razılığı ilə fəaliyyət göstərən hər hansı digər qərəzsiz humanitar təşkilatlara” ünvanlanır. [3]

Beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş beynəlxalq humanitar hüquqa görə, müqavilə bağlayan Tərəflər Cenevrə Konvensiyasına uyğun olaraq, “bu konvensiyalara əməl etməli və ... təmin etməli”, bu maddələr silahlı müdaxilə üçün icazə kimi təfsir edilməməlidir, çünki bu “ius in bello” çərçivəsindən kənara çıxır. [4, s.219]

Mütəxəssis T.Herarda görə, beynəlxalq humanitar hüquqda istifadə olunan "humanitar yardım" anlayışı mahiyyət etibarilə beynəlxalq humanitar hüquqa aid bir çox müxtəlif hüquqi prinsiplərin təsviridir (*ius in bello*); öz məzmununa və mahiyyətinə görə hüquqi aspektdə humanitar müdaxilə ilə heç bir əlaqəsi olmayan, xüsusi bir hüquqi bağlantısı olmayan ümumi bir termdir. [5, s.10]

BMT humanitar yardım səylərinə ilk dəfə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropada məcburən yaşayış yerlərini dəyişənlərə dəstək verməklə başladı. O vaxtdan bəri beynəlxalq ictimaiyyət təbii və ya texnogen bir fəlakətlə üzləşdikdə kömək üçün BMT-yə müraciət edir.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində baş verən vətəndaş müharibələri, etnik və dövlətlərarası münaqişələr böyük humanitar böhranlara və çox sayda insan itkisinə səbəb oldu. Ölkələr daxilində geniş miqrasiya baş verdi, cəmiyyətlər kütləvi dağıntılara məruz qaldı.

Bu isə BMT-nin bu mürəkkəb fəvqəladə işləri tez və effektiv həll etmək üçün səy və imkanlarını artırmasını tələb edirdi. Bu məqsədlə Baş Məclis 1991-ci ildə humanitar yardıma beynəlxalq dəstək verən qurumlararası komitə - Humanitar İşlər üzrə Koordinasiya Ofisi (OCHO) təşkil etdi.

Baş Məclisin 1991-ci il 19 dekabr 46/182 sayılı qətnaməsində OCHA-nın mandatı təsbit edildi. Qətnamədə deyilir: "Baş Məclis, humanitar yardım barədə qətnamə və qərarları, o cümlədən 14 dekabr 1971-ci il tarixli 2816 (XXVI) sayılı qətnaməsini, 14 dekabr 1990-cı il tarixli 45/100 sayılı qətnaməsini, 22 dekabr 1989-cu il tarixli 44/236 sayılı qətnaməsini də xatırladaraq təbii fəlakətlərin, risklərini azaltmaq üçün, ... Baş katibin məruzəsini təqdirlə qeyd edir....Baş katibin təbii fəlakətlər və digər fəvqəladə hallara daha yaxşı hazırlaşmaq, habelə sürətli və ardıcıl reaksiya vermək üçün rəhbərlik rolu çox vacibdir və gücləndirilməlidir..." [6]. Qətnamə, həmçinin Təcili Yardım Koordinatorunun (ERC) rolunu müəyyən edir. Hansı ki, ERC humanitar yardımın koordinasiya edilməsində Baş katib və Agentliklərarası Daimi Komitə (IASC) ilə birlikdə işləyir. Beləliklə, OCHA, ERC və Baş katibə BMT BA-nın 46/182 qətnaməsində əks olunmuş rəhbərlik və koordinasiya vəzifələrini yerinə yetirmək üçün dəstək verən Ofisdir. [7]

Məcburi köçkün vəziyyətinə düşən insanlara humanitar yardım müvafiq BMT BA – nın müvafiq qətnamələri (BA 70/165 qətnaməsi daxil olmaqla) ilə gücləndirilmişdir. Bu, Baş Katibin 1997-ci ildə həyata keçirilmiş islahatlar gündəliyinə rəsmi olaraq daxil edildi. BMT BA islahatların gündəliyini dəstəklədiyini bildirdi və sonrakı qətnamələrdə məcburi köçkünlərin qorunması və onlara kömək göstərilməsini əlaqələndirmək üçün "ERC-nin mərkəzi rolunu" vurğuladı. [7]

Hökumətlər, QHT-lər və BMT qurumları humanitar böhranlara qarşı birgə çalışırlar. OCHA bu əməkdaşlığı əlaqələndirərək beynəlxalq yardımı koordinasiya edir. Ofis humanitar böhranın baş verdiyi ölkədəki BMT nümayəndəliyi ilə təmas qurar, yardım üçün prioritetləri müəyyənləşdirərək təcili humanitar yardımın tələb olunduğu çərçivədə dəstək verilməsini koordinasiya edir.

BMT-nin dörd agentliyi – Uşaqlara Yardım Fondu (UNICEF), İnkişaf Proqramı (UNDP), Ümumdünya Ərzaq Proqramı (ÜFF) və Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (UNHCR) böhran vəziyyətində humanitar yardımın verilməsini və zəruri tədbirlərin görülməsini təmin edən əsas qurumlardır.

Humanitar böhran halında, UNICEF digər yardım qurumları ilə birlikdə çalışaraq, su, səhiyyə və təhsil xidmətlərini təşkil etmək, uşaqların peyvənd edilməsi üçün tədbirlər görmək və məcburi köçkünlərə dərman və digər zəruri ləvazimatlar vermək üçün məsuliyyət daşıyır. UNICEF hökumətləri və döyüşən tərəfləri uşaqların müharibədən ən az zərər görmələrini təmin etməyə çağırır. Atəşkəs dövründə müharibə bölgələrində uşaqlar üçün proqramlar təşkil edir. Beləliklə, UNICEF müharibə bölgələrindəki uşaqlar üçün "sülh zonaları", "atəşkəs günləri" və "sülh dəhlizləri" anlayışının önəmləyini təşviq etmişdir. Münaqişə şəraitində psixoloji cəhətdən sarsılmış uşaqlara xüsusi proqramlar ilə kömək etmiş və itkin düşmüş uşaqları ailələri və ya qohumları ilə birləşdirmişdir. [8]

Hal-hazırda UNICEF aşağıdakı humanitar fəlakətlərlə bağlı həyəcən təbili çalarır, uşaqlara humanitar yardımlar edir, həmin böhranları aradan qaldırmağa çalışır:

- *Yəmən böhranı*: Yəmən dünyanın ən böyük humanitar böhranıdır və uşaqlar gələcəklərindən məhrum olurlar. [9]

- *Suriya böhranı*: Doqquz illik münaqişədən sonra uşaqlar ən ağır bədəli ödəməyə davam edirlər. [10]

- 2019-cu ilin avqustunda UNICEF-in vəkilliyi xəbərdarlıq edirdi: “Yaşamağın xaricində: Banqladeşdəki Rohingya qaçqın uşaqları öyrənmək istəyirlər”. [11]

- Ən son *COVID-19* pandemiyasından uşaqları qorumaq üçün məsləhətlər görür və humanitar yardımlar edir [12] və s.

BMT İnkişaf Proqramı (UNDP) təbii fəlakətlərin təsirinin azaldılmasına və humanitar fəlakətlərə hazırlıqlı olmağa cavabdehdir. Humanitar böhran baş verdikdə, UNDP-nin Rezident Koordinatorları yardımların əlaqələndirilməsinə və yenidən təşkilinə dəstək verir. UNDP və humanitar yardım təşkilatları yardım əməliyyatlarında uzunmüddətli inkişaf proqramları üçün birlikdə çalışırlar. UNDP keçmiş əsgərlərin tərxis edilməsi və minaların təmizlənməsi, qaçqın və köçkünlərin geri qaytarılması və dövlət qurumunun yenidən qurulmasını dəstəkləyən proqramlar da həyata keçirir. [13]

BMT-nin Ümumdünya Qida Proqramı (WFP) dünyanın əksər qaçqın və ya məcburi köçkünlərinə və təbii və ya texnogen fəlakətlərə düşər olmuş milyonlarla insana sürətli, effektiv yardım göstərir. Bu gün Proqramın yüzə səksən faizi humanitar yardımlara gedir.

BMT Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) WFP ilə birlikdə qlobal ərzaq böhranına və ərzaq təminatına diqqəti yönəldir. FAO humanitar fəlakətlərə məruz qalan ölkələrdə ərzaq vəziyyətinə dair qiymətləndirmələr aparır.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) yardım proqramları humanitar fəlakətə məruz qalan insanların tibbi ehtiyaclarını müəyyənləşdirir. ÜST qidalanma və epidemiyalar və yoluxucu xəstəliklər (HIV / QİÇS, COVID-19 daxil olmaqla) ilə bağlı araşdırmalar aparır, dərman və tibbi avadanlıqlarla təchiz edir və s. ÜST humanitar fəlakətlə üzləşən ölkələrdə uşaq xəstəliklərinin aradan qaldırılması, vərəm və malyariya ilə mübarizə üçün xüsusi səy göstərir.

BMT, münaqişələrin və təbii fəlakətlərin artması səbəbindən hər iki cəbhədə mübarizə aparır. Bir tərəfdən, zərərçəkənlərə öz qurumları vasitəsilə təcili yardımını çatdırmaq istəyir, digər tərəfdən, daha təsirli strategiyalar hazırlayaraq bu fəvqəladə hallara reaksiya verməyə çalışır.

Fəlakətlərdən qorunmaq cəmiyyətlərin zəif səbəblərinin və insan səbəblərinin qarşısını almaqdır. Erkən məlumatlar qorumağın ən qısa yoludur, buna görə BMT agentlikləri bu istiqamətdə imkanlarını artırmağa çalışırlar. [14]

BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (UNHCR). BMT QAK müharibədən sonrakı fəvqəladə hallar tarixində öndə gedən qurumlardan birinə çevrilmişdir. Nəticə etibarilə, II Dünya Müharibəsindən sonra Balkanlarda, Körfəz müharibəsi nəticəsində İrakda, Afrikadakı Böyük Göllər bölgəsində, Kosovo və Şərqi Timorda, Suriyada böyük köçlər baş verdi; UNHCR qaçqınlara humanitar yardım məsələsində aparıcı rol oynadı. [15]

BMT QAK-ın ən vacib vəzifəsi beynəlxalq proteksionizmdir. Qaçqınların təbii insan haqlarının, o cümlədən sığınacaq hüquqlarının təmin olunmasına çalışır. Digər yardımlara aşağıdakılar daxildir:

- Təhsil, səhiyyə və mənzil təminatını asanlaşdırır;
- Qaçqınların üz tutduqları ölkələrə integrasiya etmələrini dəstəkləyir;
- Könüllü qaçqın qayıdışını dəstəkləyir;
- Ölkələrinə qayıda bilməyən qaçqınların ilk sığınadığı ölkədə təhlükəsizlik problemləri ortaya çıxdıqda üçüncü bir ölkədə məskunlaşmasına kömək etmək.

BMT-nin Fələstinli Qaçqınlara Yardım Agentliyi (UNRWA) 1950-ci ildən bəri fələstinli qaçqınlara sağlamlıq, təhsil, yardım və sosial xidmətlər göstərir. Baş Assambleya 1948-ci il Ərəb-

İsrail müharibəsi nəticəsində evlərini və dolanışıklarını itirən 750.000 fələstinli qaçqına təcili yardım göstərmək üçün UNRWA təsis etdi. UNRWA İordaniyada, Livanda, Suriyada, Qərb Şəriyədə və Qəzza zolağında yaşayan 4 milyondan çox fələstinli qaçqına humanitar yardımlar edir.

Bəzi qətnamələrdə "humanitar yardım" anlayışı əlavə izahat verilmədən (Təhlükəsizlik Şurasının 767, 794, 819, 836 nömrəli qətnamələri), digərləri "fövqəladə yardım əməliyyatları", ya da "təcili yardım" tədbirləri (humanitar xarakterli əməliyyatlar) (794, 814 №-li qətnamələr) və ya sadəcə "humanitar yardımın çatdırılması" (836 sayılı qətnamə) və "yardım" (Qərar № 688) adı ilə xatırlanır.

Təhlükəsizlik Şurasının ümumi xarakterli terminlərdən tez-tez istifadə etməsini nəzərə alsaq, yardımın müxtəlif növlərini fərqləndirmək olar. Bəzi qətnamələrdə humanitar yardımın çatdırılması, yaxud çatdırılmasına maneə ilə bağlı məsələlər qeyd olunur: Təhlükəsizlik Şurasının 688 sayılı qərarı ("ehtiyacı olanlara çatdırılma"), Təhlükəsizlik Şurasının 824 nömrəli qətnaməsi ("təhlükəsiz bölgələrə giriş") və 836 sayılı qətnamə ("humanitar yardıma mane olmaq").

Digər qətnamələrdə mülki əhaliyə təcili humanitar yardımın göstərilməsi tələb edilirdi (767 sayılı qətnamə). Bu cür fəaliyyətlərin, xüsusilə ərzaq və dərmanlarının çatdırılmasının əngəllənməsi beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozulması kimi hesab ediləcəkdir (794, 819 sayılı qətnamələr). Humanitar yardımın göstərilməsində iştirak edən işçilərin, BMT-nin, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının işçilərinin təhlükəsizliyi ilə bağlı "bütün lazımi tədbirlər görmək" öhdəliyi Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən (qətnamələr № 794, 814, 819, 824) dəfələrlə vurğulanmışdır. Təhlükəsizlik Şurasının 836 nömrəli qətnaməsində göstərilir ki, bu müddəa "mühafizə olunan karvanlar"a şamil olunur.

Humanitar yardım anlayışı, qaçqınların müdafiəsi və geri qaytarılması, köçkünlərin miqrasiyası ilə əlaqəli əməliyyatlara üç qətnamə aiddir (688, 929 və 814 sayılı qətnamələr), digər üç qətnamə isə Bosniya və Herseqovinada "təhlükəsiz ərazilərin" yaradılmasına həsr olunmuşdur (819, 824 və 836 sayılı qətnamələr). Həmin qətnamələrdə müharibə edən tərəflərdən BMT-nin sülhməramlı qüvvələrinin "bir neçə hökumətin dəstəyi ilə" qorumalı olduğu ərazilərdə təhlükəsizliyə riayət etmələri tələb edilirdi (836 sayılı qətnamə).

Nəticə. Bu qeyd edilənlərdən görünür ki, humanitar yardım konsepsiyasının həcmi və hüdudları dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Təhlükəsizlik Şurasının son tətbiqetmə tədbirlərindən sonra humanitar yardımın müxtəlif təzahürləri meydana çıxdı; bəziləri beynəlxalq hüquqda əvvəllər mövcud idi, bəziləri isə hələ bilinmirdi.

Ümumiyyətlə, humanitar yardım konsepsiyasının formalaşması hələ başa çatmamışdır və mümkün yeni təzahürlər barədə son nəticə çıxarmaq hələ tezdir. Ancaq, şübhəsiz ki, bu anlayışın ümidverici perspektivləri var.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Təhlükəsizlik Şurasının bu sahədə fəaliyyətinin davam etdirilməsi humanitar yardım konsepsiyasının gələcək inkişafını mümkün edəcəkdir. Üstəlik, bu, beynəlxalq humanitar hüquq prinsiplərinin daha effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə səbəb ola bilər. Çünki bu prinsipləri humanitar yardımın təzahürü kimi də qəbul etmək olar. Belə prinsiplər 1949-cu il Cenevrə Konvensiyası və 1977-ci il Əlavə Protokolları kimi müxtəlif müqavilələrdə artıq öz ifadəsini tapmışdır və təsbit edilmişdir. Bizcə, məcburi tədbirlər konsepsiyası çərçivəsində ümumi "humanitar yardım" termini əvəzinə, bu prinsiplərdən istifadə edilməsinə üstünlük verilməlidir.

Eyni zamanda Təhlükəsizlik Şurasının yeni vektorların öyrənilməsi məsuliyyətini öz üzərinə götürdüyünü və beynəlxalq humanitar hüquqda indiyə qədər bilinməyən yeni yardım anlayışlarını tətbiq etdiyini də etiraf etmək lazımdır. Yeni istiqamətlərin müsbət təsirlərini və ümumi "humanitar yardım" ifadəsinin istifadəsinin effektini qiymətləndirmək hələ tezdir lakin nisbətən qısa müddət ərzində müəyyən sayda yeni meyillərin meydana çıxdığını inkar etmək olmaz. Üstəlik, bu təcrübə ümumiyyətlə ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilir.

Digər bir nəticə bundan ibarətdir ki, humanitar yardım ilə müqayisədə humanitar müdaxilə doktrinasının gələcəyi bir çox suallar doğurur. Buna görə də siyasi-hüquqi ədəbiyyatda "humanitar müdaxilə" anlayışı birmənalı qəbul edilmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Женевская конвенция от 12 августа 1949 года о защите гражданского населения во время войны / [https:// www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian.shtml)
2. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года, касающийся защиты жертв международных вооружённых конфликтов (Протокол I) // https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/2013/ap_i_rus.pdf
3. Статьи 9 и 10 соответственно Женевских конвенций 1949 г. // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian.shtml
4. Sommaruga C. Strengthening the Coordination of Emergency Humanitarian Assistance, 304 International Review of the Red Cross, 1995, . n. 7, p. 219
5. Герард Т. Гуманитарная интервенция и гуманитарная помощь: эхо прошлого и перспективы // Белорусский журнал международного права и международных отношений 1998, № 4, с.3-15/ [https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/30462/1/ 1998_4 JILIR tanja r.pdf](https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/30462/1/1998_4_JILIR_tanja_r.pdf)
6. Strengthening of the coordination of humanitarian emergency assistance of the United Nations / http://oas.org/dil/Res_46-182_UN_eng.pdf
7. History of OCHA // <https://www.unocha.org/about-ocha/history-ocha>
8. Unicef. <https://www.unicef.org>
9. Yemen crisis: Yemen is the largest humanitarian crisis in the world – and children are being robbed of their futures // <https://www.unicef.org/emergencies/yemen-crisis>
10. Syrian crisis: After nine years of conflict, children continue to pay the heaviest price // <https://www.unicef.org/emergencies/syrian-crisis>
11. Beyond survival: Rohingya refugee children in Bangladesh want to learn // [https://www.unicef.org/emergencies/ rohingya-beyond-survival-alert](https://www.unicef.org/emergencies/rohingya-beyond-survival-alert)
12. Coronavirus children's crisis appeal: Together we must REIMAGINE a fairer world for every child // [https:// www.unicef.org/coronavirus/covid-19/donate](https://www.unicef.org/coronavirus/covid-19/donate)
13. UNDP. <https://www.undp.org/content/undp/en/home.html>
14. İnsani yardım / <http://www.unicankara.org.tr/today/5.html>
15. UNHCR - The UN Refugee Agency / <https://www.unhcr.org/>

РЕЗЮМЕ

ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЙ «ГУМАНИТАРНАЯ КАТАСТРОФА» И «ГУМАНИТАРНАЯ ПОМОЩЬ» В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Мамедова Н.Х.

Ключевые слова: международные отношения, "гуманитарная катастрофа", "гуманитарная помощь", международное гуманитарное право, ООН, Женевские конвенции

В статье рассматриваются сущность и политико-правовые аспекты понятий «гуманитарная катастрофа» и «гуманитарная помощь» отдельно и сравнительно, рассматриваются виды гуманитарной помощи в международном гуманитарном праве, ее применение в контексте принудительных мер и обращается внимание на его отличие от «гуманитарной интервенции».

Определено, что будущее доктрины гуманитарного вмешательства по сравнению с гуманитарной помощью вызывает много вопросов и поэтому в политико-правовой литературе понятие "гуманитарное вмешательство" воспринимается неоднозначно.

SUMMARY
POLITICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE CONCEPTS
OF "HUMANITARIAN CATASTROPHE" AND "HUMANITARIAN ASSISTANCE"
IN INTERNATIONAL RELATIONS
Məmmədova N.Kh.

Key words: *international relations, "humanitarian catastrophe", "humanitarian aid", international humanitarian law, UN, Geneva Conventions*

The article examines the essence and political and legal aspects of the concepts of "humanitarian disaster" and "humanitarian assistance" separately and comparatively, examines the types of humanitarian assistance in international humanitarian law, its application in the context of coercive measures, and draws attention to its difference from "humanitarian intervention".

It is determined that the future of the doctrine of humanitarian intervention in comparison with humanitarian aid raises many questions, and therefore the concept of "humanitarian intervention" is perceived ambiguously in the political and legal literature.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.06.2020
	Son variant	10.09.2020

İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏMƏKDAŞLIĞI

İŞİK ÖMÜR KERİM MEHMETŞAH

Bakı Slavyan Universiteti, doktorant

sevinc.n@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, Türkiyə, Azərbaycan, qaz, neft

Azərbaycan hələ SSRİ-nin tərkibində olarkən digər sovet respublikalarından fərqli olaraq, Türkiyə ilə yaxın iqtisadi və mədəni əlaqələrə malik olmuş, SSRİ–Türkiyə münasibətlərində etibarlı körpü rolunu oynamışdı. SSRİ-yə səfər edən Türkiyə dövlət, siyasi və ictimai xadimlərinin Azərbaycana gəlişi ona verilən diqqətin nümunəsi idi. 1967-ci ildə Türkiyənin Baş Naziri S.Dəmirəl [1, s.272-276], 1969-cu ildə isə Prezident C.Sunay Bakıya səfər edərkən iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərinə də diqqət yetirilmişdir. [1, s.310-314] 1989-cu ilin sentyabrında Bakı-İstanbul hava yolu açıldı [1] və s.

M.K.Atatürkün “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir” və Heydər Əliyevin “Biz bir millət, iki dövlətlik” fikirləri həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda iki ölkə arasındakı əlaqələrin keçmişini, bugününü və perspektivlərini dəqiq ifadə edən ən mükəmməl formul olub, münasibətlərin siyasi-hüquqi təməlini təşkil edir və xalqlarımız arasındakı dostluğu möhkəmləndirməyə yönəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iki ölkə arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin reallaşdırılması mexanizmləri, əsas istiqamətləri və dinamikasını araşdırmaq üçün birinci olaraq onun siyasi-hüquqi əsaslarının və hüquqi-normativ bazasının necə yaradıldığına diqqət yetirmək lazım gəlir.

Belə ki, SSRİ-nin süqutu nəticəsində yaranan yeni dünya düzümü Türkiyə - Azərbaycan əlaqələrinə təsir etdi. 1991-ci il noyabr ayının 9-da Türkiyə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət oldu. 2016-cı il martın 15-də Ankaraya səfər edən Prezidenti İlham Əliyev Türkiyənin Azərbaycanın müstəqilliyini ilk olaraq tanımasını belə dəyərləndirmişdi: “Bu, əslində, başqa ölkələrə də bir tövsiyə idi və ondan sonra Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanıma prosesi sürətlə getməyə başlamışdır”. [2] İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci il yanvarın 14-də quruldu. Diplomatik münasibətlər qurulandan dərhal sonra, yanvarın 24-25-də AR Prezidenti A.Mütəllibovun Türkiyəyə rəsmi səfəri çərçivəsində iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə, o cümlədən iqtisadi-ticarət sferasında əməkdaşlığı nəzərdə tutan 11 maddədən ibarət “dostluq, əməkdaşlıq və mehriban qonşuluq haqqında” Saziş imzalandı. [3] Bu rəsmi səfər dövlətlərimiz arasında ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin siyasi - hüquqi təməlini qoydu.

1992-ci ilin avqust ayında Azərbaycanın Türkiyədə səfirliyi açıldı. 1993-cü ilin yanvar ayında İstanbul şəhərində, 12 aprel 2004-cü il tarixində isə Qars şəhərində Azərbaycanın Baş Konsulluqları təsis edilmişdir. Türkiyənin Bakıda Səfirliyi və Naxçıvan və Gəncə şəhərlərində Baş Konsulluqları fəaliyyət göstərməkdədir. [5] Başqa bir mənbədə 1992-ci il mayın 3-də Türkiyənin Bakıda Səfirliyi açıldığı qeyd edilir. [6, s.77-78; 7, s. 432]

Beləliklə, müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın Türkiyə ilə dövlətlərarası münasibətlərinin siyasi-diplomatik və siyasi-hüquqi əsasları yaradıldı.

Ölkələrimiz arasında siyasi münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsində olması, qarşılıqlı geosiyasi, ticarət-iqtisadi və enerji təhlükəsizliyi maraqları, dövlət başçılarının dostluğa köklənmiş siyasi iradələri, eyni zamanda beynəlxalq və regional məsələlərə eyni mövqedən yanaşılması, tərəflər arasında Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin siyasi təməlini təşkil etmişdir. Bu mənada dövlət

və hökumət başçıların, parlament rəhbərlərinin, xarici işlər və digər nazirliklərin başçıların rəsmi səfərləri və qarşılıqlı fikir mübadilələri, imzalanmış sənədlər (Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında dostluq, əməkdaşlıq və mehriban qonşuluq haqqında Saziş. Ankara, 24 yanvar 1992; Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə Müqavilə. Ankara, 9 fevral 1994; Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirlikləri arasında əməkdaşlığa və siyasi məsləhətləşmələrə dair Saziş. Bakı, 8 sentyabr 1997 və s.) iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün əlverişli siyasi şərait yaratmış və tərəflər arasındakı əməkdaşlığı daha sağlam zəmində inkişaf etdirmək üçün mexanizm ortaya qoyulmuşdur.

Bunu qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının memarı Heydər Əliyev və onun daxili və xarici siyasətinin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev AR-in Türkiyə ilə münasibətlərinin normativ-hüquqi bazasının yaradılması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm və tarixi işlər görmüşlər. Türkiyə dövlət və hökumət başçıları (T.Özal, T.Çillər, S.Dəmirəl, A.Gül, R.T.Ərdoğan və b.) da öz fəaliyyətləri ilə əməkdaşlığın yüksələn xətlə inkişafını təmin etmişlər. Yüksək səviyyəli qarşılıqlı rəsmi səfərlərin xronologiyasını nəzərdən keçirdikdə buna bir daha əmin oluruq. Demək olar ki, elə bir il olmamışdır ki, Azərbaycan və Türkiyənin dövlət və hökumət başçıları qarşılıqlı səfərlər etməsinlər. Bu səfərlər bəzən bir ildə bir neçə dəfə olmuşdur. Məsələn, yalnız 2015-ci ildə Azərbaycan və Türkiyənin prezidentləri beynəlxalq tədbirlərdəki görüşlər istisna olmaqla, dörd dəfə qarşılıqlı səfərlər etmişlər.

1997-ci ildə 16 bənddən ibarət olan iki ölkə arasında strateji əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi haqqında Bəyannamə, 2000-ci və 2001-ci illərdə iki tərəf arasında "Strateji əməkdaşlığa əsaslanan ikitərəfli münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında Birgə Bəyanat", 2010-cu ildə "Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Müqavilə" və "Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Birgə Bəyannamə" ikitərəfli münasibətlərdə, xüsusilə, onun iqtisadi-ticarət sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsində keyfiyyətə yeni bir mərhələnin siyasi-hüquqi əsasını təşkil etmişdir.

İlk öncə, qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi sisteminin normativ hüquqi bazası Azərbaycan Respublikasının Konsititusiyasından, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsindən, "Gömrük Tarifi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunundan və digər qanunvericilik aktlarından (Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin, İqtisad İnkişaf Nazirliyi və Dövlət Gömrük Komitəsinin qərar və sərəncamları), o cümlədən respublikanın iştirakçısı olduğu dövlətlərarası sazişlərdən və beynəlxalq müqavilə və konvensiyalardan ibarətdir.

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı iqtisadi-ticarət əlaqələrinin hər şeydən əvvəl, ölkə daxilində azad bazar iqtisadiyyatının mövcudluğuna, xarici investisiyaların qorunmasına, xarici ticarətin səmərəliliyinə, müştərək müəssisələrin fəaliyyətinə və s. imkan verən qanunvericilik aktları və hüquq normaları ("Xarici investisiyaların qorunması haqqında", "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında", "İnvestisiya fondları haqqında", "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında", "Birgə müəssisələrin və onların filiallarının qeydiyyatı alınması", "Səhmdar cəmiyyətləri haqqında", "Sığortalama haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunları", "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətdə səmərəliliyinin artırılmağı tədbirləri haqqında", "Azərbaycan Respublikasında idxal və ixrac əməliyyatlarının dövlət tənzimlənməsi haqqında Fərman", "Azərbaycan Respublikasında azad ticarət haqqında", "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməyinin təkmilləşdirilməsi haqqında", "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin liberallaşdırılması haqqında", "Azərbaycan Respublikasında ixrac-idخال əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları" və digər qanunvericilik aktları) əsasında tənzimləndiyini qeyd etmək lazımdır. Həmçinin Mülki Məcəllə, Vergi Məcəlləsi, Gömrük Məcəlləsi, Valyuta tənzimi haqqında qanun və digər qanunvericilik aktları ilə də təsbit olunur.

15 yanvar 1992-ci il “Xarici investisiyaların qorunması” haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu xarici investorların hüquqlarının müdafiəsini təmin etmişdir [8]. Qloballaşma dövrünün tələbləri ilə əlaqədar bu qanuna ötən illər ərzində dəfələrlə əlavə və dəyişikliklər (1996-cı il 5 noyabr tarixli, 188-IQD nömrəli; 2001-ci il 23 mart tarixli, 103-IIQD nömrəli; 2002-ci il 30 aprel tarixli, 317-IIQD nömrəli; 2007-ci il 9 oktyabr tarixli, 429-IIIQD nömrəli və digər nömrəli qanunlara əsasən əlavələr və dəyişikliklər) edilmişdir.

Bu istiqamətdə fəaliyyəti nəticəsində xarici sərmayəyə qapılarını açan Azərbaycan Respublikasına qarşı xarici ölkələrin, o cümlədən Türkiyənin kapital axını baş verdi. 1993-cü il yanvarın 7-də Milli Məclis tərəfindən qəbul edilən özəlləşdirmə Proqramı həmçinin müştərək müəssisələrin yaradılmasını nəzərdə tuturdu ki, bu da xarici ölkə müəssisələrinin, eləcə də türk şirkətlərinin Azərbaycanda gedən bu quruculuq proseslərində iştirakına hüquqi yol açdı.

İndi isə iki ölkə arasında iqtisadi-ticarət sahəsində əməkdaşlığa dair imzalanmış sənədləri nəzərdən keçirək.

1990-cı ilin yanvar ayında Türkiyə ilə Azərbaycan SSR arasında sərhəd ticarətinə dair protokol, həmin ilin sentyabrında isə Ankarada Azərbaycan SSR ilə Türkiyə arasında Araz üzərində körpülərin tikilməsi və sərhəddə nəzarət-buraxılış məntəqəsinin yaradılması haqqında saziş imzalandı.

1991-ci ilin martın 16-da Sədərək bucağında Araz çayı üzərində avtomobil və dəmiryol körpüsü və keçid yerinin salınması üçün Türkiyənin müvafiq şirkəti ilə “Azəravtoyol” tikinti idarəsi arasında sənəd imzalandı. 1990-1991-ci illərdə Türkiyənin “Nesu”, “Egeplast”, “Raks” firmaları, “Farkem” şirkəti, “Pet-Azər” müştərək şirkəti, “Utel” birgə müəssisəsi, “Teletaş” və s. şirkətləri Azərbaycanda xeyli işlər görmüşlər.

1991-ci il 16 mart tarixli razılaşma ilə Türkiyə banklarında saxlanılan 15 mln. dollarlıq kreditlərin hesabına Türkiyənin “Enka” şirkəti və Azərbaycan Respublikasının Ticarət-Sənaye Palatasının xarici turizm baş idarəsi Bakıda Biznes Mərkəzinin qurulmasını qərara almışdı. [9, s.21]

Ümumiyyətlə, tədqiq edilən illər ərzində Azərbaycan və Türkiyə arasında hər iki dövlətin milli maraqlarına cavab verən 160-dən çox saziş və müqavilələr imzalanmışdır ki, bunların təxminən 20-si [10, s.139; 7, s.424-564] iqtisadi- ticarət sahəsində əməkdaşlığa həsr edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında Saziş (Ankara, 2 noyabr 1992); Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında kiçik və orta həcmli sənaye müəssisələrini inkişaf etdirmək sahəsində texniki əməkdaşlıq haqqında Protokol (Ankara, 2 noyabr 1992); Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında iqtisadi əməkdaşlıq haqqında Memorandum (Bakı, 8 dekabr 1995); Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Maliyyə Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında Protokol (Ankara, 12 mart 2001); Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında uzunmüddətli iqtisadi və ticari əməkdaşlıq haqqında Saziş (Ankara, 13 aprel 2004); Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında sərmayələrin qarşılıqlı qorunması və təşviqi haqqında” Saziş (İzmir, 25 Oktyabr 2011) və digər hökumətlərarası saziş, protokol və normativ-hüquqi aktlar, müqavilələr ikitərəfli iqtisadi - ticarət sahəsində əməkdaşlığın hüquqi - normativ bazasını təşkil etmiş və daha da dərinləşdirilməsinə əsas yaratmışdır. Bu müqavilə və sazişlər hər iki ölkənin milli təhlükəsizliyinə, onun mühüm tərkib hissəsi olan iqtisadi və enerji təhlükəsizliyinə xidmət etmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, 1992-ci ildən müsəqil Azərbaycan dövləti ilə Türkiyə arasında iqtisadi, ticarət, energetika və digər sahələrdə əməkdaşlığın hüquqi - normativ bazasının yaradılması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Həmin il martın 22-dən 25-dək Türkiyədə rəsmi səfərdə olan Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev və Türkiyə Prezidenti T.Özal arasında imzalanmış protokola əsasən sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və turizmin təşkilində tələbatı ödəmək və ərzaq, sənaye malları ilə əhalini təmin etmək məqsədilə Türkiyə hökuməti Naxçıvan MR-na 100 milyon dollar məbləğində kredit ayırdı. Ermənistan tərəfindən tətbiq olunan iqtisadi mühasirənin

təsirini azaltmaq məqsədilə 1992-ci il mayın 28-də Naxçıvanla Türkiyə arasında Dilucu sərhəd məntəqəsi açıldı. Bu məntəqə Naxçıvan ucun qurtuluş qapısı oldu. Türkiyə ilə Naxçıvan arasında korpu tikilməsi muxtar respublikanın blokadadan çıxmasında muhim rol oynamışdır. Azərbaycan və Türkiyə arasında çəkilən Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun Naxçıvana qədər uzadılması planlaşdırılır. [11, s.431] Çox keçmədi ki, Naxçıvanda “Ümid” körpüsü və Türk Bankı açıldı.

1992-ci il noyabrın 1-2-si tarixlərində imzalanmış “Eksimbankın krediti üzrə Türkiyə hökuməti ilə Azərbaycan hökuməti arasında Anlaşma Memorandumu” [12, s.2], 12 maddədən ibarət “Türkiyə Respublikası Hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında Ticarət və İqtisadi Əməkdaşlıq haqqında Saziş” [12, s.3-4; 7-10], 12 maddədən ibarət “Türkiyə Respublikası Hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası Hökuməti arasında Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş” [12, s.5-6; 10-13] və 5 maddədən ibarət “Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında Nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş” [12, s. 6, 13-14] iki ölkə arasında iqtisadi münasibətlərin ilk fundamental hüquqi-müqavilə bazasını təşkil etdi.

Kredit üzrə Anlaşma Memorandumunun birinci bəndində “Texniki heyətlər, iki ölkə arasındakı ticarət həcmünün artırılması məqsədilə, Türkiyə İxracat Kredit Bankı A.Ş. (bundan sonra Türk Eximbank adlandırılır) Azərbaycan Respublikası Hökuməti (bundan sonra - Bank) tərəfindən təyin edilmiş səlahiyyətli banka çərçivə krediti verməyin məqsəduyğun olduğunu qəbul edir, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti bu kredit üzrə Bankın öhdəliklərini təmin edəcək”, 4-cü bəndində isə “Heyətlər, yuxarıda göstərilən kredit, zəmanət və sığorta proqramları ilə yaradılacaq maliyyə imkanlarıyla əlaqədar razılaşmanın təmini üçün Türk Eximbank və Bankın müzakirələrdə tapılmasına qərar verirlər. Bu çərçivədə yaradılacaq imkanın məbləği 250 milyon ABŞ dollarını aşmayacaqdır”. [12, s.2]

Ticarət və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında sazişin VII maddəsində göstərilirdi ki, Tərəflər öz ölkələri arasında investisiyaya və texnologiya sahəsində əməkdaşlığa öz bazarları və üçüncü ölkələrə yönəldilmiş müştərək sahibkarlığın təsiri vasitəsi ilə kömək edəcəklər. Eyni zamanda digərləri ilə yanaşı, aşağıdakı sahələri ehtimal edilən əməkdaşlıq sahələri kimi müəyyənləşdirmişlər: kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, yüngül sənaye müəssisələrinin qurulması və müasirləşdirilməsi, sənaye sahəsində orta qatırımlar, neft-kimya, neft axtarışı, istehsal və neft sənayesi sahələrində əməkdaşlıq, inşaat sektoru, nəqliyyat və telekommunikasiya, mədəncilik və turizm. [12, s.4, 9]

Turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişin V maddəsində Tərəflərin səyahət agentlikləri arasında dinamik əməkdaşlığı təşviq edəcəkləri, VI maddəsində turizmin planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi, turist bazalarının bərpası, fəaliyyəti, orta qatırımların yaradılması sahələrində əldə edilən təcrübədən faydalanacaqları və birgə layihələrin hazırlanmasına çalışacaqları, VII maddəsində ortaya çıxan problemləri aradan qaldırmaq üçün hər iki ölkənin rəsmi turizm idarələrinin bərabər səviyyəli səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən görüşlərin keçiriləcəyi, VIII maddəsində turizm sahəsində təcrübələrindən yararlanacaqları, X maddəsində turizmə aid beynəlxalq görüş, sərgi və simpoziumlarda əməkdaşlıq edəcəkləri” [12, s.5, 12-13] və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi sahəsində əməkdaşlıq Sazişinin I maddəsində Tərəflər razılığa gəlirlər ki, infrastruktur quruculuğu sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə və bu əməkdaşlıq həyata keçdikcə tətbiq edilməsində bir-birinin təcrübəsindən faydalanacaqlar, II maddədə dəniz limanı, dəmiryolu infrastrukturunu və hava limanının tikintisi sahələrində texniki və idarəetmə məsələlər üzrə mütəxəssis mübadiləsi aparacaqlar. III maddədə Türkiyənin imkanların, sahilyanı qurğuların, dəmiryollarının və aeroportların tikintisi sahəsində hər cür tədqiqat layihə, məsləhət və nəzarətmə xidmətlərinin həyata keçirilməsində Azərbaycana yardım edəcəyi, IV maddədə sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində nəqliyyat infrastrukturunun müxtəlif sahələrində köhnə təşkilatların yenidən qurulması, yaxud təzə

təşkilatların yaradılması zamanı meydana çıxan problemlər barədə informasiya və təcrübə mübadiləsi aparacaqları barədə razılığa gəlirlər. [12, s.6, 13-14]

Araşdırmalar bir daha göstərir ki, Azərbaycan və Türkiyə Cənubi Qafqaz regionunun müxtəlif güc blokları arasında bölünməsinə qarşı çıxaraq, bölgədə sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasına çalışır.

Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının inkişafı nəticəsində iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlıq artıq yeni mərhələyə daxil olmuşdur və baş verən proseslər onun çoxtərəfli formatda genişləndirilməsindən xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı M. C. SSRİ -Türkiyə münasibətləri (Türkiyədə 1960-cı il çevrilişindən SSRİ-nin dağılmasınadək). I cild. 1960-1979. Bakı: Adiloğlu, 2007, 560 s.
2. Azərbaycan və Türkiyə Prezidentləri mətbuata bəyanatlarla çıxış ediblər / <http://www.president.az/articles/18115>
3. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında dostluq, əməkdaşlıq və mehriban qonşuluq haqqında Müqavilə / “Xalq qəzeti”, Bakı , 1992, 29 yanvar
4. Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Cümhuriyyətindəki səfirliyinin rəsmi saytının Azərbaycan dilində olan variantında səfirliyin açılması tarixi göstərilməmiş, ingilis dilində olan variantında isə yanvar ayı göstərilir // Embassy of the Republic of Azerbaijan to the Republic of Turkey. Azerbaijan-Turkey relations. <http://ankara.mfa.gov.az/en/content/3>
5. AR XİN. Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Cümhuriyyətindəki səfirliyi. Azərbaycan Türkiyə münasibətləri // <http://www.mfa.gov.az/content/38>
6. Türkiye ile türk cumhuriyetleri arasındaki anlaşmalar (1990-1992). Cilt 1, Ankara: Türkiye Borsalar Birliği, 1993.
7. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə . I hissə. Bakı: Mütərcim. 2015, 648 s.
8. “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/7/f_7000.htm
9. Abdullayev M. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri. Bakı,1998, 112 s.
10. AR Xarici İşlər Nazirliyi. Türkiyə / <http://mfa.gov.az/files/file/Turkiye.pdf>
11. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) (məqalələr toplusu). Bakı: Poliart MMC, 2017, 904 s.
12. T.C. Resmi Gazete, Başbakanlık Yürütme ve idare bölümü, Milletlerarası Andlaşma. 23 Ocak 1993, Sayı: 21474, 64 s.

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Ишык Омур Керим Мехметшах

Ключевые слова: экономическая безопасность, Турция, Азербайджан, газ, нефть

В статье рассматриваются основные направления азербайджано-турецкого сотрудничества в области экономической безопасности в годы независимости. Анализ фактических материалов показывает, что развивающееся сотрудничество в области экономической безопасности является важным фактором мира и стабильности в регионе, национального и регионального экономического прогресса. Турция сыграла важную роль в обеспечении не только политической и военной безопасности, но и экономической безопасности Азербайджанской Республики, Турция оказала содействие в обеспечении продовольственной безопасности Азербайджана и в настоящее время имеет особый вес в этой области.

SUMMARY

AZERBAIJANI-TURKISH COOPERATION IN THE FIELD OF ECONOMIC SECURITY

Ishik Omur Kerim Mehmetshah

Key words: *economic security, Turkey, Azerbaijan, gas, oil*

The article examines the main directions of Azerbaijani-Turkish cooperation in the field of economic security during the years of independence. The analysis of factual materials shows that the developing cooperation in the field of economic security is an important factor of peace and stability in the region, national and regional economic progress. Turkey has played an important role in ensuring not only the political and military security, but also the economic security of the Republic of Azerbaijan. Turkey has played an invaluable role in ensuring Azerbaijan's food security and currently has a special weight in this area.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.07.2020
	Son variant	10.09.2020

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ-VALYUTA MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADI TƏŞKİLATLARIN ROLU

RÜSTƏMOVA GÜLBƏS RƏSUL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

rrufet1979@mail.ru

Açar sözlər: maliyyə-valyuta sistemi, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları, dünya iqtisadiyyatı, beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətləri, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı Qrupu

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları dünya iqtisadiyyatındakı ən vacib təşkilatlardandır və ölkələrin gələcək inkişafı üçün əhəmiyyətli maliyyə mənbəyidir. Beynəlxalq valyuta, maliyyə və hökumətlərarası kredit təşkilatları dünya iqtisadiyyatına və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə təsir edən strukturlar sistemində xüsusi yer tutur. Ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi potensialının genişlənməsi, dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlığın təmin edilməsi üçün möhkəm və təsirli bir sistemin yaradılması, habelə valyuta-maliyyə sahəsinin davamlı fəaliyyətinin təmin edilməsi bu gün dünya iqtisadiyyatının ümumi inkişafını təmin etmək baxımından deyil, həm də gələcək təhlükəsizliyini təmin edən məcburi amil kimi nəzərdən keçirilir. Odur ki, bu istiqamətdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatları və ona üzv dövlətlərlə əməkdaşlığının gələcək tendensiylərinin təhlilinə həsr olunmuş elmi araşdırmalar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların yaradılması və inkişafı aşağıdakı məqsədlərə çatmağı təmin edir:

- beynəlxalq maliyyə sisteminin və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının sabitləşməsi və inkişafı;
- dövlətlərarası valyuta-kredit və maliyyə tənzimlənməsi;
- dünya valyuta, maliyyə və kredit sisteminin inkişafı üçün strategiya və taktikaların hazırlanması və əlaqələndirilməsi;
- milli, regional və dünya iqtisadi inkişafının sabitliyini təmin etmək üçün maliyyə mənbələrinin yığılması və istifadəsi.

Beynəlxalq təşkilatlar öz funksiyalarını səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün daimi qurumlar sistemini təmin edən təşkilati və hüquqi bir mexanizm yaradırlar. Bu sistem ümumiyyətlə yuxarı qurumları, icra orqanlarını, inzibati qurumları, müxtəlif komitə və komissiyaları əhatə edir. Ən vacib təşkilatların strukturunda da hüquqi şəxslər yaradılır. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları, fəaliyyətlərinin prinsipləri və məqsədlərindən və ölkələr arasında qarşılıqlı razılaşmalardan irəli gələn müəyyən bir məqsədlə kreditlər verirlər. Bu kreditlər ölkələrin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün və ya tam olaraq nəzərdə tutulduğu kimi istifadə edildiyi zaman yaxşıdır. Əks təqdirdə, bu, ölkənin kölə olmasına, milli və bəlkə də siyasi müstəqilliyini itirməsinə səbəb ola bilər.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları beynəlxalq iqtisadi təşkilatların xüsusi qrupuna daxildir. Həmin təşkilatlara Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı Qrupu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) və digər valyuta-maliyyə təşkilatları daxildir. Qlobal iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sisteminin əsas subyektləri məhz BMT-nin beynəlxalq təşkilatları, BVF, Dünya Bankı qrupu, ÜTT-dir. [1, s.110]

Valyuta-maliyyə münasibətləri sahəsində əməkdaşlıq üçün Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) yaradılmışdır. Bu təşkilat həm də BMT agentliyidir. BVF BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatıdır. BVF 1947-ci ilin əvvəlində fəaliyyətə başladı. Hazırda BVF 200-ə qədər ölkəni əhatə edir. Bu təşkilatın həyata keçirdiyi əsas məqsəd üzvlərinə nisbətən aşağı faiz dərəcələri ilə borc vermək, habelə

beynəlxalq maliyyə bazarının əlaqələndirilməsidir. Bu təşkilata daxil olan bir ölkə, xalis beynəlxalq ödənişləri ödəmək üçün kifayət qədər vəsaitin olmaması şərtilə (məsələn, xarici borcları ödəmək üçün) BVF-dən maliyyə yardımı istəyə bilər. [2, s.195]

BVF daimi əsasda fəaliyyət göstərir və beynəlxalq valyuta problemlərinin həlli üçün məsləhətləşmə və əməkdaşlıq mexanizmi təmin edir. Onun işinin vacib sahəsi valyuta statistikasını yaxşılaşdırmaq və ölkələr arasında müqayisə etməyə imkan verən standartlar hazırlamaqdır. BVF-yə üzv olmaq Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, Çoxtərəfli İnvestisiya Zəmanət Agentliyi və İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli Beynəlxalq Mərkəzinin daxil olduğu Dünya Bankı Qrupuna qoşulma üçün bir şərtir. [3, s.420] Maliyyə fəaliyyətlərinə nəzarət edən ən əhəmiyyətli beynəlxalq təşkilat məhz BVF-dir. Ümumiyyətlə, BVF beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemində aparıcı rol oynayır. BVF aşağıdakı səbəblərə görə beynəlxalq qlobal iqtisadiyyatda əsas rol oynayır:

1. Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirən BVF dünya valyuta sistemində vaxtaşırı dəyişikliklər edir, üzv ölkələrin razılaşmalarına uyğunluğunu izləyir, dünya valyuta sisteminin prinsiplərini, dünya birliyində razılaşdırılmış davranış qaydalarını müəyyənləşdirir.

2. BVF üzv ölkələrin məzənnə rejiminin dövlətlərarası tənzimlənməsini həyata keçirir.

3. BVF-nin tənzimləmə fəaliyyətinin vacib sahəsi valyuta məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasıdır.

4. BVF beynəlxalq borcvermə əlaqələndiricisi və borclu ölkələrin ödəmə qabiliyyətinin qarantı kimi çıxış edərək, kreditlər və xüsusilə kreditor və borclu ölkələrə vasitəçilik xidmətləri göstərməklə beynəlxalq pul və kredit münasibətlərinin tənzimlənməsində iştirak edir.

5. BVF üzv ölkələrin makroiqtisadi və pul siyasətinə, habelə dünya iqtisadiyyatının vəziyyətinə və çoxtərəfli müzakirələrə daimi ciddi nəzarət edir.

BVF üzv ölkələrə təlim yardımı ilə yanaşı, müxtəlif texniki yardım da göstərir. Fond digər qlobal maliyyə qurumları ilə də fəal əməkdaşlıq edir.

BVF təcrübəsində ən çox istifadə edilən stand-by razılaşması (SBA) və genişləndirilmiş fond kreditləri (EFF) müqavilələridir. Xüsusi mexanizmlərə aşağıdakılar daxildir: Kompensasiya və Fövqəladə Maliyyələşdirmə Təsisı (CCFF); Əlavə Ehtiyat Təsisatı (SRF) maliyyələşdirilməsi; təcili kredit xətləri (şərti kredit xətləri, CCL). Güzəştli maliyyələşdirmə, aşağı gəlirli ölkələrin etibar edə biləcəyi Struktur İslahatlarının Gücləndirilmiş Təsisatı (ESAF) kreditləri şəklində rəsmiləşdirilir. Bu o halda tətbiq olunur ki, tələb olunan yardım müntəzəm və xüsusi maliyyələşdirmə yolu ilə təmin edilmir. Fond müxtəlif xüsusi prosedurlarla təmin edir: valyuta sabitləşdirmə fondlarına dəstək, təcili yardım, təcili maliyyələşdirmə. [4, s.101]

Maliyyə fəaliyyəti sahəsindəki digər bir mühüm beynəlxalq maliyyə təşkilatı Dünya Bankıdır. Əsas məqsədi geridə qalmış dövlətlərin iqtisadiyyatlarına birbaşa sərmayə qoyaraq və bu ölkələrə texniki yardım göstərməklə inkişaf tempini sürətləndirməkdir. Bu maliyyə strukturunun vacib vəzifələri dünyanın az inkişaf etmiş ölkələrində yoxsulluğun sosial bir fenomen olaraq aradan qaldırılması, müxtəlif xəstəliklərə qarşı mübarizə, habelə iqtisadi və siyasi istiqamətdəki bir çox digər məsələlərin həllidir. Dünya Bankı 1945-ci ilin sonunda quruldu və bu gün 200-ə qədər bankı əhatə edir. Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu maliyyə və bank beynəlxalq təşkilatlar kateqoriyasına aiddir. BVF və Dünya Bankı iqtisadi qloballaşma üçün maliyyə alətləri kimi çıxış edirlər.

Dünya Bankının əsas vəzifəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluğun azaldılmasına gətirib çıxaran davamlı iqtisadi artımı stimullaşdırmaqdır və bu inkişaf layihələri və proqramlarının uzunmüddətli maliyyələşdirilməsi yolu ilə istehsalın artırılmasına kömək etməklə həyata keçirilir. Dünya Bankı Qrupuna beş beynəlxalq təşkilat daxildir: Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB), Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA), Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK),

Çoxtərəfli İnvestisiya Zəmanət Agentliyi (MIGA) və Beynəlxalq İnvestisiya Çatışmalarının Həlli Mərkəzi (ICCC). [5]

AYİB dünyada üçüncü nüfuzlu kredit təşkilatıdır. 1990-cı ildə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının yaradılması haqqında Sazişin imzalanması nəticəsində yaradılıb. Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının məqsədləri bunlardır:

- istehsal məqsədləri üçün kapital qoyuluşlarını stimullaşdırmaqla üzv dövlətlərin ərazilərinin yenidən qurulmasına və inkişafına kömək etmək;
- özəl xarici investisiyaların stimullaşdırılması və istehsal üçün vəsait təmin edilməsi;
- uzunmüddətli balanslaşdırılmış artımın stimullaşdırılması və Banka üzv dövlətlərin istehsal ehtiyatlarının inkişaf etdirilməsi üçün xarici investisiyaların təşviqi ilə ödəniş balansının qorunmasına kömək etmək.

Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA) 1960-cı ildə BYİB-in bir qolu kimi yaradılıb və fəaliyyətinin məqsədləri bunlardır: iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq; əmək məhsuldarlığını artırmaq; BİA üzv ölkələrində həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırmaq.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) 1956-cı ildə ABŞ-ın təşəbbüsü ilə yaradıldı və fəaliyyətinin məqsədi istehsal sahəsində, yəni mikro səviyyədə təşəbbüskarlığı təşviq edərək üzv ölkələrin iqtisadi artımını stimullaşdırmaq və bununla da BYİB fəaliyyətini tamamlamaqdır.

Çoxtərəfli İnvestisiya Zəmanət Agentliyi 1988-ci ildə qurulmuşdur. Fəaliyyətin məqsədi üzv ölkələrdə, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsal məqsədləri üçün kapital ayırma şəklində qeyri-kommersiya risklərinə qarşı birgə təkrar sığortası da daxil olmaqla, zəmanətlər verməklə investisiyaları stimullaşdırmaqdır. Həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında investisiya axınını asanlaşdırmaq üçün müvafiq dəstək fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsidir.

Fikrimizcə, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı Qrupu və digər beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsində rolunu gücləndirmək üçün bir sıra səmərəli təşkilati və maliyyə tədbirlərinin həyata keçirilməsi zəruridir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Ehtiyat valyuta və maliyyə mərkəzlərinin çoxşaxəli sistemini inkişaf etdirərək dünya maliyyə sisteminin sabitliyini gücləndirmək;
2. Müasir risk idarəetmə sisteminin, maliyyə texnologiyalarının adekvat inkişaf dərəcəsinin formalaşdırılması;
3. Balanslaşdırılmış risk qiymətləndirməsi və əldə edilən imkanların qiymətləndirilməsi əsasında maliyyə bazarı iştirakçılarının rəasional davranışı üçün stimullaşdırma sisteminin formalaşdırılması;
4. Makroiqtisadi və maliyyə siyasəti sahəsində beynəlxalq məcburi standartların qəbulu.
5. Bütçə kəsirinin əlaqələndirilməsi və dövlət borcunun artmasına nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi;
6. Ehtiyat valyutalar kimi istifadə olunan valyutalar siyahısının genişləndirilməsi və ya emissiyası;
7. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının fəaliyyətində əsaslı islahatların aparılması;
8. İqtisadi artıma zəmin yaradan, məşğulluq probleminin həllini təmin edən, əhalinin maliyyə savadlılığını artıran infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi.

Qeyd edilən bütün bu tədbirlər beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsində beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının rolunun gücləndirilməsinə öz töhfəsini verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Косиор Э., Вакулук И.Э., Химикус Е.И. Правовое регулирование деятельности международных финансовых организаций // Современное право. № 4. 2016, с.109-112
2. Зубенко В. В. Международная экономика и мировые экономические отношения: учебное пособие. Люберцы: Юрайт-М, 2016, 333 с.
3. Ратников Г.Н., Бикалова Н.А. Роль международных финансовых организаций в экономике на примере МВФ // Новое слово в науке: перспективы развития. № 2 (4). 2015, с. 420-421
4. Əliyev S.İ., Eminov A.N. və b. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları və Azərbaycan. Bakı, Zərdabi-Nəşr MMC, 2016, 268 s.
5. Kenen B.P. Reform if the IMF, CSR, No. 29. Council on Foreign Relations, New York, 2012.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РЕГУЛИРОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ФИНАНСОВЫХ И ВАЛЮТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Рустамова Г.Р.

Ключевые слова: *финансовая валютная система, международные финансовые кредитные организации, мировая экономика, международные финансовые валютные отношения, Международный Валютный Фонд, Группа Всемирного Банка*

Основная цель статьи – определить главную роль международных экономических организаций в регулировании международных финансовых и валютных отношений. Основным средством регулирующего воздействия международных финансовых институтов на мирохозяйственные отношения и мировую валютно-финансовую систему являются ссуды развивающимся странам и странам с переходной экономикой. В статье рассматривается ряд эффективных организационных и финансовых мер, которые необходимо принять для усиления роли Международного Валютного Фонда, Группы Всемирного Банка и других международных финансовых институтов в регулировании международных валютных отношений.

SUMMARY

THE ROLE OF INTERNATIONAL ECONOMIC ORGANIZATIONS IN THE REGULATION OF INTERNATIONAL FINANCIAL AND MONETARY RELATIONS

Rustamova G.R.

Key words: *financial currency system, international financial credit institutions, the world economy, international financial currency relations, International Monetary Fund, World Bank Group*

The main purpose of the article is to determine the main role of international economic organizations in the regulation of international financial and monetary relations. The main means of regulatory influence of international financial institutions on world economic relations and the world monetary financial system are loans to developing countries and countries with economics in transition. The article considers a number of effective organizational and financial measures that need to be taken to strengthen the role of the International Monetary Fund, the World Bank Group and other international financial institutions in regulating international monetary relations.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.06.2020
	Son variant	12.09.2020

MÜƏSSISƏNİN İNVESTISIYA CƏLBEDİCİLİYİ VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

ƏLİYEVƏ SƏDAQƏT YUSUB qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

ilqarosmanov1975@mail.ru

Açar sözlər: investisiya cəlbediciliyi, ölkə, region, müəssisə, qiymətləndirmə, maliyyə, təhlil, inkişaf, gəlir, göstərici

Dünya iqtisadiyyatında baş verən qlobal maliyyə böhranı şəraitində beynəlxalq bazarda ixtisaslaşma güclənir, innovasiyalara söykənən və yüksək əlavə dəyər yaradan elm tutumlu iqtisadiyyat modelinə üstünlük verilir. Bu isə qlobal və regional səviyyədə rəqabətin kəskin artmasına səbəb olur. Belə bir şəraitdə hər bir ölkə qarşısında yüksək rəqabətqabiliyyətliliyə, məhsuldarlığa, səmərəliliyə malik dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafın formalaşdırılması kimi vəzifələr dayanmalıdır. Bu vəzifələr iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsini, elm tutumlu iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını, makroiqtisadi sabitliyin qorunmasını, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasını, qabaqcıl texnologiyaların və təcrübənin tətbiqini, insan kapitalının inkişaf etdirilməsini, xarici investisiyaların təşviqini nəzərdə tutur. Bütün bu cəhətlər müəssisələrin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsinin nə qədər aktual olduğunu göstərir.

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin investisiya cəlbediciliyinin öyrənilməsi onların konyunkturasını, dinamikasını və cəmiyyətin bu sektorların məhsullarına olan ehtiyaclarının inkişaf perspektivlərini tədqiq etməyə yönəlmişdir.

Məlumdur ki, investisiya cəlbediciliyi əsasən ölkə, region və müəssisə səviyyəsində qiymətləndirilir. Ölkənin investisiya cəlbediciliyinə sosial sabitlik, siyasi sabitlik, iqtisadi vəziyyət, elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə dövlətin müdaxilə dərəcəsi və s. kimi amillər təsir göstərir. Ölkənin investisiya cəlbediciliyinə təsir edən amillər regionun inkişafına da təsir göstərir.

Regionun investisiya cəlbediciliyini qiymətləndirərkən, ilk növbədə, aşağıdakı problemlərə diqqət yetirmək tələb olunur:

1. Regional sosial-iqtisadi sistemlərin inkişaf strategiyası, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın ərazi təşkilinin yeni forma və metodlarından istifadə;
2. Regionda elmi və innovativ fəaliyyətin transformasiyasının sosial-iqtisadi problemləri;
3. Regional mühitin tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi problemləri və əhalinin ekoloji təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması;
4. Əmək, sosial inkişaf və əhalinin sosial müdafiəsi sahələrinin regional problemləri.

Regional investisiya siyasəti regionun öz kapitalının aktivləşdirilməsinə və hüdudlarından kənardan əlavə investisiya cəlb edilməsinə yönəldilməlidir ki, bu da investisiya cəlbediciliyinin tənzimlənməsində həm dolaylı, həm də birbaşa metodlardan istifadə olunmasını nəzərdə tutur.

İnvestisiya cəlbediciliyini investisiya mühitinin bir hissəsi hesab etmək olar ki, bu da öz növbəsində region iqtisadiyyatına investisiya cəlb etmək üçün müxtəlif obyektiv şərait və imkanlar sistemini təşkil edir və bir sıra amillərin (siyasi, iqtisadi, sosial) təsiri altında inkişaf etmiş investisiya fəaliyyətinin intensivliyini təmin edir.

Regionda investisiya fəaliyyətinin müxtəlif sahələri üçün üstünlük təşkil edən kapitalın gəlirlilik səviyyəsi və bu investisiya fəaliyyəti ilə əlaqəli risk səviyyəsi. Mövcud risklər iki qrupa bölünür. Birinci risk qrupu istehsal və marketinq zənciri ilə əlaqələndirilir. Risklərin ikinci qrupu kriminal vəziyyətin səviyyəsi, investisiya layihəsinin dəstəklənməsinin effektivliyi və regionun

inzibati infrastrukturu ilə əlaqələndirilir. Regionun investisiya cəlbediciliyinin təhlili və iqtisadiyyatın investisiya cəlbediciliyinin təhlili bir-biri ilə əlaqəlidir. Regionun investisiya cəlbediciliyi yalnız bu ərazidə yerləşən iqtisadi sektorların investisiya cəlbediciliyi ilə təmin edilə bilər. Digər tərəfdən müəssisənin investisiya cəlbediciliyi regionun investisiya mühitidir.

Müəssisəyə qoyulan birbaşa investisiyalar maliyyə və portfel investisiyalar şəklində ola bilər. Maliyyə investisiyalarının əsas məqsədi bu vəsaitlərdən gəlir əldə etmək, eləcə də müəssisədən çıxdıqdan müəyyən müddət sonra səhmlərinin satışından əlavə gəlir əldə etməkdir. Maliyyə investisiyalarını cəlb etmək sənaye müəssisəsini inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur. Bu, özünü istehsalın yenilənməsində, yeni məhsulların istifadəyə verilməsində, avadanlıqların alınmasında, satış həcminin artırılmasında, istehsal xərclərinin azaldılması və bir müəssisənin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında göstərir. Bu cür investisiyaların nəticəsi müəssisənin aktivlərinin həcmində və səhmlərinin dəyərinin artması olmalıdır. Portfel investisiya, bir qayda olaraq, bir istehsal dövrünün müxtəlif hissələrini və s. birləşdirərək sənayedə daha əhəmiyyətli mövqelər əldə etmək məqsədi ilə yönəldilir.

İnvestisiya qoyuluşunun başqa bir forması müəssisəyə borc mənbələrinin verilməsidir. Bu vəziyyətdə əsas vasitələr kreditlər ola bilər. Borc vəsaiti ödənişli, təcili və geri qaytarılmaq şərtlə verilir. Yəni investor investisiya qoyuluşundan faiz gəlirləri alacağını gözləyir. Faiz dərəcəsi maliyyələşdirilmə müddətindən, kreditor qarşısında öhdəliklərin təmin edilməsindən, həmçinin müəssisənin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsindən asılı ola bilər. Bu cür sərmayəçilər üçün əsas məsələ borc və faizlər də daxil olmaqla bütün lazımı kredit ödənişlərini vaxtında ödəmək üçün müəssisənin bu vəsaitlərdən necə istifadə edəcəyi vacibdir. Müəssisənin investisiya cəlbediciliyi xüsusiyyətlərin birləşməsidir, tərkibi müəssisənin gələcək inkişafına pul qoymaq üçün nə qədər səmərəli olduğunu göstərir. Əsas göstərici uzun müddət ərzində sabit gəlir əldə etmək amilidir.

Resurs amilləri müəssisənin iqtisadi vəziyyətini, istehsalın işləməsi üçün zəruri olan ehtiyatlar kompleksinin mövcudluğu və bu mənbələrdən səmərəli istifadə dərəcəsi kimi aspektləri səciyyələndirir.

Müəssisənin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi maliyyə göstəricilərindən istifadə etməklə aparılır. Bu göstəricilərə aşağıdakılar daxildir:

- likvidlik - şirkət zəruri hallarda aktivlərini nağd pula çevirə biləcəyini göstərir;
- əmlak vəziyyəti - müəssisənin ümumi əmlakındakı cari və uzunmüddətli aktivlərin payını əks etdirir;
- işgüzar fəaliyyət - göstərici müəssisənin mənfəətindən asılı olaraq, bütün maliyyə proseslərini xarakterizə edir;
- maliyyə asılılığı - müəssisənin xarici maliyyələşdirmə mənbələrindən asılılığını və əlavə fondlar olmadan fəaliyyət göstərməyin mümkünlüyünü göstərir;
- gəlirlilik - müəssisənin maliyyə imkanlarından istifadə edərək səmərəliliyini əks etdirir.

Hal-hazırda müəssisənin investisiya cəlbediciliyini müəyyənləşdirmək üçün vahid metodologiya mövcud deyil. Bu məqsədlər üçün bir sıra alternativ üsullardan istifadə edilə bilər. İqtisadçılar da müəssisənin investisiya cəlbediciliyini müəyyənləşdirmək üçün vahid bir metodun olmadığını iddia edirlər. Hər bir layihə investisiya cəlbediciliyinin sonrakı təhlili ilə fərdi metod tələb edir. Qiymətləndirmə müvafiq göstəricilərin və təhlil olunmuş amillərin istifadəsinə əsaslanan müxtəlif metodlarla mümkündür.

Müəssisənin investisiya cəlbediciliyi, ona təsir edən amillərin məcmusu ilə müəyyən edilir ki, onları da dörd qrupda birləşdirmək olar:

1. Maliyyə vəziyyəti;
2. İstehsal potensialı;
3. İdarəetmənin keyfiyyəti;
4. Bazar sabitliyi.

Müəssisənin maliyyə mənbələri və onlardan istifadənin səmərəliliyi bir çox elm adamları tərəfindən investisiya cəlbediciliyinin vacib amili kimi qeyd olunur. Maliyyə vəziyyətinə likvidlik, ödəmə qabiliyyəti, işgüzar fəaliyyət, maliyyə sabitliyi daxildir.

İstehsal potensialı istehsal ehtiyatlarından müəssisənin sərəncamında istifadənin səmərəliliyini göstərir. Onun gələcək strateji inkişafı müəssisənin idarəetmə səviyyəsindən, səriştəli və effektiv idarəetmədən asılıdır. Buna görə idarəetmə keyfiyyəti strateji bir investor üçün investisiya qərarının verilməsində əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. İstehsal potensialına əmək obyektləri, əmək vasitələri, əmək ehtiyatları və texnologiyalar kimi amillər daxildir və onlar istifadənin səmərəliliyi ilə xarakterizə olunur. İdarəetmənin keyfiyyəti müəssisənin inkişaf strategiyası və işinin bu strategiyaya uyğunluğu, davam edən iş proseslərinin optimallaşdırma dərəcəsi, təchizatçılar və istehlakçılarla əlaqələrin mövcudluğu və bazarda əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Bazar sabitliyinə müəssisənin parametrləri (müəssisənin növü, müəssisənin ölçüsü, məhsulun şaxələndirilməsi və s.), bazar şəraiti, müəssisənin həyat dövrü, sənaye əhəmiyyəti təsir göstərir.

Təklif olunan amillərin təsnifatı bizə tədqiq olunan hadisələrin dəyişməsinin səbəblərini daha dərinləndirən anlamağa, fəaliyyət göstərəcəklərinin dəyərinin formalaşmasında hər bir amilin yeri və rolunu və müəssisənin investisiya cəlb ediciliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q.Ü. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2008, 293 s.
2. Лукасевич И.А. Инвестиции. М.: ИНФРА-М, 2011, 413 с.
3. Подшиваленко Г.П. Инвестиции. М.: КНОРУС, 2014, 200 с.
4. Римера М.И. Экономическая оценка инвестиций. СПб.: Питер, 2009, 416 с.

РЕЗЮМЕ

ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ И ЕЕ ОЦЕНКА

Алиева С.Ю.

Ключевые слова: *инвестиционная привлекательность, страна, регион, предприятие, оценка, финансы, анализ, развитие, доход, показатель*

В статье рассматривается инвестиционная привлекательность на уровне страны, региона и предприятия. Исследованы факторы, влияющие на инвестиционную привлекательность на уровне страны, региона и предприятия. Изучены основные показатели оценки инвестиционной привлекательности предприятия. Исследован производственный потенциал, включающий такие факторы, как объекты труда, средства труда, трудовые ресурсы и технологии, характеризуется эффективность их использования. Качество управления определяется стратегией развития предприятия и его совместимостью с этой стратегией, степенью оптимизации текущих бизнес-процессов, наличием связей с поставщиками и потребителями и их значением на рынке.

SUMMARY

INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF THE ENTERPRISE AND ITS ASSESSMENT

Aliyeva S.Y.

Key words: *investment attractiveness, country, region, enterprise, assessment, finance, analysis, development, income, indicator*

The article considers investment attractiveness at the level of the country, region and enterprise. The factors influencing investment attractiveness at the level of the country, region and enterprise are researched. The main indicators for assessing the investment attractiveness of the enterprise are studied. The production potential including such factors as objects of labor, means of labor, labor resources and technologies is studied and is characterized by the efficiency of their use. The quality of management is determined by the company's development strategy and its compatibility with this strategy, the degree of optimization of current business processes, the presence of relationships with suppliers and consumers and their importance in the market.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.06.2020
	Son variant	05.09.2020

UOT 65.011.56

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ ONUN İNKİŞAFINDA DÖVLƏTİN ROLUNUN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

CƏMİLZADƏ ŞƏHLA VƏKİL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

cemilzade76@mail.ru

***Açar sözlər:** rəqəmsal iqtisadiyyat, informasiya, informasiya texnologiyaları, İnternet, infrastruktur, sənaye, Dövlət Proqramı*

“Rəqəmsal iqtisadiyyat” termini rəqəmsal texnologiyaların istifadəsinə əsaslanan iqtisadi, sosial və mədəni münasibətlər sistemi kimi başa düşülə bilər. Rəqəmsal iqtisadiyyat elektron malların və xidmətlərin istehsalı və satışı üçün ticarət fəaliyyətinin bir növüdür. Müvafiq olaraq, buraya daxildir: birincisi, elektron ticarət, elektron bankçılıq; ikincisi, onlayn xidmətlər, reklamdan pul qazanan informasiya saytları, İnternet media (səsyazma, kino, mətbuat, nəşr), əyləncə və biznes proqramının yaradılması; üçüncüsü, müvafiq avadanlıq istehsalı və digər dəstək fəaliyyətləri.

Əvvəllər oxşar məzmunla malik terminlər istifadə olunurdu: “İnternet iqtisadiyyatı”, “Veb iqtisadiyyatı” və “Yeni iqtisadiyyat”.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının [OECD] [5, s.36] nəşrində “rəqəmsal iqtisadiyyat” termini ticarət üçün istifadə olunan informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan bazarlara istinad etmək üçün istifadə olunan məlumat, rəqəmsal mallar və ya İnternet vasitəsilə xidmətlərin göstərilməsi kimi xarakterizə olunur. Dünya Bankının hesabatlarında rəqəmsal iqtisadiyyat (geniş mənada) rəqəmsal informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsinə əsaslanan iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələr sistemi kimi şərh edilir. [1, s.18] “Rəqəmsal iqtisadiyyat” termininin bir çox şərhinin olmasına baxmayaraq, konsepsiyanın məzmunu qeyri-müəyyən olaraq qalır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın mahiyyətini aşağıdakı kimi verə bilərik:

- insan fəaliyyətinin bütün sahələrində məlumatların toplanması, saxlanması, işlənməsi və ötürülməsi üçün rəqəmsal texnologiyaların fəal tətbiqi və praktik istifadəsi ilə xarakterizə olunan iqtisadiyyat növü;
- virtual mühitdə rəqəmsal malların və xidmətlərin istehsalı və ticarəti üçün milli iqtisadiyyatın bir qolu kimi iqtisadi fəaliyyətlər məcmusu; [2, s.40]
- davamlı iqtisadi inkişafa yönəlmiş real iqtisadiyyata əlavə olan müxtəlif elementlərin (texniki, infrastruktur, təşkilati, proqram, tənzimləmə, qanunvericilik və s.) kompleks birləşməsi;
- rəqəmsal informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları və şəbəkələrinin real vaxt rejimində istifadəsinə əsaslanan sosial-iqtisadi və təşkilati-texniki münasibətlər sistemi. [3, s.11]

Beləliklə, deyə bilərik ki, rəqəmsal iqtisadiyyat şəbəkəli rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi ilə global informasiya məkanında fəaliyyət göstərən sosial, iqtisadi və texnoloji münasibətlər sistemidir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat insanların həyatının sosial paradigmasını dəyişdirir, yeni biliklər əldə etmək, yeni peşələrə yiyələnmək və ixtisaslarını artırmaq üçün misilsiz imkanlar yaradır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat ideyalarının yayılması ilə paralel olaraq istehlakçılar, istehsalçılar, vasitəçilər arasında informasiya məhsullarının alqı-satqısı və mübadiləsi sahəsində inkişaf edən sosial, hüquqi və iqtisadi münasibətlər sistemi kimi xarakterizə olunan informasiya bazarının formalaşması prosesi aparılır. Bu yanaşma bir sıra ölkələrin iqtisadiyyatında informasiya

sənayesinin üstünlüyünü artırır, istehsal və xidmətlər sahəsi daha çox bilik tələb edən və innovativ sahə olur.

Rəqəmsal iqtisadiyyat sənayenin, kənd təsərrüfatının, tikintinin, xidmətlərin və dövlət idarəçiliyinin inkişafını sürətləndirə biləcək və ölkənin global rəqabət qabiliyyətini və milli təhlükəsizliyini artırma biləcək real iqtisadiyyatın bir sahəsi kimi çıxış edə bilər. Bu baxımdan rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ənənəvi istehsalın paralel inkişafı ilə həyata keçirilməlidir. Bu halda rəqəmsal iqtisadiyyatdan əsas dividendlər yalnız informasiya texnologiyaları şirkətləri tərəfindən deyil, cəmiyyət tərəfindən əldə ediləcəkdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı dövlətin əsas vəzifəsidir, çünki informasiya və kompüter dəstəyindən geniş istifadə edilmədən iqtisadi sistemin təkmilləşdirilməsi effektiv nəticə verə bilməz. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması təhsil mühitinin formalaşmasını, ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasını və onlayn ali təhsil proqramlarına çıxışı əhatə edir. Rəqəmsallaşmanın təsiri altında istehlakçıların tələblərinin ödənilməsində mobillik artır. Rəqəmsallaşma insan həyatının mənfi nəticələrini azaltmağa, habelə havanın, suyun, tullantıların keyfiyyəti və s. haqqında məlumat toplayaraq şəhərlərin və təbii obyektlərin ekoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Ona görə də rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün Dövlət Proqramının işlənilib-hazırlanmasının və təkmilləşdirilməsinin böyük iqtisadi əhəmiyyəti vardır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı aşağıdakı hədəfləri müəyyənləşdirə bilər:

- rəqəmsal məlumatların sosial-iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində əsas istehsal amili olduğu və sərhədlərərsası, işgüzar, elmi və təhsil ictimaiyyəti, dövlət və vətəndaşlar daxil olmaqla səmərəli qarşılıqlı fəaliyyətin təmin olunduğu rəqəmsal iqtisadiyyatın ekosisteminin yaradılması;

- institusional və infrastruktur xarakterli zəruri şəraitin yaradılması, yüksək texnoloji müəssisələrin yaradılması və inkişafı üçün mövcud maneələrin və məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması;

- həm iqtisadiyyatın ənənəvi sahələrində, həm də sənaye və yüksək texnoloji bazarlarda yeni maneələrin və məhdudiyyətlərin yaranmasının qarşısının alınması;

- həm Azərbaycan iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sektorları, həm də bütövlükdə iqtisadiyyat üçün global bazarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması.

Proqram rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün aşağıdakı əsas istiqamətləri müəyyənləşdirə bilər:

- normativ tənzimləmə;
- kadr yetişdirmə;
- tədqiqat bacarıqlarının və texniki əsasların formalaşdırılması;
- informasiya infrastrukturunu;
- informasiya təhlükəsizliyi.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üzrə Dövlət Proqramının işlənilib-hazırlanması zamanı aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilməlidir::

1. Yeni texnologiyalar biznesin və dövlətin inkişafına, həyat keyfiyyətinin artmasına, insanların sosiallaşması və ünsiyyətlərinin yeni formalarının ortaya çıxmasına təsir göstərəcəkdir. Ümumiyyətlə, rəqəmsallaşdırma sinergetik effekti yaradaraq, ölkə iqtisadiyyatının ümumi artımına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına kömək edən dövlət, biznes və elmi ictimaiyyət tərəfindən koordinasiya fəaliyyətlərinin lazımi səviyyədə təşkili məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

2. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı bütövlükdə rəqəmsal sənayenin inkişafı ilə yanaşı, yeni istehsal üsulları və yerli texnologiyaların global bazarlara çıxarılması ilə əlaqəli bir çox iqtisadi vəzifə qarşıya qoymalıdır. Proqramda bir sıra göstəricilər öz əksini tapmalıdır: elektron ticarətin dövriyyədəki payı, məşğulluğun ümumi strukturundakı yüksək texnoloji işlərin payı, yüksək texnoloji ixrac göstəriciləri, birbaşa iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması ilə əlaqəli bir çox göstəricilər. Proqramda iri şirkətlərin (xüsusən də təbii

inhisarların), eləcə də orta və kiçik müəssisələrin rəqəmsal yenilikləri daha fəal şəkildə tətbiq etmələri və tədqiqat və inkişafa investisiyaların artırılması üçün stimullaşdırılması məsələləri yer almalıdır. Proqram əsasən iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas “xidmətlər”: tənzimləmə, dövlət xidmətləri, informasiya texnologiyaları infrastrukturunun yaradılmasına yönəldilməlidir ki, bu da böyük əhəmiyyətə malikdir.

3. Rəqəmsal sənayenin inkişafı üçün inkişaf etmiş bir ölkədə informasiya texnologiyaları sənayesinə ehtiyac var. Bu məqama da xüsusi diqqət yetirilməlidir.

4. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması ilə, intellektual hüquqların qorunması sahəsində problemlər yarana bilər. Odur ki, kiber təhlükəsizlik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

5. İdxal əvəzetmə, informasiya texnologiyalarının ixracı, Azərbaycandakı İnternet şirkətləri üçün bərabər şəraitin təmin edilməsi, məlumatların əldə edilməsi və saxlanması üçün infrastrukturun inkişafı, hər növ kütləvi rəqəmsal rabitə və xidmətlərin stimullaşdırılması kimi sahələri stimullaşdırmaq və dəstəkləmək lazımdır.

Göründüyü kimi, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün bu sahədə Dövlət Proqramının işlənilib-hazırlanmasının və reallaşdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı həyata keçirilərkən tədqiqat və inkişaf üçün maliyyənin həcmi artırılmalı və yüksək texnologiyalar sahəsində kadr hazırlığı yaxşılaşdırılmalıdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında mühüm problem bu sahədə innovasiyaların tətbiqidir. Rəqəmsal innovasiya 1960-cı illərdə dünyada geniş yayılmağa başlamışdır. Rəqəmsal innovasiyanın inkişafındakı ilk mərhələ mövcud texnologiyanın və iş proseslərinin avtomatlaşdırılmasına qədər irəliləmişdir. İkinci mərhələ 1990-cı illərin ortalarından başlamışdır və İnternetin və mobil rabitənin cəmiyyətə qlobal nüfuz etməsi ilə xarakterizə olunurdu. Hal-hazırda texnoloji infrastrukturun inkişafı və geniş məlumat bazalarının istifadəsi 10 milyonlarla istehlakçının İnternetə çıxışının genişlənməsinə deyil, geniş çeşidli rəqəmsal xidmətlərin, məhsulların və sistemlərin vahid kiber sistemə inteqrasiyasına səbəb oldu [5, s. 34]:

Dünya Bankı hesabatında rəqəmsallaşmanın aşağıdakı riskləri qeyd olunur:

- kiber təhlükəsizlik;
- kütləvi işsizlik ehtimalı;
- həm ölkələr arasında, həm də ölkələr daxilində vətəndaşlar və müəssisələr arasında “rəqəmsal uçurum”un yaranması. [1, s.18]

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına dövlətin təsir istiqamətləri arasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik: rəqəmsal iqtisadiyyatın nailiyyətləri və qlobal rəqəmsal məkanın inkişaf tendensiyaları nəzərə alınmaqla sənaye sektorlarının təşkili üçün perspektivli standartların və yeni yanaşmaların tətbiqi; rəqəmsal iqtisadiyyat məkanının formalaşmasında təşkilati və tənzimləyici şərtlərin tətbiqi; rəqəmsal iqtisadiyyatın milli məkanının təhlükəsizliyinin və suverenliyinin təmin edilməsi; rəqəmsal infrastrukturun inkişafı, o cümlədən rəqəmsal platformaların işləməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması; informasiya infrastrukturunu təmin etmək üçün avadanlıq istehsalının inkişafı. [4, s.19]

Azərbaycan rəqəmsal potensialını reallaşdırmaq və iqtisadiyyatın rəqəmsallaşma prosesini sürətləndirmək üçün bütün zəruri şərtlərə malikdir. Yeni texnologiyalar biznesin və dövlət idarəçiliyinin inkişafına, həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə, insanların sosiallaşması və ünsiyyətinin yeni formalarının yaranmasına əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir. Azərbaycanın özünəməxsus lazımı intellektual və elmi bazası var, rəqəmsal iqtisadiyyatda təsirli bir infrastruktur yaratmaq üçün təşkilati və texnoloji həllər mövcuddur.

Fikrimizcə, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı əsasında aşağıdakı nəticələri əldə etmək mümkün olar:

- əmək məhsuldarlığının artırılması;
- şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- istehsal xərclərinin azaldılması;

- yeni iş yerlərinin yaradılması;
- insanların ehtiyaclarının tam ödənilməsi;
- yoxsulluğun və sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün texnoloji prioritetləri daha dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. Fikrimizcə, ilk növbədə, rəqəmsallaşdırmanın mümkün olduğu texnoloji sahələr müəyyən edilməlidir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın perspektivli inkişafı üçün yüksəkixtisaslı kadrlar, strateji inkişaf ideyaları (start-up) və bir sıra digər vasitələr tələb olunur. Hal-hazırda rəqəmsal iqtisadiyyatın ən inkişaf etmiş sahəsi elektron ticarətdir. Onların tez-tez eyniləşdirilməsi təsadüfi deyil. Bununla birlikdə, rəqəmsal iqtisadiyyat daha genişdir. Eyni zamanda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sənayeni həm təşkilati, həm də texnoloji cəhətdən əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa imkan verir. İlk növbədə, bankçılıq olan maliyyə sektoru çox fəal şəkildə rəqəmsallaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Доклад о мировом развитии «Цифровые дивиденды». Группа Всемирного Банка, 2016, 18 с.
2. Головенчик Г.Г. Теоретические подходы к определению понятия цифровая экономика // Наука и инновации, №2 (192), февраль 2019, с.40-45
3. Калужский М.Л. Электронная коммерция: маркетинговые сети и инфраструктура рынка. М.: Экономика, 2014, с.328
4. Панышин Б. Цифровая экономика: особенности и тенденции развития // Наука и инновации, №3 (157), март 2016, с.17-20.
5. Положихина М.А. Цифровая экономика как социально-экономический феномен. М., 2018, с. 8-38.

РЕЗЮМЕ

ЦИФРОВАЯ ЭКОНОМИКА И НАПРАВЛЕНИЯ УСИЛЕНИЯ РОЛИ ГОСУДАРСТВА В ЕЕ РАЗВИТИИ

Джамилзаде Ш.В.

Ключевые слова: *цифровая экономика, информация, информационные технологии, Интернет, инфраструктура, промышленность, Государственная программа.*

В статье раскрывается роль цифровой экономики и рассматриваются подходы некоторых международных организаций к данному вопросу. Исследуется влияние цифровой экономики на экономику страны. Обосновывается необходимость разработки и реализации Государственной программы с целью развития цифровой экономики. Также, раскрываются положительные эффекты, которые может дать цифровая экономика на экономику страны.

SUMMARY

DIGITAL ECONOMY AND DIRECTIONS OF STRENGTHENING THE ROLE OF THE STATE IN ITS DEVELOPMENT

Jamilzade Sh.V.

Key words: *digital economy, information, information technology, Internet, infrastructure, industry, State Program*

The article reveals the role of the digital economy and examines the approaches of some international organizations to this issue. The impact of the digital economy on the country's economy is being researched. The necessity of developing and implementing the State Program for the development of the digital economy is substantiated. Also, the positive effects that the digital economy can have on the country's economy are revealed.

Daxilolmatarixi:	İlkin variant	28.05.2020
	Son variant	14.09.2020

UOT 37.026

İBTİDAİ SİNİF ÜÇÜN “AZƏRBAYCAN DİLİ” DƏRSLİKLƏRİNDƏ NAĞILLARIN YERİ

¹CƏFƏROVA NABAT BEYDULLA qızı

²QASIMOVA MAYA RƏHİM qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, 1-dosent, 2-baş müəllim, ped.f.d.

cafarova_nabat@mail.ru

Açar sözlər: oxu, nağıllar, nəqletmə, təfəkkür, nitq, inkişaf

Şifahi xalq ədəbiyyatının nümunələri, o cümlədən nağıllar ağızdan-ağıza, nəsildən-nəslə keçmiş və müəyyən dəyişikliklərlə zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Şifahi xalq yaradıcılığı ana dilinə yiyələnməkdə, xalq incilərindən istifadənin reallaşmasında mühüm vasitələrdəndir.

Hər bir xalq kimi Azərbaycan xalqının da zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri vardır. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin öyrənilməsi kiçik yaşlı uşaqlarda vətənə məhəbbət, böyüklərə hörmət, əməksevərlik, düzlük, doğruculluq, ədalətli, səxavətli olmaq, yoldaşlıq, dostu sədaqət, düşməni nifrət hissini artırır, lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, rabitəli nitqini inkişaf etdirir və onlarda bədii fantaziya yaradır.

Fantaziyanın inkişafı nəticəsində bu dövrlərdə uşaqlarda şifahi xalq ədəbiyyatının bir növü olan nağıllara böyük həvəs yaranır. Hər bir xalqın tarixi nağıllarda obrazlı şəkildə əks etdirilir. Belə ki, nağıllar hər bir xalqın dünyagörüşünə, həyata münasibətinə, zülmə qarşı mübarizəsinə, gələcəklə bağlı arzu və inamlarına uyğun yaradılmışdır.

Nağıllar şifahi xalq ədəbiyyatının çox qədim və geniş yayılmış növlərindəndir. Nağıllar kiçik yaşlı uşaqların sirli-sehrli qəlbə yol tapa bilən yaxın dostu, onların fantaziyasının sevinc mənbəyidir. [2, s.312] Nağıllardan istifadə şagirdlərin dünyagörüşünü genişləndirir, nitqini, təfəkkürünü, yaradıcı fantaziyasını inkişaf etdirir, yaddaşını, təxəyyülünü, hissələrini gücləndirir.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə təfəkkürün inkişafı müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə bağlıdır. Burada inkişafetdirici fəaliyyət sahəsi kimi ən çox oxu materiallarını və bu materiallar içərisində nağılların rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Kiçikyaşlı məktəblilərdə təfəkkürün inkişaf etdirilməsinin əsas vasitələrindən biri kimi nağılların rolu əvəzsizdir. Oxu dərslərində nağıllar üzrə işin düzgün təşkili şagirdlərdə təfəkkürün inkişafına geniş imkanlar açır ki, bu da şagirdin təlim fəaliyyətində uğur qazanması üçün çox vacib amillərdəndir. Belə ki, təfəkkürü normal inkişaf etməyən insan həyatda hər hansı bir sahədə yaradıcılıq, novatorluq nümayiş etdirə bilmir. Müasir dövrdə fəallıq, müstəqillik, təşəbbüskarlıq, yaradıcılıq şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsində prioritet məsələlərdəndir. Odur ki, ibtidai siniflərdən başlayaraq, şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi qeydinə qalmaq lazımdır.

Xalq yaradıcılığının zəngin laylarından olan nağıllar ibtidai sinifdə oxuyan şagirdlərin daxili aləminin zənginləşməsində, həyata baxışının formalaşmasında, təfəkkür və təxəyyülünün inkişafında mühüm rol oynayır. Bu yaş dövründə məntiqi təfəkkürlə yanaşı, yaradıcı təfəkkürlə bağlı inkişaf elementləri təzahür edir.

Müasir psixologiyada divergent və konfergent təfəkkür, eləcə də lateral təfəkkür (Edvard və Bono) konsepsiyası formalaşmışdır. İstər divergent təfəkkürün, istərsə də lateral təfəkkürün yaradıcılıq effektləri önəmlidir. Bu gün məktəbdə təhsilə yanaşma dəyişmişdir. Şagirdlərə sadəcə olaraq bilik və ehkamlar vermək deyil, onlarda müəyyən bacarıq və vərdisləri inkişaf etdirmək tələb olunur. Əzbərləməklə əldə olunmuş bilik tez bir zamanda unudulur.

Şəxsiyyətyönlü təhsilin əsas məqsədi isə şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək, onların elmlərə müstəqil yiyələnməsinə şərat yaratmaqdır. Bunun üçün şagirdin intellekt qabiliyyətini inkişaf etdirmək lazımdır. Deməli, bu gün ibtidai sinfə gələn uşağın başqa cəhətləri ilə yanaşı, intellekt qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi xüsusi bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmalıdır. Bəs *intellekt* nədir? *İntellekt* latın dilindən (*intellektus* – anlamaq, başa düşmək) götürülmüş, geniş mənada insanın *düşünülmüş fəaliyyətləri*, dar mənada isə *düşünmək* deməkdir. I-IV sinif “Azərbaycan dili” dərsliklərində verilmiş nağıllar məhz bu yaş dövründə şagirdləri daha dərinlən düşündürə bilmək; həyat hadisələri və nağılların axarında özlərini tapa bilməkdə onlara kömək etmək; tənqidi, məntiqi, yaradıcı təfəkkürlərinin inkişafına nail olmaq məqsədi güdür. Müasir mərhələdə bu həqiqəti dərk edən müəllimlər nağılların oxusu zamanı şagirdlərin intellektinə təsir edən suallardan yararlanırlar.

Məsələn:

- Nağıldakı obrazlarda bəyəndiyin və bəyənmədiyən keyfiyyətlər hansıdır? Nəyə görə?
- Özündə bəyəndiyin və bəyənmədiyən xüsusiyyətlər varmı? Hansılardır?
- Nağıldakı hər hansı hadisəni dəyişmək istərdinmi? Bunu necə edərdin?
- Nağıl haqqında duyğularınla bağlı şeir yazsa bilərsənmi?
- Nağılda hansı bölmələr xoşuna gəldi və ya gəlmədi? Nə üçün?
- Nağılda sənə qeyri-adi görünən hadisə və obrazlar hansılardır? Hansı cəhətlərinə görə onları qeyri-adi hesab edirsən? Həyatda bu obrazlara və hadisələrə rast gəlmək olarmı?
- Hadisələrin baş verdiyi məkanları ardıcılıqla sadalaya bilərsənmi?
- Nağılda rastlaşdığın yeni sözlər və onların mənalarını yazsa bilərsənmi?
- Nağılla bağlı senari yazmalı olsan, hadisə və qəhrəmanları necə seçərdin?
- Nağılda ən çox sevdiyin bənzətmə hansıdır?
- Nağıldakı qəhrəmana məktub yazsan, nə yazardın?
- Nağılı oxuduqdan sonra hansı nəticəyə gəldin?
- Nağılı sən yazsa idin, sonunu necə bitirərdin? və s.

Azərbaycan dilinin zərifliyini, incəliyini və gözəlliyini uşaqlar kiçik yaşlarından anlamalıdır. Bunun üçün xalq yaradıcılığı nümunələri, o cümlədən nağılların təsir gücünü dəyərləndirə bilərik. “Çox vacibdir ki, uşaqlar öz inkişafı dövründə fərdi azadlığı hiss etsinlər. Bütün uşaqlar müstəqil nəticə çıxarmalı və müstəqil qərarlar verməyi bacarmalıdırlar. [7, s.11] Nağıl üzrə iş prosesində məşhur nağıl qəhrəmanlarının adlarını, onların əsas xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirən sözləri də yazdırmaq olar. Bir sözlə, təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, beynin fəallığını, çevikliyi təmin edən iş növlərinə üstünlük verilməsi təlimin səmərəli təşkilində yeganə çıxış yoludur. Çünki bu keyfiyyətlər şagirdin özünü və dünyanı dərk edə bilməsində, potensial qabiliyyətlərini realizə etməsində, həyatda özünəməxsus yer tapa bilməsində – bir sözlə, şəxsiyyət kimi yetişməsində böyük rol oynayır. “Ağlı necə məşq etdirmək olar?” sualı müasir təhsilin qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biridir.

Nağıllar şagirdlərin təfəkkürünün və nitqinin inkişafına güclü təsir göstərərək, onları düşünməyə, fakt və hadisələri tutuşdurmağa, fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirməyə istiqamətləndirir. Nağıllar bədii təxəyyülün, fantaziyanın genişlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir, bu zəmində rabitəli nitqin inkişafı sürətlənir, şagird öyrəndiyi nağılı başqalarına danışmağa can atır.

Kiçikyaşlı məktəblilərin nitqinin inkişaf etdirilməsində nağılların rolu böyükdür. Uşaqlara xalq dilinin nüfuzedici gücü vasitəsilə təqdim edilən, söylənilən nağıllar onların nitqinin zəngin, səlis və obrazlı olmasına imkan yaradır. Kiçikyaşlı məktəblilərlə aparılan tərbiyə işlərində nağıllardan – bu böyük sərvətdən səmərəli istifadə etmək olduqca faydalıdır. Nağıllar vasitəsilə onlar babaların məişəti, adət və ənənələri, oyunları və oyuncaqları ilə tanış olur, istifadə etdikləri əmək alətləri, geyimləri, qab-qacaqları haqqında biliklər əldə edirlər.

Böyüklərin uşaqlar üçün yaratdıqları nağıllar böyük təbiəvi əhəmiyyəti ilə seçilərək, uşaqlarda ədəbiyyata həvəs oyadır, onların bədii zövqünü formalaşdırır.

İbtidai sinif şagirdlərinin ədəbi dil normalarına uyğun düzgün danışmaq və tələffüz vərdişlərinin yaranmasında, onların söz ehtiyatının zənginləşməsində, nağıletmə bacarıqlarının formalaşmasında nağılların rolu danılmazdır. Uşaq psixologiyasını bilən hər kəs kiçikyaşlı məktəblilər üçün nağıllardan istifadənin nə qədər mühüm faktor olduğunu dərk edir. Şagirdlər özlərini nağıl qəhrəmanına bənzədir, yaranan “çətinlik”lərin aradan qaldırılması yollarını fikirləşir və öz planlarını söyləməklə yaradıcılıqlarını inkişaf etdirmiş olurlar. Şagirdlər sehirli nağılları daha çox sevir. Professor A.M.Nəbiyev yazırdı: “Sehirli nağıllar sehirli süjetlər üzərində qurulur, sehirli obrazlar burada əsas rol oynayır. Bütün sehirli nağıl qəhrəmanları son anda qarşılarına çıxan ən qorxunc qüvvələrə qalib gəlib məqsədə çatırlar. İnsanın kamalı, ağılı və dərrakəsi, yenilməzliyi və qorxmazlığı onun əlindən tutub irəliyə, məqsədə qovuşmağa doğru aparır. Lakin burada sehirkar qüvvələr qarşısında, əslində, aciz qalan insana kömək edən də yenə insan aqlı, onun qüdrətli fantaziyası, biliyin və kamalın qüdrətindən törəyən insan əməlidir. [6, s. 3]

Eyni zamanda nağıllardakı oyun-nəğmələr də uşaqların məntiqi təfəkkürünü, bədii zövqünü və rəhbərli nitqini inkişaf etdirir, onları kitab oxumağa həvəsləndirir.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin başlıca vəzifələrindən biri şagirdlərin nitq bacarıq və vərdişlərinin, nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Nitq təfəkkürlə bağlıdır, deməli, nitq inkişafı eyni zamanda təfəkkürün də inkişafı deməkdir. Nitq inkişafı, o cümlədən təfəkkürün inkişafı üzrə işlər şagird məktəbə qədəm qoyduğu gündən ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə davam etdirilir. Şagirdlərin yaş və anlayış səviyyəsinə uyğun fəal (interaktiv) təlim üsul və vasitələrinin, iş növlərinin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin bu yaş dövrü üçün münasib hesab edilən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin, o cümlədən nağılların, bədii mətnlərin, şeirlərin öyrənilməsi nitq və təfəkkürün inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. [2, s.313]

İbtidai siniflərinin proqram (kurikulum) və dərslərlərində nağılların kifayət qədər geniş yer tutduğunu nəzərə alsaq, onların tədrisi haqqında ayrıca fikir söyləməyə ehtiyac yaranır. İbtidai siniflərdə oxu mətnləri Azərbaycan dili tədrisinin mühüm tərkib hissəsi olduğuna görə nağılların öyrənilməsi Azərbaycan dilinin zənginliklərini mənimsəmək, rəhbərli nitqə, yaradıcı nağıletmə bacarığına yiyələnmək, səhnələşdirmə mədəniyyətini öyrənmək baxımından çox faydalıdır. Nağılların yüksək səviyyədə tədrisi şagirdlərə Azərbaycan dilinin incəliklərinin mənimsədilməsi, onların düzgün, rəvan, şüurlu və ifadəli oxu vərdişlərinə yiyələndirilməsi, strategiyalı oxunun bütün növlərinin asanlıqla tətbiq edilməsi, rollu oxunun həvəslə təşkil edilməsində effektiv rol oynayır.

Azərbaycan dili kurikulumunda (I-IV) birinci sinifdə oxu məzmun xətti üzrə şagirdlərin bilməli olduğu məsələlər bu standartlarda verilmişdir: 2.2.1; 2.2.2; 2.2.3; 2.2.4; 2.2.5. [1, s. 2-5]

Əgər birinci sinif şagirdi “Şeirlə hekayənin fərqi” bilməlidirsə, deməli, müəllim şeir haqqında ümumi məlumat verməli, qafiyə, ölçü, ritm barədə danışmalı, nümunələr oxumalıdır. Hekayədən söz düşəndə süjet və kompozisiya barədə danışmalı, hekayənin ideyası, məzmunu, obrazları haqqında müəyyən məlumat verməlidir. Həmçinin nağıllar haqqında ilkin anlayışların verilməsi də vacibdir.

Beləliklə, birinci sinifdən ədəbiyyat nəzəriyyəsi elementlərinin öyrənilməsinə başlanılır ki, bu da şagirdlərin ümumi inkişafında, nitqinin, təfəkkürünün inkişafında əsaslı rol oynamış olur. Xalq yaradıcılığı nümunələri ikinci siniflərdən daha geniş şəkildə tədris olunur.

Kurikulum proqramında göstərilir ki, şagird kiçikhəcmli bədii mətnləri janrlara görə fərqləndirməlidir. İkinci siniflərdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri: nağıllar, lətifələr, oyun-nəğmələr, düzgünlər, sayaçı sözlər, tapmacalar, yanıltmaclar, atalar sözləri, bayatılar tədris olunur. Bir sıra terminlərin qeyri-dəqiq təqdim olunmasına baxmayaraq, ikinci sinif dərslərində folklorun çox geniş şəbəkəsi əhatə edilir. İkinci sinifdə nağılların bir çox xüsusiyyətlərini şagirdlərə öyrətmək mümkündür. Şagirdlər nağıldakı əsas fikri həyatla əlaqələndirir, obrazlı söz və ifadələrin seçilməsinə diqqət yetirir, obrazlı ifadələrin nə demək olduğunu dərk etməyə çalışır, nağıldakı hadisələrdə reallığa uyğun olmayan elementləri müəyyənləşdirirlər. Nəticədə, təfəkkürün inkişafı üçün zəmin hazırlanır.

Nağılın bir sıra çox mühüm elementləri ilə tanış olan şagirdlər üçüncü siniflərdə biliklərini bir qədər də dərinləşdirirlər.

İbtidai sinif Azərbaycan dili proqramında (kurikulumda) qeyd edilir: şagirdlər "2.2.1. Müvafiq mətnləri düzgün, sürətli, intonasiya ilə (cümlə növlərinə görə) oxuyur". Təlimin bu mərhələsində şagirdlərin ucadan və səssiz oxumaq vərdisləri təkmilləşdirilməlidir. Şagirdlərin qarşısında oxunmuş, materialların məzmununu dərk etmək, ona münasibət bildirmək, onu qiymətləndirmək tələbi qoyulur.

Müəllim ədəbi janrlar içərisində nağılı səciyyələndirən xüsusiyyətləri aydınlaşdırmalı, süjet və kompozisiya mövzusunun ifadə etmək baxımından həmin janrın xüsusiyyətlərini başa salmalıdır. Yəni bu janrın özünəməxsus xarakterik səciyyəsinə araşdırmağı qarşıya tələb kimi qoymaq təfəkkürün inkişafı baxımından çox vacibdir.

Üçüncü siniflərdə nağıllar haqqında anlayışlar bir qədər dərinləşməlidir. Bu sinifdə şagird üçün yeni anlayışlar da meydana çıxır. Belə ki, mif, əsəti, əfsanə, rəvayət kimi istilahlər onun üçün təzədir. Buna görə də müəllim nağılı başqalarından ayıran başlıca xüsusiyyətləri izah etməyə borcludur.

IV sinif üçün nəzərdə tutulan "Oxu" məzmun xəttinin standartlarında göstərilir ki, şagird mətnin (nağılın) məzmununu genişləndirir, dəyişdirir, yaradıcı şəkildə davam etdirir; mətnin (nağılın) ideyasını müəyyənləşdirir və obrazları sadə şəkildə səciyyələndirir. [7, s.26]

Mətn üzərində iş zamanı nağılın təmsil və şeirlərdən, həmçinin bayatıların laylaldan, tapmacaların yanıltmacdan fərqləndirilməsi, nağılın mövzusunə müvafiq atalar sözlərinin, məsəllərin, aforizmlərin, tapmacaların seçilməsi və ya tapılması təfəkkürün inkişafı üçün faydalıdır. IV sinfin oxu dərslərində şagirdlərin qarşısına "Mətnəki obrazlı söz və ifadələri seçin" tələbinin qoyulması da onların müstəqilliyini və fəallığını təmin edən iş növlərindəndir.

İbtidai siniflərin "Azərbaycan dili" (I-IV) dərsliklərində oxu materialı kimi nağıllardan geniş istifadə olunmuşdur. Belə ki, I sinfin dərslərinə "Nə üçün pişik yeməkdən sonra yuyunur", "Niyə Ayın donu yoxdur", "Nəzakətli dovşan", "Kələm yarpağı", "Ayoqa" və s. nağıllar daxil edilmişdir ki, bunlar da şagirdlərin ruhuna yaxın olmaqla yanaşı, nitq və təfəkkürünün inkişafı üçün səmərəlidir.

II sinif dərslərində təqdim olunmuş mətnlərin isə ümumilikdə 16-sı nağıldır: "Bağban və oğulları", "Üç ana, üç oğul", "Ağa və nökr", "Şir və siçan", "Papaqçı və meymunlar", "Torpağın nağılı", "Göyərçin", "Balaca Əhməd", "İki ayı balası", "Cığal cücə", "Az danış, çox iş gör", "Kəndli və ilan", "Cırtan", "Yalançı çoban", "Babanın nağılı", "Meşə kralı" və s. Nağıllar şagirdlərin ruhuna yaxın olan bir janrdır. Onlar nağıl qəhrəmanlarının keçirdiyi hissləri duymağa, özlərini onlara bənzətməyə çalışırlar. Bu zaman hadisələrin baş vermə səbəblərinin araşdırılması, qəhrəmanlara münasibət bildirilməsi, təhlil, tərkib, ümumiləşdirmə, qruplaşdırma, sistemləşdirmə kimi təfəkkür fəaliyyətlərinin ilkin elementləri yaranır ki, bu da ümumilikdə təfəkkürün inkişafını təmin edir.

III sinif dərslərində - "Tənha qu quşu", Ballı və Xallı", "Çoban və keçilər", "Şahzadə və dilənçi", "Göyçək Fatma", "Güc birlikdədir", "Siçan və dəvə"; IV sinifdə "Hökmdar qardaşlar", "Çiçək – yeddi rəng ləçək", "Körpə nəğmənin nağılı", "Lalə və Məryəm" və s. nağıllar həm şagirdlərin oxu vərdislərinin cıllanmasını, həm lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə və bilavasitə ümuminkişafını stimullaşdırır.

Oxu dərslərində nağılların tədrisi ibtidai sinif şagirdlərinin təfəkkürünün və nitqinin inkişafına, onlarda yeni hisslərin təşəkkülünə, hisslərin məzmunca zənginləşməsinə səbəb olur. Hər bir müəllim ilk gündən bu mühüm məsələni diqqət mərkəzində saxlamalı, oxu dərslərində nağılların inkişafetdirici rolundan istifadəyə və bunun təfəkkürün inkişafına yönəlməsinə geniş yer verməlidir. Nağıllar ibtidai sinif şagirdlərinin yaxşı və pisi ayırmalarını, əşya və hadisələr arasındakı əlaqələri anlamalarını, hadisələrin gedişini izləməklə onlardan nəticə çıxarmalarını, ətraf aləm haqqında bilik və təcrübələrinin artmasını təmin edir. Şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı üçün müvafiq şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər). Bakı, 2012.
2. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı: ADPU, 2020, 404 s.
3. Cəfərova N. Nitq inkişafı üzrə işin metodikası. Bakı, ADPU, 2018, 234 s.
4. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Nasir, 2003, 520 s.
5. Qədirov Ə. Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: 2002, 137 s.
6. Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı: Elm, 2006, 648 s.
7. Təhsil və demokratiya mədəniyyəti: Kiçikyaşlı uşaqlar üçün pedaqoji metodika. Bakı, 2000, 122 s.

РЕЗЮМЕ

МЕСТО СКАЗОК В УЧЕБНИКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

ДЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Джафарова Н.В., Гасимова М.К.

Ключевые слова: чтение, сказки, рассказывание, мышление, речь, развитие

Сказки являются одной из древнейших и распространенных форм устной народной литературы, отражающей мировоззрение, отношение к жизни, борьбу с угнетением, стремление и веру в будущее каждой нации.

Сказки оказывают сильное влияние на развитие мышления и речи детей, заставляя их думать, сравнивать факты и события, выявлять различия и сходства, делать выводы из событий.

Изучение сказок на уроках чтения основано на развитии у учащихся мышления, речи, творческого повествования, понимания того, что хорошо, а что плохо. Сказки расширяют мышление, воображение, мировоззрение, память учащихся; прививают трудолюбие, честность, правдивость, дружбу, любовь к близким, уважение к добрым людям, обогащают словарный запас, развивают речь.

Развитие мышления учащихся начальной школы помогает им понимать суть фактов и событий, запоминать, сравнивать, обобщать, систематизировать их, делать выводы, следить за ходом событий и творчески подходить к «реализации» своих воображений в творческой сфере.

SUMMARY

THE PLACE OF FAIRY TALES IN PRIMARY SCHOOL "AZERBAIJANI LANGUAGE"

TEXTBOOKS

Jafarova N.B., Gasimova M.R.

Key words: reading, stories, storytelling, thinking, speech, development

Tales are one of the most ancient and widespread forms of oral folk literature, reflecting the worldview, attitude to life, struggle against oppression, aspirations and beliefs for the future of each nation.

Tales have a strong influence on the development of children's thinking and speech, directing them to think, to compare facts and events, to identify differences and similarities, to draw conclusions from events.

The study of fairy tales in reading lessons is based on the development of students' thinking, speech, creative storytelling, understanding of what is good and what is bad. Tales expand students' thinking, imagination, worldview, memory, increase diligence, honesty, truthfulness, companionship, friendship, love for relatives, respect for kind people, enrich vocabulary, develop speech.

The development of the thinking of primary school students helps them to understand, remember, compare, generalize, systematize, draw conclusions, follow the course of events and approach creatively, to move towards the "realization" of their dreams in the creative sphere.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	04.06.2020
	Son variant	07.09.2020

UOT 373.5

KİMYA FƏNNİNİN MÜASİR TƏLİM ÜSULLARI İLƏ TƏDRİSİ¹**QULİYEVA GÜLZAR NİZAM qızı**²**SEYİDOVA ƏNTİQƏ NƏSİB qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2-baş müəllim*g.gulzar@mail.ru***Açar sözlər:** tədris, informativ bilik, kommunikatibilik, üsul*

Kimya üzrə dövlət standartı təlim prosesinə fəal yanaşmanın üstünlüklərini, şagirdlərin ümumtədris və fənlərə aid bacarıqlarının kompleks şəkildə inkişafı, öyrədici, informativ, kommunikativ kompetensiyaları formalaşdırın fəaliyyət üsullarını öyrədir. Tədris prosesinin maddi-texniki təminatı bu məsələlərin həlli üçün kifayət qədər səmərəli olmalıdır. Ona görə burada yalnız hazırkı zamanda tətbiq edilən təlim vasitələri deyil, həm də yeni (perspektiv), hazırkı standartın reallaşması üçün gərəkli olan vasitələrin yaradılması daxildir.

Kimya fənni həm nəzəri, həm də praktik elmdir. Nəzəri biliklər vasitəsilə təhsilalanlar orta məktəbdə əvvəlcə kimya anlayışlarını, terminlərini, qanunlarını, kimyəvi elementləri, sonra maddələri, onlar haqqında bilikləri inkişaf etdirərək kimyəvi reaksiyaları, eləcə də istehsal proseslərini öyrənirlər. Kimyanı tək nəzəri biliklər vasitəsilə öyrənmək şagirdlərin idrak fəallığına passiv təsir göstərir, bu fənn həm də praktik bacarıq və vərdislərə yiyələnməklə öyrənilməlidir. Kimyanın öyrədilməsində fəal/interaktiv təlim üsullarının rolu xüsusiədir. Çünki bu üsulların təlim prosesinə tətbiqi şagirdlərin məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərir. Çoxsaylı təlim üsullarından bir neçəsinin dərslərin gedışı zamanı tətbiqi nümunəsini tədqim edirik. Yanaşı olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, üsullar oyun xarakterli olduğundan sadə görünə bilər, lakin məsələnin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, şagirdlər kimyanı keçməyə başladıkları dövrdən əyləncə tipli sual və tapşırıqlar nə qədər çox olsa, onlar kimyanı bir fənn kimi sevelər və maraq onları bu sahədə biliklərini inkişaf etdirməyə yönəldər.

Anlayışın çıxarılması üsulu oyun-tapmaca formasında keçirilir və şagirdlərdə yüksək fəallıq yaradır. Üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əvvəlcə müəllim lövhədə dairəvi kart asır, onun arxasında şagirdlərdən tələb olunan anlayışı yazır. Kartın yazı olmayan tərəfini şagirdlərə göstərir və gizlədilmiş anlayışların xüsusiyyətlərinə aid 2 və ya 3 yönəldici söz sadalayır və ya yazır. Şagirdlər həmin xüsusiyyətlərə uyğun olaraq gizlədilmiş anlayışı tapırlar. Əgər şagirdlər anlayışı tapmaqda çətinlik çəksələr, müəllim əlavə olaraq yeni xüsusiyyətlər sadalayır. Şagirdlər öz fərziyyələrini dedikdən sonra müəllim bu tapmacanın tapılıb-tapılmamasını hamıya çatdırır və vərəqələrində yazılan sözləri açıqlayır.

Aydın məsələdir ki, təlimin forma və üsullarını keçilən mövzuya uyğun şəkildə seçmək lazımdır. Müəllim özü əvvəlcədən müəyyən edir ki, cari planını tərtib etdiyi dərslə hansı təlim forma və üsullarını tətbiq edəcək. Məsələn, kimya dərslində “Dəmir” mövzusuna aid dərslə nümunəsinin qısa konspektini təqdim edək: Müəllim keçilən mövzu üçün “Anlayışın çıxarılması” təlim üsulunu tətbiq edərsə, şagirdlərə, əvvəlcədən qeyd etdiyimiz kimi, açar suallarla müraciət edə bilər:

1. Adına “səma daşı” deyirlər.
2. Gümüşü-ağ rəngli plastik metaldır.
3. Çuqun və polad istehsalında istifadə olunur.
4. Qanda hemoglobinin tərkibində mövcuddur.
5. 2 və 3 valentli olur.

Daha sonra qrupa tapşırıqlar bölünür. Bu məsələlərdə artıq müəllimlərin kifayət qədər təcrübəsi var. Yalnız onu qeyd etmək olar ki, fəal/interaktiv təlim üsullarından danışarkən vurğulamaq olar ki, müəllim qrup üzvlərinə tədqiqat tapşırığını paylayarkən Kloz üsulundan istifadə edə bilər.

Kloz öncəgörmə xarakterli bir çalışmadır. Mətndəki sözlər müəyyən intervallarla silinir. Şagirddən isə silinmiş sözləri tapmaq, mətni yenidən qurmaq tələb olunur. Kloz üsulunun təşkili zamanı gözlənilməsi məsləhət bilinən və əməl edilməsi vacib olan amillər sırasına aşağıda qeyd olunanlar daxil edilir:

- Qeyri-müntəzəm silinmə ilə müəllim buraxılmış sözlər üzərində nəzarətə malik ola bilər;
- Buraxılan sözləri vacib və ya əsas sözlərdən seçməlisiniz;
- Kloz tipli çalışmalar o halda daha effektiv olur ki, ilk bir neçə cümlədə heç bir söz buraxılmır. Bu uşaqlara mətn üslubunu izləməyə imkan verir. Yekun hissədə də heç bir sözün buraxılmamağı da faydalıdır;

Klozdan aşağıda göstərilmiş kontekstlərdə istifadə etmək səmərəlidir:

- Sadə çalışma bacarığı kimi;
- Şagirdlərin mövzunu başa düşüb və ya düşmədiyini yoxlamaq üçün;
- Öyrənmələri qərar verməyə cəlb etmək üçün;
- Öyrənməyə həvəs səviyyəsini yüksəltmək üçün;
- Qrup müzakirəsini stimullaşdırmaq üçün.

Bu üsullardan istifadə etdikdə diqqət yetirilməsi vacib olan məsələlər :

- Çalışmalar seçilərək istifadə olunmalıdır;
- Buraxılan sözlər diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir;
- Həddən çox sözlərin buraxılması çətinləşdirici ola bilər.

Bundan əlavə, buraxılan sözlərin müxtəlif olması və həmin sözlərin verilmiş bir neçə söz arasında seçilə bilməsi imkanı yaratmaqla, bu üsuldən fərqli qabiliyyətlərə malik olan qruplar üçün fərqləndirilmiş formada da istifadə etmək olar.

Kloz üsulunda sözlərin yeri buraxılır. Kimya müəllimləri kimyəvi reaksiyalarda hər hansı bir maddənin yerinə nöqtələr yazmaqla şagirdlərə o maddənin hansı olduğunu tapmağa tapşırıqlar verir. Bu tip düşündürücü sual və tapşırıqlar şagirdlərin kimyəvi biliklərinin formalaşmasına, dərslərin daha yaxşı mənimsənilməsinə və müəllim üçün isə mövzunun çatdırılmasının keyfiyyətinə müsbət təsir edəcək.

Dərsləri canlandırmaq və təlim prosesini asan ünsiyyətə çevirmək üçün üsulları müəyyən olunmuş mərhələdə dərslərin gedişatına daxil etmək lazımdır. Müxtəlif maddələrin adlarının uyğunluğunu tapmaq vəzifələrinin yerinə yetirilməsi onların daha sürətli yadda qalmasına kömək edir. Gələcəkdə kimyəvi,terminoloji biliklərin əldə edilməsində yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verir [2].

Kim daha çox yadda saxlayar. Təlim üsulu kimyəvi terminlərin təkrar olunması vasitəsilə yadda saxlanılmasına xidmət edir. O 5-7 dəqiqə müddətində kimyəvi terminlərin sadalanması zamanı sürətlə reaksiya verməyə istiqamətlənmişdir. Qısa söz seçilir,məsələn,"kalsium". Hər bir sözü cədvələ yerləşdirir və ardıcılıqla eyni hərflə başlayan kimyəvi terminləri yazırıq.

K	A	O	R
Kalsium	alüminium	Orbital	reaksiya
Kolloid	alkenlər	Oksigen	radikal
Kation	aldehidlər	Oksid	reagent

İnanıram–inanmıram. Bu oyundan istifadə edərək materialı bir siniflə və ya bir şagirdlə lövhədəki cavablarla birləşdirir və ya təkrarlamaq bilərsiniz. Müəllim mahiyyəti vurğulayır, sonra

düzgün və yanlış ifadələr təklif edir və şagird yalnız “bəli” və “xeyr” cavabını verir. Məsələn, oksigen mövzusunda bir müəllim şagirdlərdən soruşur: "İnanırsınızmı ...

... onun kimyəvi simvolu O-dur?

... havanın bir hissəsidir?

... o qazdır?

... suyun bir hissəsidir? və s.

Paradoks. Oyun maddələrin adlarını dərk etməyə və onların qarşılıqlı təsir imkanlarını sürətlə öyrənməyi öyrədir. Müəllim və ya oyun qrupları müəyyən bir mövzuda suallar verirlər. Suallar əvvəlcədən düşünülməlidir. Onlar çətin və ya komik ola bilər. Məsələn:

Sual: Kalsium hidroksidini sönmüş əhəng ilə qarışdırarsanız nə olacaq? (Heç bir şey, çünki bu, eyni maddədir).

Sual: Natrium xlorid suda həll olanda nə baş verir? (Duzlu su çıxacaq).

Didaktik oyunlar arasında xüsusi yeri krossvordlar tutur. Didaktik maraq tədris prosesində mövzu ilə əlaqəli krossvordların istifadəsidir. Dərsdə istifadə etmək üçün krossvord nisbətən kiçik olmalıdır. Həm də krossvordlar olduqca əlverişlidir, bunlarda bütün sözlər bir açar sözlə kəsilir. Bu mövzu ilə əlaqəli ola bilər. Belə bir krossvord tapmacasına bu mövzudan ən çox termin daxil edə bilərsiniz. Açar sözlər əvvəlcədən göstərilməməlidir. Uşaqların təsadüfi olaraq tanınamaları üçün onlar seçilməlidir. Əsas sözləri təxmin etmədən açar sözü təxmin edə bilmirlər. Bütün sözlər üfüq, açar söz şaquli sütundadır. Adi krossvordlar həll edilərkən həllin düzgünlüyü dərsin sonunda və ya növbəti dərsdə aşkar edilərsə, onda krossvordu həll edərkən cavab həlldən dərhal sonra görünür. Cavab əsas sözdür.

Müasir təhsil sistemi müəllimlərin dərslə hazırlığının, təlim prosesi zamanı isə öyrənənin fəallığını tələb edir. [1] Bu təlim üsulları pedaqoji prosesin öyrədici, inkişafetdrici, tərbiyəedici funksiyalarının tamlığına nail olmağa kömək edir.

Şagirdləri aktiv tədqiqatçı mövqeyi tutmağa istiqamətləndirməklə, müəllim onlara yeni biliklərin müstəqil olaraq əldə olunması, mənimsənilməsi şəraiti yaratmış olur. Müxtəlif təlim formalarına və üsullarına müraciət etməklə şagirdlərə problemin birgə həll edilməsini, bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşmağı, müstəqil öyrənməyi, sərbəst danışmağa öyrədir. Bu zaman öyrənmə hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlı olur, eyni zamanda təlim prosesində fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradılır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://aztehsil.com/news/6687-nnvi-v-interaktiv-tlim-metodlarnn-mqayisli-thlili.html>
2. planeta.tspu.ru/files/igrovye_momenty_na_urokah.doc

РЕЗЮМЕ

ПРЕПОДАВАНИЕ ХИМИИ НА УРОКАХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

Гулиева Г.Н., Сеидова А.Н.

Ключевые слова: обучение, информативное знание, коммуникативное знание, метод

Направляя учеников занимать активную исследовательскую позицию, учитель создает условия для того, чтобы они могли самостоятельно приобретать новые знания. Используя различные формы и методы обучения, учеников учат решать проблемы вместе, уважать идеи друг друга, учиться независимо и свободно говорить. В этом случае обучение становится важным и интересным для каждого учащегося, одновременно обеспечивая основу для повышенной активности в процессе обучения.

SUMMARY
TEACHING CHEMISTRY LESSONS WITH
MODERN EDUCATIONAL METHODS
Guliyeva G.N., Seyidova A.N.

Key words: *teaching, informative knowledge, communicative knowledge, method*

By directing students to take an active research position, the teacher creates the conditions so that they can independently acquire new knowledge. Using various forms and teaching methods, students are taught to solve problems together, respect each other's ideas, and learn to speak independently and fluently. In this case, learning becomes important and interesting for each student, while providing the basis for increased activity in the learning process.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.06.2020
	Son variant	14.09.2020

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Məmmədov R.S.* Müasir Azərbaycan ədəbi dili saitlərinin artikulyator təsnifinin fonoloji əsasları 4
2. *İbayev N.A.* Aşıq Qurbani poeziyasında frazeologizmlərin yeri 10
3. *Bunyatova A.B.* Krossmədəniyyət və linqvokulturologiya antroposentrik paradiqma baxımından 15
4. *Quliyeva D.R.* Dialoji mətnlərdə kompressiya – sıxılma hadisəsinin təzahürü (Azərbaycan dili mətnləri əsasında) 20

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Cümənov D.A.* Rəsul Rza ədəbi məktəbində poettexnologiya məsələləri 27
6. *Mürsəliyeva X.M.* İlahi eşqin “Nəsimi” 33
7. *Məmmədova S.X.* Şəbüstərinin “Səadətnamə” əsərində vəhdət düşüncəsi 39

Tarix

8. *Asadova A.B.* Об истории изготовления бусин, найденных при археологических раскопках в городе Барда 47
9. *Hacıyeva M.C.* 1978-1979-cu illər İran inqilabının birinci mərhələsi ərəfəsində və onun gedişində Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı 54
10. *Əliyeva L.E.* XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti 59
11. *Məmmədova N.X.* Beynəlxalq münasibətlərdə “humanitar fəlakət” və “humanitar yardım” anlayışlarının siyasi-hüquqi aspektləri 65
12. *İşik Ömür K.M.* İqtisadi təhlükəsizlik sahəsində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı 72

İqtisadiyyat

13. *Rüstəmov G.R.* Beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsində beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu 78
14. *Əliyeva S.Y.* Müəssisənin investisiya cəlbəediciliyi və onun qiymətləndirilməsi 82
15. *Cəmilzadə Ş.V.* Rəqəmsal iqtisadiyyat və onun inkişafında dövlətin rolunun gücləndirilməsi istiqamətləri 85

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

16. *Cəfərova N.B., Qasımova M.R.* İbtidai sinif üçün “Azərbaycan dili” dərsliklərində nağılların yeri 89
17. *Quliyeva G.N., Seyidova Ə.N.* Kimya fənninin müasir təlim üsulları ilə tədrisi 94

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 30.09..2020-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 185. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru